

2024
3
(576)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції, повсякденні практики

Konopka V., Taranets S. Countermeasures of the Defence Forces of Ukraine against Means of Air Attack of the Russian Federation (February 24, 2022 — February 28, 2023) 5

Ananin O. Дії Державної прикордонної служби України проти військ РФ у Криму на початку російської агресії 2014 р. 29

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«...кадырівці ходять по будинках, кидають гранати у підвали, ріжуть людей і гвалтують»: (Не)відома історія окупації смт Бородянка навесні 2022 р. (інтерв'ю записала та підготувала до друку *С. Маховська*) 43

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives, Everyday Practices

Konopka V., Taranets S. Countermeasures of the Defence Forces of Ukraine against Means of Air Attack of the Russian Federation (February 24, 2022 — February 28, 2023) 5

Ananin O. Actions of the State Border Guard Service of Ukraine against Russian Troops in the Crimea at the Beginning of the Russian Aggression in 2014 29

Everyday Life of the Russo-Ukrainian War: An Oral History

“...Kadyrovites Go From House To House, Throw Grenades into Basements, Cut People and Rape Them”: The (Un)Known Story of the Borodianka Urban-Type Settlement Occupation in Spring 2022 (record and publication by *S. Makhovska*) 43

Історичні студії

- Одрин О.* Лелантська війна і грецька колонізація підступів до Чорного моря 59
- Брежуненко В.* Просторова модель Української ранньомодерної держави в переконаннях козацької еліти та владної верхівки Московії 77
- Якубова Л.* Інструментарій Голодомору у формуванні масової свідомості тоталітарної доби (на прикладі громад етнічних меншин) 91
- Вронська Т.* «Іноземцям — заборонено»: просторові обмеження перебування в радянській Україні (1919—1959 рр.) 112
- Матяш І.* Співпраця України з ЮНЕСКО: від проголошення державної незалежності до стійкості в умовах війни Росії проти України (до 70-річчя членства України в ЮНЕСКО) 133

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

- Верстюк В.* Гетьман П. Скоропадський і гетьманська держава в польській історіографії 160

Студії пам'яті

- Ільницький В., Старка В.* Коштовні практики українців Галичини як елемент формування та збереження національної пам'яті (1920—1950-ті рр.) 187

Публікації

- «Поляки... намагаються... створити для себе плацдарм»: Польсько-український конфлікт 1942—1947 рр. у документах радянських органів держбезпеки (вступна стаття й публікація *Ю. Шаповала, А. Козута, Я. Антонюка*) 204

Рецензії й огляди

- Яс О.* Світло й тіні інтелектуальної біографії Ілька Борщака [Рец. на кн.:

Historical Articles

- Odrin O.* The Lelantine War and the Greek Colonization of the Accessways to the Black Sea 59
- Brekhunenko V.* The Spatial Model of the Ukrainian Early Modern State in the Beliefs of the Cossack Elite and the Ruling Elites of Muscovy 77
- Yakubova L.* Toolkit of the Holodomor in the Formation of Mass Consciousness in the Totalitarian Era (On the Example of Ethnic Minority Communities) 91
- Vronska T.* “Forbidden for Foreigners”: Regional Restrictions on Stay in Soviet Ukraine (1919—1959) 112
- Matiash I.* Ukraine’s Cooperation with UNESCO: From the Proclamation of State Independence to Resilience in the Conditions of Russia’s War against Ukraine (To the 70th Anniversary of Ukraine’s Membership in UNESCO) 133

Methodology. Historiography. Sources

- Verstiuk V.* Hetman P. Skoropadskyi and the Hetman State in Polish Historiography 160

Memory Studies

- Ilnytskyi V., Starcka V.* Commemorative Practices of Ukrainians in Halychyna as an Element of the Formation and Preservation of National Memory (1920s — 1950s) 187

Publications

- “Poles... are Trying... to Create a Bridgehead”: The Polish-Ukrainian Conflict 1942—1947 in the Documents of the Soviet State Security Agencies (introductory article and publication by *Yu. Shapoval, A. Kobut, Ya. Antoniuk*) 204

Book Reviews and Surveys

- Yas O.* Lights and Shadows of Intellectual Biography of Ilko Borshchak [Book Re-

Ададуrow В. «Переставлючи слова у століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщачка. Львів: Вид-во УКУ, 2024. 540 с.] 236

Хроніка

Коляструк О. IV панельна дискусія «Війна Росії проти України: економічний фронт» 244

Ювілеї

Вергунів В. До 85-річчя доктора історичних наук, професора Володимира Кучера 248

Лисенко О., Удод О. До 75-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Олександра Реєнта 251

view: Adadurov V. “Rearranging Words in the Centuries”: An Intellectual Biography of Ilko Borshchak. Lviv: UCU Publishing House, 2024. 540 p.] 236

Chronicles

Koliastruk O. 4th Panel Discussion “Russia’s War against Ukraine: The Economic Front” 244

Anniversaries

Verhunov V. To the 85th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor Volodymyr Kucher 248

Lysenko O., Udod O. To the 75th Anniversary of Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor Oleksandr Reient 251

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 4 від 09.05.2024)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа.

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001

Тел: +380 (44) 278-52-34, +380 (44) 279-74-62, +380 (44) 279-34-01

Факс: +380 (44) 279-63-62

E-mail: uhj2023@history.org.ua

Редактори *В'ячеслав Григор'єв, Юлія Головка, Олексій Нікітченко*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 00.00.2024. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 00,00. Обл.-вид. арк. 00,00. Тираж 000 прим. Зам. № 0000.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.005>
UDC 94(477):355.1“2022”

Volodymyr KONOPKA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Officer of the Center of Military History
of the Armed Forces of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
grafalf@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0872-1833>

Serhii TARANETS

Doctor of Philosophy,
Head of the Department of the Center of Military History
of the Armed Forces of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
korsak111@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0979-7496>

COUNTERMEASURES OF THE DEFENCE FORCES OF UKRAINE AGAINST MEANS OF AIR ATTACK OF THE RUSSIAN FEDERATION (February 24, 2022 — February 28, 2023)

The aims to trace the nature of the use of the air attack means (means of air attack include ballistic missiles, heavier-than-air aircrafts — military aircrafts, helicopters, cruise missiles, aerial bombs, UAVs, and aerostats) by the Russian Federation during the first year of the wide-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, based on the analysis and comparison and to determine the countermeasures and anti-aircraft means used by the Defence Forces of Ukraine.

Цитування: Конопка В., Таранець С. Countermeasures of the Defence Forces of Ukraine against Means of Air Attack of the Russian Federation (February 24, 2022 — February 28, 2023). *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 5—28. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 3 (576)

The research methodology is based on the principles of historicism and impartiality and the use of comparative-historical and statistical methods. **Scientific novelty.** The data on the quantitative indicators of the means of the air attack of the aggressor — the Russian Federation and the information on the countermeasures against air attack means of the Russian Federation are introduced into the scientific circulation, the classification of the air defence systems and means of the Defence Forces of Ukraine, including those received by Ukraine within the framework of international military-technical assistance according to the principle of the phasing of acquisition and basic tactical and technical characteristics has been carried out. In **the conclusions** to the article, the effectiveness of the use of air attack means of the Russian Federation and the effectiveness of countering them by the Ukrainian air defence system, the intentions of the military and political leadership of the Russian Federation, and the chronology of air strikes, according to periodization and type are determined. The quantity of air defence complexes and means provided to Ukraine by the partner states and their impact on the conduct of hostilities are pointed out. Directions for strengthening Ukrainian air defence are outlined.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, wide-scale invasion, Defence Forces of Ukraine, air defence, aviation, means of air attack, cruise missiles, ballistic missiles, UAV, international military and technical assistance.*

In 2024, Ukraine has been resisting for the third year, and its Defence Forces are repelling a wide-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine. According to the accumulated information (reports, official statistical reports, interviews, etc.) and analytical data, it was possible to conduct a study of this period of the Russia's war against Ukraine, which has been ongoing since 2014. The actuality of the article is based on the low level of discovery of the problem by other researchers, as well as the need for a broader presentation of the results of the struggle of Ukrainian air defence units during February 2022 — February 2023. The main purpose of the article is to analyse and compare the available information on the potential of air attack means of the Russian armed forces and to trace the nature and methods of countering these means by the available forces and means of military units and air defence units of the Defence Forces of Ukraine.

Currently, the scientific development of the issues raised in the article covers a small list of scientific publications. By order of the Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine dated March 26, 2022, a military-historical commission was created in the Armed Forces of Ukraine to write a military-historical description of the Russia's war against Ukraine (from the beginning of the wide-scale invasion), which prepared the first issues of the description. The Military History Research Center of the Armed Forces of Ukraine has prepared 18 issues of the "Military-Historical Description of the Russo-Ukrainian War"; each of which deals with events that cover a calendar month (except the first issue, which covers the end of February — March 2022), during the preparation the article used the information from part of issues [1—12]. The article about the combat in the airspace of Ukraine during the first three months was prepared by scientists of the National Defence University of Ukraine V. Makarov and V. Rieznik [13], in which they summarized and systematized the experience of the use of aviation by the Armed Forces of Ukraine and the Russian Federation in the course of repelling wide-scale Russian aggression against of

Ukraine. A detailed analytical report on the missile attacks on Ukraine was prepared by Ian Williams, an employee of the international security program of the Center for Strategic and International Studies (CSIS), in which he attempted to trace military strategic plans, their implementation, and changes that occurred during the Russian air strikes during the first 12 months of a large-scale invasion [14].

The source of the research is based on statistical data published on official platforms of state sites of Ukraine, as well as in the media. It is worth pointing out that publishing certain data available to the authors is prohibited due to martial law; therefore, only the information from open sources was used.

The potential of the air attack means of the Armed Forces of the Russian Federation

The experience of conducting hostilities during the wide-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine proved that one of the most important elements of the enemy attack was the use of aviation, cruise and ballistic missiles of air-based, sea-based, and surface-based, guided aerial bombs and long-range unmanned aerial vehicles.

Cruise missiles (CM¹) — are small-sized targets that operate at low and extremely low altitudes and are effective, high-precision means of hitting various military facilities and infrastructure. They are made according to the aircraft scheme, and aerodynamic lifting force is used for flight. There is also a peculiarity that the launches were carried out in zones, in the absence of active countermeasures by the anti-aircraft means of the opposing side. CM can be classified by types: by purpose (strategic — more than 500 km, operational-tactical — 150—500 km, tactical — up to 150 km); by the place of launch and location of the object of impact (air-to-air CM, ground-to-ground CM, air-to-ground CM). CM has certain advantages compared to other means of attack; among them, we can highlight in particular, the range of use, the possibility of flying at extremely low altitudes, a low level of thermal radiation, the possibility of a programmed manoeuvre (inertial guidance system) and a small effective dispersion surface.

Ballistic missiles (BM) — are a type of missile that flies on an unguided ballistic trajectory. The armed forces of the Russian Federation used short-range (up to 1,000 km) and medium-range (up to 2,500 km) BM. An effective system of combating BM and CM includes such components as:

- 1) neutralization and destruction of carriers and launchers;

¹ Below is a list of abbreviations: BM — ballistic missile, UAV — unmanned aerial vehicle, MCDS — mobile coastal defence system, MTA — military-technical assistance, SAM — a surface-to-air missile, SAMs — surface-to-air missile system, AF — Armed Forces, CM — a cruise missile, MFG — mobile fire group, SMS — small missile ship, JFO — Joint Forces operation, OTMS — operational-tactical missile system, MANPADS — man-portable air-defence system, ASF — Air and Space Forces, AD — Air Defence, AF — Air Force, MC — missile complex, RS — radar station, RT — radio-technical troops, ELINT — electronic intelligence, SPAAG — self-propelled anti-aircraft gun, ROTU — russian occupied territories of Ukraine, TMS — tactical missile system.

- 2) destruction of missiles using air defence during flight;
- 3) measures to prevent damage from missile attacks.

According to available information from open sources, 1,600 missiles of various types were manufactured (prepared for operation or modernized) in the Russian Federation during 2022 [15, P. 41].

Since the beginning of the wide-scale invasion of the Armed Forces of the Russian Federation, they used three types of missile systems (launch platforms) for air strikes:

1. *Surface-based*: for launching ballistic missiles — TMS “Tochka/Tochka-U” (missiles: 9M79/9M79M), OTMS “Iskander-M” (missile: 9M723²); for launching cruise missiles — OTMS “Iskander-K” (missiles: P-500/9M728 and 9M729³), MCDS “Bal” (missiles: Kh-35 “Zvezda”⁴), MCDS “Bastion” (missiles: P-800 “Oniks”⁵, Kh-61 “Jakhont”); for launching anti-aircraft guided missiles — SAM S-300/S-400 (missiles: 9M83, 9M82, 5B55, 48H6, 9M96).

2. *Subsurface based*: for launching cruise missiles — MC “Kalibr”⁶ (missiles 3M54 and 3M14). Carriers of MC “Kalibr” — submarines: project 877, 633; ships: frigates of project 22350, 11356; missile boat 1241; corvettes project 20385; small artillery ships of project 21631; patrol ships project 22160.

3. *Air-based*: for launching aviation cruise missiles — Su-24M, Su-27, Su-30, Su-34, Su-35, Tu-22M, Tu-95, Tu-142, Tu-160, MiG-29 (missiles: Kh-31, Kh-32, Kh-55, Kh-58, Kh-101, Kh-102, Kh-555, Kh-22 “Storm”, Kh-59 “Ovod”); for launching aeroballistic missiles — hypersonic aviation missile complex Kh-47m2 “Kinzhal”, from launch platforms placed on the MiG-31K and Tu-22M3 (missiles: 9-C-7760/ Kh-47) (see fig. 1).

In the first days of the wide-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the primary targets of the occupiers were objects of control facilities (headquarters, command posts, and reserve command posts), positions of radio engineering and anti-aircraft missile units, tactical and transport aviation airfields, ship bases, and arsenals (storage bases) and military equipment warehouses, weapons, ammunition, and fuel. During the first months of the wide-scale invasion, further to the above, the aggressor carried out missile and bomb attacks on Ukrainian critical infrastructure facilities, logistical support facilities and routes, and troop deployment and deployment areas.

² Quasi-ballistic, with a correlation guidance system.

³ Made based on “Kalibr-NK”.

⁴ A turbojet missile that can be launched from a MCDS, aircraft, helicopters, and surface ships.

⁵ A supersonic universal missile, the launch of which was carried out from MCDS, ships, and submarines.

⁶ There are several modifications of the MC “Kalibr” cruise missiles, so we provide the index of the class of missiles depending on the launch platform: S — submarine; SH — surface ships; M — mobile missile complex, A — air-based, C — container complex. Cruise missiles can be divided by purpose: anti-ship missiles — 3M54, for ground targets — 3M14. Missiles have the corresponding index for weapons: T — ships, K — submarines, E — mobile missile complexes, A — aviation.

Type of missiles	Estimated number in service 24.02.2022	Carrier / rocket launcher	Amount of carriers and rocket launchers
<i>Air based</i>			
X-55SM / X-555, X-101 / X-102	450 (+800 in reserve)	Tu-95MS/MSM	64
X-22 / X-32	400 (+in reserve)	Tu-160	16
Kh-47M2 "Kinzhal"	50+	Tu-22M3	61
Kh-29, Kh-31P, Kh-35U, Kh-58, Kh-59MK2	500 (+in reserve)	MiG-3 IK	12
		Su-30SM	113
		Su-34	112
		Su-35	99
		Su-27SM/SM3	45/24
<i>Surface based</i>			
9M728/9M729	100+	OTRK 9K720 "Iskander-M(K)"	162
9M723	800+		
3M55 (P-800) "Oniks"	500+	BRK "Bastion"	56
9M79	1500+ (in reserve)	TRK 9K79 "Tochka-U"	50
5B55	8000+	SAMs S-300 "Favorit"	496
48N6DM	2000+	SAMs S-400 "Triumph"	448
<i>Based in the sea</i>			
3M-14T "Kalibr"	500+	MRK project 21631	10
		Frigates project 11356P	4
		Submarines project 877	21
Kh-35U	300 (+in reserve)	Patrol ship project 01090	1
		Corvette project 1241	20

Fig. 1. Estimated number of missiles in service with the Russian Federation in February 24, 2022

For example, here, approximate quantitative indicators of the use of some types of missiles and attack UAVs by the Russians and their damage by Ukrainian air defence systems and means are provided. The total number of cruise and ballistic missiles used by Russia in the specified period (February 2022 — February 2023) is more than 4,000 (see fig. 2).

During the period from February 24, 2022, to February 28, 2023, the forces and means of air defence units of the Armed Forces of Ukraine destroyed cruise missiles (out of the total number used): Kh-101/Kh-555 — 560 (71.8 %), 3M14 “Kalibr” — 240 (40 %), 9M728 “Iskander K” — 11 (40.7 %). However, cruise missiles of the Kh-22/Kh-32 and 3M-55 “Oniks” types, as well as 9M723 “Iskander M” ballistic missiles and surface-to-air missile systems upgraded to the “surface-to-surface” version 5V55/46H6DM, aeroballistic Kh-47M2 “Kinzhal” — Ukrainian air defence units were not shot down. Of the total number of CM released by the Russians (1,777 units), 811 units were neutralized. (45.6 %). Units of other types of troops of the Defence Forces of Ukraine hit an additional 62 missiles [12, P. 146].

During the year, the Russians launched more than seven hundred UAVs of the operational-tactical level and about 680 strikes “Shahed 131/136” during September 2022 — February 2023, of which 1,090 were hit by air defence systems of the Air Force of the Armed Forces of Ukraine (78.4 %). Another 961 UAVs of various types were additionally shot down by other units of the Defence Forces of Ukraine [12, P. 145]. The most effective means of combating Russian-made “Lancet” and “Kub”, Iranian-made “Shahed-131” and “Shahed-136” kamikaze drones were SAMS “Gepard”, MANPADS “Stinger”, “Starstreak”, “Strela”, “Piorun”.

It is worth emphasizing that due to the effective performance of the Ukrainian forces and means of air defence units and aviation, the aggressor was forced to stop using manned aircraft over the territory controlled by the Defence Forces of Ukraine. He had to move planes and helicopters to safe distances beyond the reach of Ukrainian weapons. The Ukrainian air defence system limited the capabilities of the Russian tactical aviation, which began to operate mainly in tactical depth along the battle line.

Since February 24, 2022 until February 28, 2023, the Armed Forces of Russian Federation lost about 300 aircraft: in February — 29, March — 106, April — 55, May — 18, June — 9, July — 6, August — 11, September — 30, October — 11, November — 5, December — 3, January 2023 — 10, February 2023 — 7 [12, P. 145]. Dynamics of losses of enemy helicopters during the same period — 288 units: February — 29, March — 102, April — 24, May — 19, June — 11, July — 5, August — 14, September — 21, October — 28, November — 8, December — 8, January 2023 — 15, February 2023 — 4 [12, P. 145].

The propaganda of the Russian Federation on the eve of the wide-scale invasion had a significant impact on the public consciousness, spreading information that the Armed Forces of the Russian Federation is one of the strongest in the world (especially its air and space forces), listing the “most powerful” models in their opinion: the latest 5th generation Su-57, generation 4++ — Su-35S, Su-30SM3, Su-34, modernized versions of Su-27, Su-24M, Su-25, modernized anti-aircraft missiles

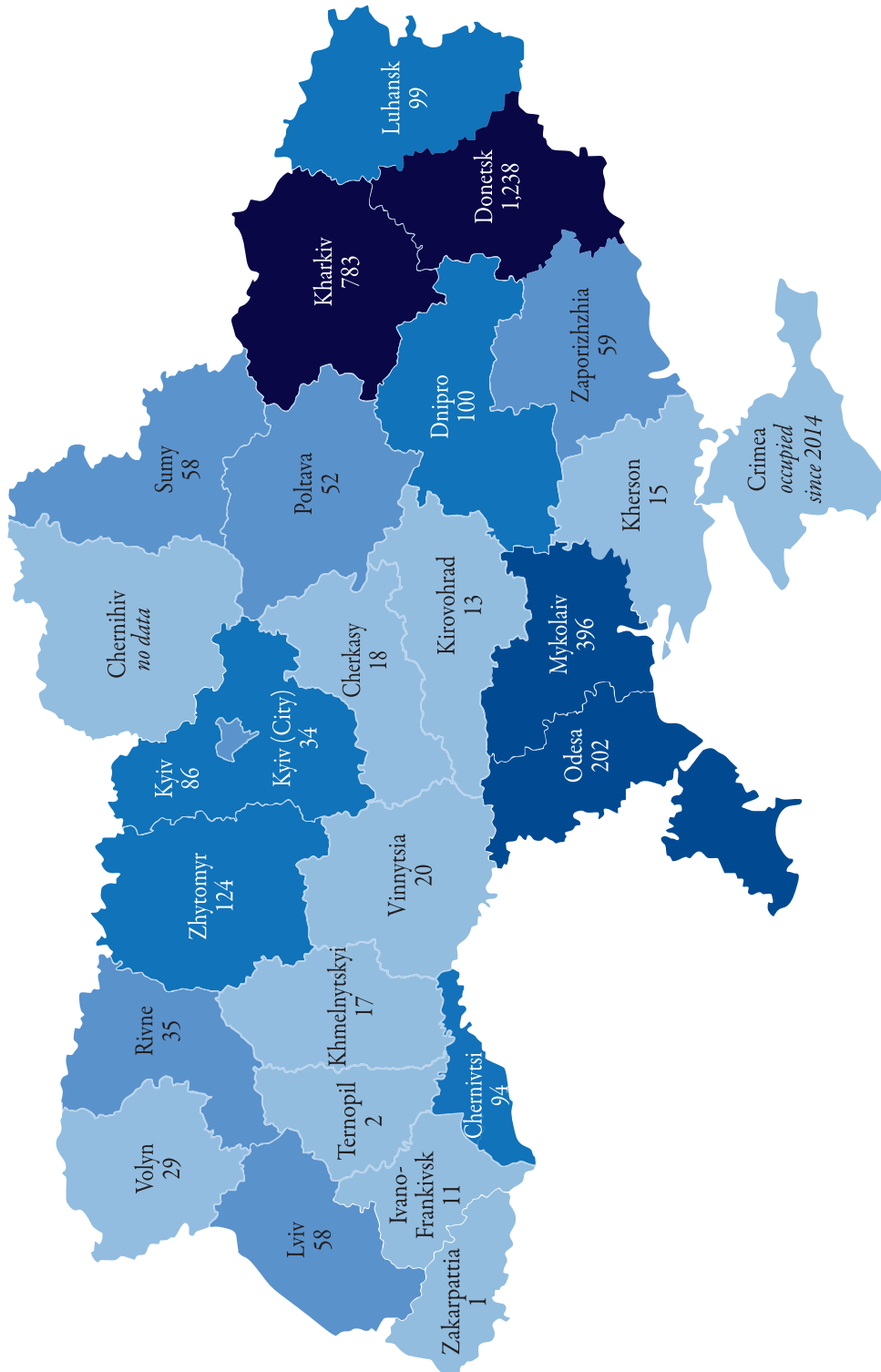

Fig. 2. Missile strikes of the Russian Federation in regions (February, 24 — July 21, 2022) [14, P. 18]

46H6DM, high-precision missiles: cruise missiles Kh-555, Kh-101, 3M14 “Kalibr”, 9M728 “Iskander K”; ballistic missiles 9M723 “Iskander M”; aeroballistic Kh-47M2 “Kinzhal”, anti-ship supersonic universal P-800 “Oniks” [1, P. 26—27].

After February 24, 2022, the Defence Forces of Ukraine had to actively counter the listed examples of the aggressor’s air attack. Effectively using the air defence complexes and means which were at their disposal to intercept the Russian means of air attack, during the first months of repelling the wide-scale invasion, it became clear that the number of declared samples of new modern weapons at the disposal of the occupiers was not as large as the Russians political figures and propagandists claimed.

Another element of Russian propaganda was the “great experience” gained during the combat actions in Syria. However, this also did not correspond to the real state of affairs; in particular, Ukrainian military experts characterized the acquired practical experience of Russian aviation in Syria as follows: “The strikes on ground targets took place in the absence of the enemy’s anti-aircraft system. Fighter pilots did not gain experience in aerial combat due to the lack of an aerial enemy. Combat tasks were usually carried out by small forces — from a single aircraft to a unit, which did not allow the Russian command to gain experience in managing large aviation forces while conducting a full-fledged modern air (air-ground) operation, planning and launching massive missile-aircraft and radio-electronic fire strikes. Thus, the Syrian experience does not correspond to the conditions of conducting an armed struggle in the air during a high-intensity conflict” [1, P. 38—39].

During the first months of the wide-scale aggression, the Russian Air Forces gained combat experience and made certain changes in the tactics of using air attack means. Thus, to complicate the detection of aerial targets by Ukrainian radio engineering and anti-aircraft missile units, the occupiers often used different directions and altitude ranges of missile launches, and different flight routes, turning coordinates, and course corrections (if necessary) were programmed for each of the CM. The second innovation concerned launching missiles without the use of appropriate voice commands or even in radio silence mode, which made it difficult to detect targets in time by Ukrainian RT means. Since May 2022, the occupiers began to use less accurate long-range Soviet-made supersonic anti-ship air-launched missiles — Kh-22/Kh-32, which were launched from high altitudes (approximately 12,000 meters), which limited the capabilities of Ukrainian means of RT in the ability to fix them at the time of launch.

The Defence Forces of Ukraine, while assessing the possibility of detection by RT and hitting with SAM means and damage by air defence systems, as well as by mobile fire groups (hereinafter referred to as MFG), armed with MANPADS and large-caliber machine guns, had to consider the characteristics of each of the types of cruise missiles used by the Russians. At the beginning of the wide-scale invasion, the effectiveness of Ukrainian air defence in intercepting enemy air targets was about 10 %; in the summer of 2022 it was about 30 %; at the beginning of autumn 2022 it increased to 50 %, and in November 2022, this indicator was already about 80—90 %. Indicators of the effectiveness and combat capabilities of the Ukrainian air defence system have significantly increased due to the provision of air defence systems and means to Ukraine by partner states within the framework of international military and technical assistance (hereinafter referred to as MTA).

Chronology of anti-aircraft combat of the Defence Forces of Ukraine (see fig. 3)

Stage I: Strategic air strike (offensive) (February — March 2022)

Only in the first two days of the wide-scale invasion, the occupiers carried out more than 160 air and missile strikes on the territory of Ukraine, focusing their efforts on airfields, airports, aviation fuel warehouses and ammunition storage facilities, stationary air defence facilities [14, P. 5].

On February 24, 2022, about 8 missiles were struck at the Ozerne military airfield in the Zhytomyr region, as a result of which two Su-27s were destroyed/damaged on the ground [16]. At the same time, an airbase in the Ivano-Frankivsk region was struck — six MiG-29s that were in storage were damaged [17]. It was fixed on satellite images that two Su-24 fighter bombers were destroyed at the Lutsk air base [18]. In the village Lypetske, Podilsky district, Odesa Region, a military unit, where the radar system Company of the 14th Radio Engineering Brigade of Operational Command “South” of the Armed Forces of Ukraine was stationed, was hit by a rocket attack — 22 people were killed [19]. Missile attacks were carried out on the infrastructure of air bases and airfields — in Vasytkiv and international airport Boryspil (Kyiv region), Novyi Kalyniv (Lviv region), Chuhuiv (Kharkiv region). On February 25, missile attacks were carried out on air bases in Starokostiantyniv (Khmelnyskyi region), Kulbakino (Mykolaiv region), and Myrhorod (Poltava region). On February 27, 2022, a 9M723 “Iskander” missile destroyed the fuel storage tanks at the air base in Vasytkiv [1, P. 51—52]. On the same day, several 9M723 “Iskander” missiles attacked the airport in Zhytomyr [14, P. 37]. Russian Su-30, Su-35, and Su-34 fighter bombers hit Ukrainian radio-electronic systems and air defence equipment (mainly radar stations) with Kh-31P anti-radar missiles (PD) with passive radar [13, P. 21].

The attempts of the occupiers during the first months to destroy (suppress) the Ukrainian air defence system and aviation to gain dominance in the airspace — were in vain. As a result, Russian losses of aviation assets as of April 30, 2022, amounted to 190 aircraft, 155 helicopters, and 232 UAVs of operational-tactical level [2, P. 35].

If we compare the ratio of the aircraft fleet of the opposing sides, on February 24, 2022, according to the “World Air Forces 2022” guide from Flight Global, Ukraine had 202 aircraft and 122 helicopters, while the Russian Federation had 2,543 aircraft and 1,665 helicopters. The indicated data provide an understanding of the ratio of Ukrainian and Russian manned aircraft in the arms of the opposing parties, which was 1:13, respectively [20, P. 28, 32]. As a result of the significant numerical superiority of Russian aircraft, aerial battles took place in the sky over the Ukrainian capital from the first days of the wide-scale invasion. At the same time, Ukrainian planes and helicopters were actively involved in the battles for the airfield in Hostomel, inflicting damage on the multi-kilometer columns of the occupiers, providing air cover and support to the ground units of the Defence Forces of Ukraine [14, P. 6].

There were the following long-range SAMs among the ground air defence equipment in Ukrainian units and at storage bases, at the time of the invasion — S-200B,

Periodization of repelling Russian aggression against Ukraine				
Settings				
Periods of full-scale war	Preparation period (December 2021 — February 23, 2022)	1 stage. The first strategic defense operation (February 24 — April 2022)	2 stage. The second strategic defense operation (May — August 2022)	3 stage. The first strategic offensive operation (September — November 2022)
Periods of use of air attack means		I stage Strategic air strike (offensive) (February — March 2022)	II stage Damage to the economic and industrial potential and logistical support (April — September 2022)	III stage Strategic attack on the facilities of the United Energy System of Ukraine (October 2022 — February 2023)
Air attack priority targets of the Russian Federation		<ul style="list-style-type: none"> • Airfields for basing aircraft • Positions of air defense units (RTT, MT) • Arsenals, warehouses, bases, places of storage of ammo, fuel, MT and other military property • Places of placement, deployment and training of military units • Management facilities (headquarters and command posts) 	<ul style="list-style-type: none"> • Defense industry • Civil industry • Logistic support (railway infrastructure facilities, road overpasses, bridges) 	<ul style="list-style-type: none"> • Energy system of Ukraine
		<ul style="list-style-type: none"> • Front-line support by means of air attack of troops (forces) in tactical depth along the battle line 		

Fig. 3. Chronology of anti-aircraft combat of the Defense Forces of Ukraine

medium-range — S-300B1 (6 units), S-300PT/PS (201 units), S-300PMU (8 units), short-range — Buk-M1 (72 units), “Tor”, S-125 “Pechora-2D” (8 units), short-range — “Tunguska” (75 units), “Osa-AKM” (30 units), “Strela-10” (75 units), ZSU-23-4 “Shilka”, ZU-23-2, S-60, Igla-1M, Strela-2MM, “Strela-3” [21, P. 84—90]. MiG-29 (51 units) and Su-27 (33 units) aircraft were also involved to counter the missile strike.

The use of the airspace and border areas of Belarus with Ukraine, in addition to the territory of the Russian Federation itself, contributed to the expansion of the capabilities of Russian troops to launch missile and air strikes on the entire territory of Ukraine, especially its western part. From the beginning of the wide-scale invasion until the end of April 2022, about 631 missiles of various classes were launched from the territory of Belarus over Ukraine [2, P. 31]. In April 2022, at one of the briefings, the self-proclaimed president of Belarus, O. Lukashenko, confirmed that airstrikes were carried out and continue to be carried out on Ukraine from the territory of his country. This, once again, and at the official level, confirmed the statement of Ukrainian official representatives — Belarus is also responsible for the destruction and casualties among the civilian population of Ukraine and is a co-aggressor of the Russia’s war against Ukraine. The same information was confirmed by the evidence provided to the US government by the leader of the Belarusian opposition S. Tykhanouskaya, who stated: *“This is massive evidence of the launching of missiles from our territory, the movement of Russian equipment on the territory of Belarus. This is internal information about some internal orders on the placement of various Russian military equipment on our territory”* [2, P. 18—19].

In the second half of April 2022, the ASF of the Russian Federation intensified missile and air strikes throughout the territory of Ukraine, focusing not only on military targets but also on civilian targets in large cities (Kyiv, Lviv, Dnipro, Kremenchuk, Mykolaiv, Rivne, Uman, Kharkiv, and others). The enemy’s missile strikes were primarily aimed at disrupting the logistical support of the Defence Forces of Ukraine (railway stations and bridges, fuel storage facilities and oil refineries, weapons, and military equipment warehouses, airfields, etc.) [3, P. 94]. As part of the air support of the troops, Russian aviation carried out missile and bomb attacks in almost all directions, and the average intensity of its use was 150—170 flights per day. At the same time, as a result of the massive saturation of Ukrainian units with foreign-made MANPADS, the active and quite effective countermeasures of Ukrainian air defence, the occupiers reduced the intensity of the use of helicopters.

As a result of the depletion of high-precision missile reserves, which were calculated for a short-term strategic operation and to increase the ability to inflict fire damage at a range of up to 120 km and to increase the effectiveness of counter-battery warfare, the occupiers began to massively return to service decommissioned missiles from April 2022 TMS “Tochka-U” capable of hitting a wide range of targets with high-explosive fragmentation and cluster warheads weighing up to 480 kg. The occupiers used this complex for striking civilian objects, such as the hospital in Vugledar, the residential quarters of Mariupol, Avdiivka, and other front-line cities [22—28]. The task of a targeted attack on the railway station of Kramatorsk on April 8, 2022,

when the enemy used a 9K79-1 cluster rocket of the Tochka-U TMS, gained the greatest resonance. The goal was to kill as many civilians as possible (there were more than 1,000 people at the station) who wanted to evacuate. A few days after that (April 14), a missile from “the Tochka-U” missile defence system hit the city of Horodnia [2, P. 50]. Considering the threats posed by such tactical missile complexes, including to the civilian population, the air defence units of the Defence Forces of Ukraine had to intercept missiles of this type as well (there were even cases of interception by MANPADS launchers) [2, P. 38—39, 115].

Therefore, it is possible to state the fact that, in addition to hitting military targets, the Russians widely used the means of air attack against Ukrainian civilian objects and the population. The purpose of this kind of terror and intimidation of the civilian population was to create conditions that would make life impossible in the cities, stimulate the departure of the Ukrainian population outside the country, increase the discontent of the civilian population in the rear, and put pressure on the authorities through the formation of protest moods to make decisions regarding the immediate cessation of resistance on the terms of the aggressor country.

The Russian missile strikes at the strategic level did not achieve results, but they caused the death and injury of many civilians — it was mainly the civilian infrastructure that was damaged. Having not achieved a clear result of the destruction of aviation and neutralization of air defence of the Defence Forces of Ukraine, the Russian Federation directed its efforts to the use of air attack means on objects of industry (both defence and civilian), energy (fuel storage bases, substations, power lines) and transport infrastructure (railways junctions, railway stations, road, and railway bridges). The launching of missile attacks on the Territorial centres of recruitment and social support and training grounds should also be highlighted, the purpose of which was to slow down the process of conducting mobilization activities, military training, training, and settlement of newly formed Ukrainian military units and units.

To carry out massive airstrikes in the first months of the wide-scale Russian aggression, the Air Force of the Russian Federation used a tactical formation of aviation orders, which included a strike group (up to a link consisting of Su-24M, Su-25, Su-34, Tu-22M3) and a cover group (up to four Su-30 and Su-35). At the same time, A-50 long-range radar detection and control aircraft and Il-22 jammers were constantly on combat duty over the territory of the Republic of Belarus and the Russian Federation. In the border areas with Ukraine, the Russians simultaneously used the Su-35, which was at an altitude of more than 10 km, tracking the airspace at a distance of up to 200 km. Its task was to detect Ukrainian aircraft in the airspace and relay combat control commands for his strike tactical group. Considering these threats and the enemy’s active use of radio-electronic warfare, Ukrainian pilots flew at low and extremely low altitudes to preserve their aircraft.

An important element of Ukrainian air defence during the repulse of Russian aggression was the work of radio technical intelligence units, which consisted of establishing the system of radio intercepts and radar detection of tactical groups of enemy aviation and other air targets. The use of the “Virazh-tablet” equipment made it possible to reduce the time indicators of alerting the Ukrainian aviation and

surface-to-air missile units (about 8-10 minutes), which made it possible to prepare air defence complexes and means for combat work in a shorter time. The Ukrainian radio-technical units systematically manoeuvred their forces and assets and constantly redeployed radio-electronic means and equipment to increase effectiveness and survivability. During radar reconnaissance, a manoeuvre was carried out in the frequency range of the radar field, which was achieved due to the use of radar “M” of the wave range (P-18 “Malakhit”, 5H84A(MA)) — to create another radio electronic field; radio location system “SM” of the wave range (P-37, 79K6) and “DM” of the wave range (19Zh6, 35D6(M)); radio altimeters (PRV-13, PRV-16(MA)) — for radar support of combat operations. Special operation modes of different frequency ranges radars were used to protect against enemy anti-radar missiles.

Mobile fire groups armed with MANPADS and large-caliber machine guns (DShK, NSVT, M2 Browning) are an integral part of the organization of anti-missile and anti-drone combat. The integration of such air defence systems into the anti-aircraft missile defence system, supplemented by MANPADS calculations, made it possible to create a rather extensive and effective network of countermeasures against Russian means of air attack.

II stage: Impact of economic and industrial potential and logistics support (April — September 2022)

Starting from the end of April 2022, medium- and long-range cruise and aero-ballistic missiles were used by the enemy against separate groups of targets — civilian fuel storage bases, railway and hydraulic infrastructure, defence industry facilities, and civilian buildings. Thus, in the spring and summer of 2022, there was a transition to deliberate and systematic strikes on critical infrastructure and objects of mixed and even purely civilian purposes. At the same time, strikes on military facilities continued with less intensity than in February-April 2022.

The search for new approaches in the use of missile weapons was accompanied by the expansion of the range of air attack means. Thus, since April 30, 2022, the enemy began using supersonic universal cruise missiles 3M55 (P-800 “Oniks”) of the Bastion missile defence system in the south of Ukraine, and since May 8, 2022 — supersonic long-range air-based anti-ship cruise missiles Kh-22/Kh-32 from Tu-22M3 carrier aircraft. The latter, having low accuracy indicators (more than 200 m), immediately turned into a tool of terror — already on May 9, they struck the Riviera shopping and entertainment center in Odesa, and on June 27, they struck the Amstor shopping center in Kremenchuk, which was accompanied by dozens of victims among the civilian population [4, P. 18].

On July 8, the head of the Mykolaiv regional military administration, Vitaly Kim, for the first time, made public information about the enemy’s use of modified anti-aircraft guided missiles 5V55 of S-300 complexes for strikes on ground objects. Considering rather low accuracy indicators of such missiles (converted to hit ground targets) and with this method of their use, they also turned into a tool of terror [5, P. 70, 71, 127; 14, P. 9].

The use of cruise, aero ballistic, and surface-to-surface guided missiles on the territory of Ukraine was not always determined by military considerations. In seven-

ral cases, this could be a component of information warfare and used as content important for Russian media in response to the successful actions of the Defence Forces of Ukraine. In particular, in response to the liberation of Zmiinyi Island by the Ukrainian troops on June 30, accompanied by the well-known statement of the spokesman of the Ministry of Defence of the Russian Federation about a “gesture of goodwill”, on the night of July 1, the occupiers launched a rocket attack, as a result of which there were hit a block of flats and a recreation center in the village Serhiivka (Bilhorod-Dnistrovskyi district, Odesa region) — 21 civilians died [5, P. 69].

After receiving a devastating defeat of the occupying forces of the Russian Federation in the North-Western operational zone, suffering significant losses near Kyiv, and the transition of a large-scale war into a protracted phase, the military and political leadership of the aggressor country was forced to adjust its plans. From attempts to neutralize or liquidate the Ukrainian political and military leadership and damage the critical infrastructure and economic potential of Ukraine through the use of high-precision missiles, the enemy was forced to focus its main efforts on mastering the territories of Donetsk and Luhansk regions and concentrate on hitting certain groups of targets in the deep rear with the entire range of missile weapons Defence Forces of Ukraine.

In turn, the Defence Forces of Ukraine actively continued to use the anti-aircraft weapons available. To strengthen the combat capabilities and restore, as a result of the losses, the potential of the Ukrainian air defence units, intensive measures were taken to remove air defence complexes (S-300, S-300B1) and aviation equipment (MiG-29) from storage and bring them to a combat condition. The Defence Forces received air defence equipment of the Soviet model (launchers of the S-300 complex and their missiles), as well as large volumes of Western-made MANPADS (“Piorun”, “Stinger”, “Mistral” and others) from the partner states within the framework of the international military and technical support [21, P. 213—214]. Considering the acquired capabilities and based on the results of the analysis of the enemy’s use of air, subsurface, and surface-based missiles, the Ukrainian air defence system has become more extensive and effective.

In this (spring-summer) period, fighter aircraft of the Armed Forces of Ukraine with air-to-air missiles and MANPADS were widely used to repel massive missile strikes, and the widespread use of MVG proved to be highly effective.

Stage III: Strategic attack on the facilities of the United Energy System of Ukraine (October 2022 — February 2023)

The period from September to the first half of October 2022 is characterized by attempts by the Russians to use long-range missiles to damage the energy infrastructure of Ukraine. The aggressor aimed to undermine the general ability of Ukrainians to resist and reduce the level of defence capability of Ukraine as a whole by reducing the general standard of living and the moral and psychological state of the population as a result of the destruction of a critically important energy structure in the autumn-winter period, which is a violation of international humanitarian law and is regarded as a war crime (see fig. 4).

SAMs anti-aircraft defense medium range	FSAF "SAMP/T", S-300 PMU
SAMs anti-aircraft defense short range	"Spada/Aspide", S-125 "Newa" SC, NASAMS, IRIS-T SLM, MIM-23 "HAWK"
SAMs anti-aircraft defense close range	"Martlet", "Piorun", "Crotale", "Stormer" HVM, "Starstreak", AN/TWQ-1 "Avenger", "Mistral", "Stinger", RBS 70, "Skyranger 35", "Gepard", "Viktor", Bofos L70, 23 Itk 95, "Zastava" M55, "Zastava" M75, 9K32 "Strela-2", 9K34 "Strela-3", 9K32M "Strela-2M", Osa-AKM-Pl "Żądło", 9K33 "Osa", ZSU-23-4 "Shilka", S-60
Radiolocation stations	AN/MPQ-64 "Sentinel", TRML-4D, SQUIPQ Ground Surveillance Radar, PS-90 "Giraffe-75", AN/MPQ-65, AN/TSQ-288, 36D6M

Fig. 4. Missile strikes of the Russian Federation in regions (February 24 — July 21, 2022) [14, P. 18]

As a result of the massive and intensive use by the Russians of air attacks on the territory of Ukraine, the reserve of high-precision cruise missiles at the end of August — the beginning of September 2022, in general, was about 45 % of the amount that was accumulated before the invasion on February 24, 2022, and the reserve of high-precision cruise missiles of ballistic missiles decreased to 20 % [6, P. 125]. According to some types of high-precision missiles (especially ballistic ones), their stocks fell below the indicators of intact stocks (30 %), and in general, almost the entire line of high-precision missiles was rapidly approaching this mark.

As far as there was an inability to produce modern high-precision missiles in the necessary quantities, as a result of the sanctions policy of democratic states, the aggressor was forced to bypass the current international sanctions and look for the possibility of purchasing high-tech components for the production of such missiles in countries with authoritarian-dictatorship regimes. As a result of such agreements, Iran began supplying Russia with long-range (more than 1,000 km) strike UAVs ("Shahed-129", "Mohajer-6", "kamikaze drones" — "Shahed-136" and "Shahed-131"), which to some extent became an alternative to high-precision missiles.

On September 11, 2022, the first case of the use of Iranian-made "kamikaze drones" was recorded. One such drone, "Shahed-136" struck an industrial facility in Cherkasy but without significant destruction and consequences. Already on September 13, 2022, the air defence units of the Ground Forces of the Armed Forces of Ukraine shot down the "Shahed-136" for the first time [7, P. 129]. On September 20, "Shahed-136" was shot down by small arms and anti-aircraft artillery weapons near Ochakiv (Mykolaiv Region). There, during an attempt to attack a military facility on September 23, the Mohajer-6 unmanned air defence system (delivered to the Russian Federation from Iran on August 19, 2022 [7, P. 129]) was suppressed by EW means and hit with

MANPADS, which fell into the water with minimal damage and was captured by the Ukrainian military.

The enemy tried to force the Defence Forces of Ukraine to reduce the density of anti-aircraft coverage of important military facilities and elements of the state's critical infrastructure through the massive use of attack UAVs. The aggressor directed efforts to disrupt the air defence system of Ukraine and forced it to spend its arrays (stockpiles) of anti-aircraft guided missiles on air targets of lower priority instead of defeating more powerful in terms of weight of the combat units, better in terms of accuracy of guidance of ballistic and cruise surface, subsurface and air-based missiles.

After the operation was successfully carried out by the Ukrainian special services, as a result of which the Crimean Bridge was damaged on October 8, 2022 [8, P. 20], the Russian military and political leadership switched from October 10, 2022, to the practice of launching massive missile strikes on the critical infrastructure objects (mainly on the unified energy system) all along the territory of Ukraine [8, P. 131].

The enemy's missile attacks were characterized by the desire to exert constant powerful pressure on the Ukrainian air defence system with almost daily strikes by cruise (ballistic, aeroballistic) missiles and by overloading it with numerous "kamikaze drones". As a rule, the strikes were carried out in two or three waves with a time interval of up to 1 hour, with a total force of no less than several dozen missiles. At the same time, waves of cruise missiles were supplemented by waves of barrage ammunition at night before or after the strike. Thus, the first massive strike in the morning of October 10 was followed by an attack by "kamikaze drones" in the afternoon. The next day, the enemy launched another 28 missiles and 14 drones. The drone strikes continued on October 12, during which no less than 17 "Shahed" UAVs were shot down by Ukrainian air defence, five of which were shot down by a Ukrainian MiG-29 [8, P. 128].

The attempted attack by "kamikaze drones" on Kyiv at dawn on October 17, 2022, was generally successfully repelled not only by air defence units but also by units of the National Guard and the National Police of Ukraine, using small arms [8, P. 128]. The failure of the attack on Kyiv forced the enemy to continue to use "kamikaze drones" mainly at night. According to this, as well as the relatively low speed of "kamikaze drones" there was a need to arm the MVG with large-caliber machine guns (along with MANPADS) and equip such groups with lighting and thermal imaging equipment. These groups became the main, relatively "cheap" and effective means of countering the "Shahed" UAVs. At the same time, to fight against "kamikaze drones" units armed with MANPADS, anti-aircraft units, and even fighter jets from tactical aviation brigades were involved [8, P. 128].

Ukraine was forced to build an echelon air defence system to create an effective system of alerting state administration and local self-government bodies, the civilian population, and command posts of troops (forces) about an air threat. The built anti-aircraft system made it possible to solve the task of timely detection and destruction of "traditional" air targets — airplanes and helicopters and also provided countermeasures to the mass use of enemy UAVs, cruise and ballistic missiles to a greater extent. To combat the Russian-made "Lancet" and "Kub", Iranian-made "Shahed-131" and

“Shahed-136”, ‘kamikaze drones’, the units of the Defence Forces of Ukraine used all air defence means suitable for this task. Effective means of combating UAVs of this type were anti-aircraft missiles and short-range anti-aircraft gun systems: “Wasp”, “Strela-10”, “Gepard”, “Tunguska”, “Shilka”; MANPADS “Stinger”, “Starstreak”, “Strela”, “Needle”; small-calibre anti-aircraft artillery of the ZU-23-2 type; organized small arms fire.

From the end of November to the beginning of December 2022, Russian air strikes were practiced on days when, due to difficult weather conditions (fog, low cloud cover), it was impossible to use visual control tools to identify targets and MANPADS to destroy them. Blows were delivered mainly to the same objects with a certain periodicity, with the aim of keeping them in a non-working state [9, P. 108—116].

The purpose of such massive strikes was to overcome the air defence system of Ukraine and increase the percentage of effective hits on energy facilities. As a result of the strikes, the unified energy system of Ukraine had to suffer critical damage, which, according to the enemy’s design, would not allow further maintenance of the proper level of functioning of all types of civil infrastructure, “decision-making centers”, bases and deployment points of military units of the Defence Forces of Ukraine. In fact, the goal of the mass use of missile weapons and attack UAVs from October 10, 2022, was not just a military-economic but primarily a humanitarian disaster for the civilian population of Ukraine in the conditions of the autumn-winter period. An additional threat on a global scale was the disruption of the energy supply system to ensure the regular operation of reactors at Ukrainian nuclear power plants.

The autumn-winter stage of massive use of air attack by the aggressor was also characterized by finding out new tactics for the use of cruise missiles, as well as new means of inflicting fire damage. At the same time, it became more and more obvious that the stocks of high-precision and, in some places, even less accurate missiles were being depleted. In the conditions of a constant reduction in the stocks of the main means of missile strikes — cruise missiles 3M-14, Kh-101, as well as aero ballistic hypersonic missiles Kh-47M2 — the enemy began to use: modernized strategic cruise missiles Kh-101, manufactured in 2021-2023, cruise missiles Kh-55SM missiles manufactured in 1988—1990 (which were used without additional overhead tanks and using a mock-up simulator instead of a nuclear warhead), anti-aircraft guided missiles 48H6DM of the S-300PM2 and S-400 anti-aircraft missile systems (in operational mode against ground targets already tested by numerous strikes of similar ZKR 5V55 in Kharkiv region and Mykolaiv region, but at a greater distance), version of “kamikaze drones” “Shahed-136” (probably produced in the Russian Federation with the involvement of more affordable electronic components and blocks under sanctions pressure), balloons with corner reflectors to oversaturate the Ukrainian air defence system with false targets [12, P. 137].

According to the systematic active mission of the enemy’s attacks on the objects of the unified energy system of Ukraine (substations, thermal power plants, hydroelectric power plants) using missile weapons and “kamikaze drones”, the system of anti-aircraft missile cover was strengthened entities of the energy infrastructure of Ukraine. This led to an increase in the number of MVGs armed with MANPADS

and large-caliber machine guns. As a result of a large number of air defence systems, it became possible not only to cover important objects but also to manoeuvre them in the areas of the flight of the enemy's air attack immediately during the strike, taking into account the analysis of the air situation at the current moment.

Providing modern air defence equipment by the partner states within the framework of the international military-technical help ("IRIS-T" air defence system and "Gepard" air defence system — from the beginning of October, "NASAMS" air defence system — from the beginning of November 2022) made it possible to increase the proportional share of downed enemy air attack equipment on the average up to 72 %, in contrast to 23 % in March-September 2022. In some cases, there were recorded up to 90 % destruction of not only "kamikaze drones" but also cruise missiles on the approach to certain energy infrastructure objects [8]. For example, during a massive strike on December 5, 2022, the MVG of the 164th Radio Engineering Brigade destroyed seven out of eight cruise missiles passing through their areas of responsibility.

The challenge for the Defence Forces of Ukraine was the use by the Russians of long-range anti-aircraft guided missiles 48H6DM (converted to hit ground targets) from the S-300PM2 and S-400 anti-aircraft missile systems to hit critical infrastructure facilities in Kyiv and the Kyiv region. The enemy's use of these missiles against ground targets was recorded for the first time on December 29, 2022. The most massive use of missiles of this class was marked by the "New Year's" strikes on the city of Kyiv on December 31, 2022 [10, P. 73, 75, 83] and January 14, 2023 [11, P. 121]. Thereby, the adversary confirmed its intentions to deliberately expand the practice of terrorist attacks on ground targets with anti-aircraft-guided missiles using a notoriously low-precision ballistic flight trajectory. The hypersonic speed at the initial stage of the flight and the short approach time to the target (on the order of a few minutes) made it impossible not only to intercept them with the available air defence means but also to give a timely warning about air danger. Thus, on January 14, 2023, air danger was declared in Kyiv after the first hits of 48H6DM missiles on urban buildings [11, P. 121]. At the same time, the use of 48H6DM allowed the enemy to partially compensate for the shortage of Kh-101 and 3M-14 "Kalibr" missiles as part of typical missile strikes against the energy infrastructure of Ukraine.

After realizing that only supersonic and hypersonic missiles can safely bypass the Ukrainian air defence system, since mid-January 2023, the occupiers systematically supplemented the waves of cruise missiles with "Kinzhal" aeroballistic missiles and Kh-22 and Kh-32 supersonic cruise missiles. As in 2022, the deliberate use of Kh-22/Kh-32 missiles against objects in the middle of the city led to terrible consequences and losses among the civilian population. In particular, on January 14, 2023, such a missile hit a multi-story residential building in the city of Dnipro, as a result of which 44 people died and another 80 were injured [11, P. 120—121]. During the missile attack on February 16, 2023, the share of Kh-22/Kh-32 missiles already reached a third of the total volume of missiles used. From that moment, there was an increase in the use of low-precision missiles (Kh-22/Kh-32) and a further reduction in the use of high-precision missiles (Kh-101 and 3M-14) [12, P. 136—137].

At the same time, the Ukrainian air defense system remained ineffective when the enemy used ballistic and supersonic missiles, which was due to the inability to detect them in time and the lack of means capable of intercepting such missiles (missile defence complexes (hereinafter — ABM) of the MIM-104 type) “Patriot” and “SAMP-T”).

The massive missile strikes on the territory of Ukraine in October 2022 — March 2023 did not achieve their goal. The adversary failed to cause critical damage to the unified energy system of Ukraine, which could cause a complete shutdown of electricity supply throughout the country or at least in large cities or individual regions of Ukraine for a period of more than 1—2 days. Temporary shutdowns of electricity consumers of the 2nd group (population) and, to a lesser extent, the 1st group (industrial and similar consumers) did not significantly affect the functioning of important civil administrative, industrial, infrastructure, and military facilities. An important role in leveling this threat was played by operational measures of the Ukrainian state and private enterprises to overcome the consequences of damage to the unified energy system; effective assistance of Western partners in providing sufficient volumes of necessary spare parts and power equipment; readiness and ability of Ukrainian society to adapt to emergency conditions caused by energy supply problems.

The dynamics of the aggressor’s strike mission show that at the beginning of 2023, it had critically depleted the stock of long-range cruise missiles and spent a significant portion of other types of missile stock. The effectiveness of missile strikes by the enemy decreased primarily due to the increase in the capabilities and efficiency of Ukrainian air defence thanks to the provision of a significant number of modern air defence systems and means by partner states within the framework of the international VTD, a partial update of the armament of anti-aircraft missile forces, the deployment of many MVG to fight both cruise missiles and with shock UAVs.

Realizing the futility of continuing to carry out massive missile and combined strikes against the unified energy system of Ukraine in the conditions of effective countermeasures by Ukrainian air defence, against the background of the depletion of necessary weapons and the approach of spring warming, the enemy suspended the practice of massive missile strikes at the beginning of March 2023.

As for the remaining missile potential of the Russian Federation, it becomes obvious that it is impossible to accurately count and operate with data on the number of missiles remaining in the enemy’s possession. It is only possible to provide an approximate estimate of the estimated remains of high-precision missiles and the presence of remains in warehouses and storage bases of other less accurate missiles (including those from the reserves of the USSR), where their use in confrontation with the NATO block was assumed for years before the calculation of the quantity. Most of them are already outdated and quite inaccurate — although their number is huge. There is also a search for the possibility of acquiring ballistic missiles in North Korea and Iran. This may indicate that the Russians have colossal problems with ballistic missiles or, rather, with their quantity [29]. However, the occupiers have enough modern high-precision missiles of the “Iskander”, “Kalibr”, Kh-555, and Kh-101 types for years of military operations in the “economic mode” (to hit the most critical and important targets),

especially considering the ability of Russian industry to produce up to a hundred missiles of various types per month to circumvent the imposed sanctions, not even considering the rest of the range of less accurate missile weapons. And this means that Ukraine will have to constantly invest in the creation of the country's anti-aircraft and anti-missile defence in the coming years [29].

* * *

1) From February 24, 2022, to February 28, 2023, the Russian Federation launched about 4,069 air, sea, and land-based cruise and ballistic missiles over Ukraine. Units of the Defence Forces of Ukraine intercepted 873 cruise missiles, which is 49.1 % of the total number (1,777 missiles of this type) used by the Russian Federation during air-strikes on the territory of Ukraine. Also, during the specified period, the military formations of the Russian Federation lost 300 aircraft, 288 helicopters, and 2,051 UAVs of operational-tactical level. Against the backdrop of the effective performance of Ukrainian forces and air defence and aviation assets, the aggressor was forced to stop using manned aircraft over the territory controlled by the Defence Forces of Ukraine.

2) In the first hours and days of the wide-scale Russian invasion of Ukraine, the military-political leadership of the Russian Federation chose tactical and transport aviation airfields, positions of radio engineering and anti-aircraft missile brigades, control facilities of the Armed Forces of Ukraine (headquarters and command posts) as the main targets of the air attack, fuel, and ammunition storage places. Considering the tactics of manoeuvrable defence, the dispersion of forces and the means of Ukrainian military units, the aggressor did not manage to inflict significant losses on the Defence Forces of Ukraine and their combat capabilities. From the end of March 2022, the Russian Federation began to launch missile and bomb attacks against critical infrastructure facilities (defence and civilian industries, fuel storage facilities, energy facilities), logistics routes (railway infrastructure facilities, automobile and railway overpasses) and areas of concentration and deployment of troops (training centers, points of permanent deployment of military units, training grounds, territorial centers of recruitment and social support). A characteristic feature of the period from October 2022 to February 2023 was the task of systematic massive (mostly combined) strikes by long-range missiles and UAVs with the aim of destroying the critical energy system of Ukraine.

3) The result of the Defence Forces of Ukraine receiving air defence systems and means from Ukraine's partner states within the framework of the international MTA was the saturation of Ukrainian units with the corresponding highly effective models, a multiple-fold increase in their combat potential, and effectiveness. It was possible to include the air defence systems and samples provided to Ukraine in the general air defence system and block critical directions and airspace zones. Air defence systems and equipment provided within the framework of the international military-technical support made it possible to increase the damage to the air defence equipment of the Air and Space Forces of the Russian Federation to 80—90 %. Saturation of the front edge of the defence MANPADS and short-range air defence systems made it possible to push the enemy's aviation behind the line of his battle formations. From

February 24, 2022, to February 28, 2023, Ukraine received 7,970 units of air defence systems and means from partner states, which fundamentally affected the quality and effectiveness of Ukrainian air defence and the number of destroyed enemy air targets.

4) The air defence system available in Ukraine in February 2022 — February 2023 remained insufficiently effective in countering ballistic, hypersonic, and supersonic missiles, which was due to the inability to detect such targets in a timely manner and the lack of means capable of intercepting such missiles. Of the 2,292 ballistic missiles used by the Russian Federation, only a few were intercepted. Accordingly, Ukrainian air defence units urgently needed to be strengthened with modern complexes and means of countering air targets of the appropriate class.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Voienno-istorychnyj opys rosijsko-ukrainskoj vijny (liutyj—berezen 2022 roku)*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий—березень 2022 року). Київ: ГШ ЗСУ, 2022. 114 с.].
2. *Voienno-istorychnyj opys rosijsko-ukrainskoj vijny (kviten 2022 roku)*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 року). Київ: ГШ ЗСУ, 2022. 148 с.].
3. *Voienno-istorychnyj opys rosijsko-ukrainskoj vijny (traven 2022 roku)*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (травень 2022 року). Київ: ГШ ЗСУ, 2022. 130 с.].
4. *Voienno-istorychnyj opys rosijsko-ukrainskoj vijny (sherven 2022 roku)*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (червень 2022 року). Київ: ГШ ЗСУ, 2022. 128 с.].
5. *Voienno-istorychnyj opys rosijsko-ukrainskoj vijny (lypen 2022 roku)*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (липень 2022 року). Київ: ГШ ЗСУ, 2022. 163 с.].
6. *Voienno-istorychnyj opys rosijsko-ukrainskoj vijny (serpen 2022 roku)*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (серпень 2022 року). Київ: ГШ ЗСУ, 2022. 178 с.].
7. *Voienno-istorychnyj opys rosijsko-ukrainskoj vijny (veresen 2022 roku)*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (вересень 2022 року). Київ: ГШ ЗСУ, 2022. 168 с.].
8. *Voienno-istorychnyj opys rosijsko-ukrainskoj vijny (zhovten 2022 roku)*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (жовтень 2022 року). Київ: ГШ ЗСУ, 2022. 190 с.].
9. *Voienno-istorychnyj opys rosijsko-ukrainskoj vijny (lystopad 2022 roku)*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].

- [Военно-історичний опис російсько-української війни (листопад 2022 року). Київ: ГШ ЗСУ, 2022. 164 с.].
10. Voienno-istorychnyj opys rosijsko-ukrainskoi vijny (hruden 2022 roku). Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Военно-історичний опис російсько-української війни (грудень 2022 року). Київ: ГШ ЗСУ, 2022. 174 с.].
 11. Voienno-istorychnyj opys rosijsko-ukrainskoi vijny (sichen 2022 roku). Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Военно-історичний опис російсько-української війни (січень 2023 року). Київ: ГШ ЗСУ, 2023. 168 с.].
 12. Voienno-istorychnyj opys rosijsko-ukrainskoi vijny (liutyj 2022 roku). Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Военно-історичний опис російсько-української війни (лютий 2023 року). Київ: ГШ ЗСУ, 2023. 183 с.].
 13. Makarov, V., Rieznik, V. Borotba v povitrianomu prostori pid chas vijny Rosii proty Ukrainy: uzahalnennia pershykh misiatsiv. *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal*. 2022. 6: 17-29. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.017> [in Ukrainian].
[Макаров В., Резнік В. Боротьба в повітряному просторі під час війни Росії проти України: узагальнення перших місяців. *Український історичний журнал*. 2022. № 6. С. 17—29. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.017>].
 14. Williams, I. Putin's Missile War. Russia's Strike Campaign in Ukraine: a report of the CSIS Missile Defense Project. Lanham — Boulder — New York — London: Rowman & Littlefield, 2023 [in English].
 15. Konopka, V. M. Osoblyvosti zastosuvannia sylamy oborony Ukrainy kompleksiv ta zasobiv PPO peredanykh v ramkakh mizhnarodnoi vijs'kovoï material'no-tekhnichnoi dopomohy. *Problemni pytannia orhanizatsii mizhnarodnoi vijs'kovoï material'no-tekhnichnoi dopomohy Sylam Oborony Ukrainy v khodi vidsichi shyrokomasshtabnoi zbrojnoï abresii rf*. Kyiv, 2023: 40-44 [in Ukrainian].
[Конопка В.М. Особливості застосування силами оборони України комплексів та засобів ППО переданих в рамках міжнародної військової матеріально-технічної допомоги. *Проблемні питання організації міжнародної військової матеріально-технічної допомоги Силам Оборони України в ході відсічі широкомасштабної збройної агресії рф: Зб. мат. наук.-практ. семінару 6.10.2023 р.* Київ: ЦДВІ ЗС України, 2023. С. 40—44].
 16. Smith, J. Analysis: Russia's missiles see mixed results in Ukraine war as world watches. *Reuters*. 28.02.2022. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/russias-missiles-see-mixed-results-ukraine-war-world-watches-2022-02-28/>
 17. Guy Plopsky. These are Ukrainian MiG-29s, not Russian, destroyed following a Russian strike on what appears to be Ivano-Frankivsk (these look like mothballed MiG-29s). 27.02.2022. [Twitter page]. URL: <https://twitter.com/GuyPlopsky/status/1497812295430246400>
 18. Chris Biggers Imagery acquired by @capellaspace on 27FEB2022 shows at least 2 x probable Su-24 were destroyed by Russian airstrikes at Ukraine's Lutsk air base. 27.02.2022. [Twitter page]. URL: <https://twitter.com/CSBiggers/status/1498050429481066498/photo/1>
 19. Sheremeta, D. Obstril vijskovoï chastyny na Odeschyni: kilkist zhertv zrosla do 22. *HLAVKOM*. 24.02.2022. URL: <https://glavcom.ua/odesa/news/obstril-vijskovoji-chastini-na-odeshchini-kilkist-zhertv-zrosla-do-22-824744.html>
[Шеремета Д. Обстріл військової частини на Одещині: кількість жертв зросла до 22. *ГЛАВКОМ*. 24.02.2022. URL: <https://glavcom.ua/odesa/news/obstril-vijskovoji-chastini-na-odeshchini-kilkist-zhertv-zrosla-do-22-824744.html> (дата звернення: 26.09.2023)].
 20. World Air Forces 2022. 34 s. URL: <https://www.flightglobal.com/download?ac=83735>
 21. Zbroia rosijsko-ukrainskoi vijny 2022—2023 rokiv: Dovidnyk-kataloh osnovnykh zrazkiv ozbroiennia ta vijs'kovoï tekhniki iaki zastosovuvalysia protyborchymy storona-

- my pid chas vidsichi shyrokomasshtabnoho vtorhnennia rf v Ukrainu (24.02.2022—30.06.2023). Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
- [Зброя російсько-української війни 2022—2023 років: Довідник-каталог основних зразків озброєння та військової техніки які застосовувалися протиборчими сторонами під час відсічі широкомасштабного вторгнення рф в Україну (24.02.2022—30.06.2023). Київ: Ліра-К, 2023. 243 с.]
22. Video z “LNR” postavilo krapku v pytanni naiavnosti kompleksu “Tochka-U” na ozbroienni v okupantiv. *Defense Express*. 10.07.2022. URL: https://defence-ua.com/news/video_z_lnr_postavilo_krapku_v_pytanni_najavnosti_kompleksu_tochka_u_na_ozbrojenni_v_okupantiv-8107.html [in Ukrainian].
- [Відео з «ЛНР» поставило крапку в питанні наявності комплексу «Точка-У» на озброєнні в окупантів. *Defense Express*. 10.07.2022. URL: https://defence-ua.com/news/video_z_lnr_postavilo_krapku_v_pytanni_najavnosti_kompleksu_tochka_u_na_ozbrojenni_v_okupantiv-8107.html (дата звернення: 26.09.2023)].
23. Ukraina: rosijskij kasetnij boeiprupas vluchyv u likarniu. *Human Rights Watch*. 16.03.2022. URL: <https://www.hrw.org/uk/news/2022/03/16/381265> [in Ukrainian].
- [Україна: російський касетний боеприпас влучив у лікарню. *Human Rights Watch*. 16.03.2022. URL: <https://www.hrw.org/uk/news/2022/03/16/381265> (дата звернення: 26.09.2023)].
24. Pid chas obstrilu Mariupolia voroh vykorystav raketu “Tochka U” z kasetnoiu bojovoiu chastynoiu. *ArmiiaInform*. 01.03.2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/01/pid-chas-obstrilu-mariupolya-vorog-zadiyav-raketu-tochka-u-z-kasetnoyu-bojovoyu-chastynoyu/> [in Ukrainian].
- [Під час обстрілу Маріуполя ворог використав ракету «Точка У» з касетною бойовою частиною. *АрміяInform*. 01.03.2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/01/pid-chas-obstrilu-mariupolya-vorog-zadiyav-raketu-tochka-u-z-kasetnoyu-bojovoyu-chastynoyu/> (дата звернення: 26.09.2023)].
25. Romalijskaja, I. “Im nuzhno, chtoby bylo bol’she zhertv”. Glava Doneckoj oblasti — o blokade Mariupolja rosijskimi vojskami i o voennoj situacii v regione. *Nastojashhee Vremja*. 15.03.2022. URL: <https://www.currenttime.tv/a/im-nuzhno-chtoby-lyudi-ostavalis-v-gorode-chtoby-bylo-bolshe-zhertv-glava-donetskoj-oblasti-o-blokade-mariupolya-rossijskimi-voyskami/31752807.html> [in Russian].
- [Ромалийская И. «Им нужно, чтобы было больше жертв». Глава Донецкой области — о блокаде Мариуполя российскими войсками и о военной ситуации в регионе. *Настоящее Время*. 15.03.2022. URL: <https://www.currenttime.tv/a/im-nuzhno-chtoby-lyudi-ostavalis-v-gorode-chtoby-bylo-bolshe-zhertv-glava-donetskoj-oblasti-o-blokade-mariupolya-rossijskimi-voyskami/31752807.html> (дата звернення: 26.09.2023)].
26. Karlovskij, D. Raketnij udar po tsentru Donets’ka zdijsnyly z terytorii RF — СІТ. *Ukrainska pravda*. 15.03.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/15/7331707/> [in Ukrainian].
- [Карловський Д. Ракетний удар по центру Донецька здійснили з території РФ — СІТ. *Українська правда*. 15.03.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/15/7331707/> (дата звернення: 26.09.2023)].
27. Orlova, V. Rosiia vhatyla po Lysychans’ku raketoiu “Tochka-U” (foto). *UNIAN*. 26.03.2022. URL: <https://www.unian.ua/war/lisichansk-obstrilyali-raketoyu-tochka-u-foto-y-podrobici-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11760457.html> [in Ukrainian].
- [Орлова В. Росія вгатила по Лисичанську ракетою «Точка-У» (фото). *УНИАН*. 26.03.2022. URL: <https://www.unian.ua/war/lisichansk-obstrilyali-raketoyu-tochka-u-foto-y-podrobici-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11760457.html> (дата звернення: 26.09.2023)].

28. Rosiia obstriliala raketamy "Tochka-U" vokzal u Kramatorsku — ie zahybli. *Militarnyi*. 08.04.2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rosiya-obstrilyala-raketamy-tochka-u-vokzal-u-kramatorsku-ye-zagybli/> [in Ukrainian].
[Росія обстріляла ракетами «Точка-У» вокзал у Краматорську — є загиблі. *Militarnyi*. 08.04.2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rosiya-obstrilyala-raketamy-tochka-u-vokzal-u-kra-matorsku-ye-zagybli/> (дата звернення: 26.09.2023)].
29. Taranets, S. Raketnyj kal'kuliator. *Ukrline*. 03.11.2022. URL: <https://ukrline.info/2022/11/03/strong-raketnyu-kalkulyator-strong/> [in Ukrainian].
[Таранець С. Ракетний калькулятор. *Ukrline*. 03.11.2022. URL: <https://ukrline.info/2022/11/03/strong-raketnyu-kalkulyator-strong/> (дата звернення: 26.09.2023)].

Надійшла / Received 21.02.2024

Володимир КОНОПКА

кандидат історичних наук, старший офіцер Центру досліджень
воєнної історії Збройних сил України (Київ, Україна)

grafalf@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0872-1833>

Сергій ТАРАНЕЦЬ

доктор філософії, начальник відділу Центру досліджень
воєнної історії Збройних сил України (Київ, Україна)

korsak111@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0979-7496>

ПРОТИДІЯ СИЛ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ЗАСОБАМ ПОВІТРЯНОГО НАПАДУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (24 лютого 2022 — 28 лютого 2023 рр.)

Мета — на основі аналізу та порівняння доступних даних простежити характер повітряного нападу Російської Федерації першого року повномасштабної війни, вказати способи протидії Сил оборони України та засоби ППО, які вони використовували. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму та неупередженості, використано порівняльно-історичний і статистичний методи. **Наукова новизна**. Наведено дані стосовно кількісних характеристик наявних сил і засобів повітряного нападу в агресора — збройних сил Російської Федерації. В науковий обіг уводиться інформація щодо відбиття повітряного нападу РФ із 24 лютого 2022 до 28 лютого 2023 рр., проведено класифікацію комплексів та засобів протиповітряної оборони, отриманих Україною в рамках міжнародної військової матеріально-технічної допомоги за принципом етапності отримання й дальності дії. У **висновках** відзначено результати російських повітряних ударів та протистояння їм українських підрозділів ППО, визначено наміри військово-політичного керівництва РФ і хронологію типів повітряних ударів. Підраховано, що впродовж 24 лютого 2022 — 28 лютого 2023 рр. Україна отримала від держав-партнерів 7970 одиниць комплексів та засобів ППО, і це кардинально вплинуло на перебіг російсько-української війни. Окреслено напрями посилення українських сил протиповітряної оборони.

Ключові слова: війна Росії проти України, широкомасштабне вторгнення, Сили оборони України, ППО, військова авіація, крилаті ракети, балістичні ракети, БПЛА, міжнародна військова матеріально-технічна допомога.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.029>
УДК 94(477)“2014”

Олег АНАНЬІН

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
старший офіцер Головного експертно-криміналістичного центру,
Державна прикордонна служба України (Київ, Україна)
ananin@i.ua

<https://orcid.org/0000-0001-8757-1663>

ДІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ПРОТИ ВІЙСЬК РФ У КРИМУ НА ПОЧАТКУ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ 2014 р.

Мета — охарактеризувати дії військ РФ та Державної прикордонної служби України у Криму на початку російської агресії у 2014 р. На сьогодні в українській історіографії відсутні спеціальні розробки, присвячені історії ДПСУ в період кримського протистояння (лютий — березень 2014 р.). **Методологія** побудована на принципах історизму, неупередженості, україноцентризму, на використанні методів аналізу, синтезу, історико-системного, історико-хронологічного, із залученням широкого кола офіційних та неофіційних джерел. **Основні результати.** Головні зусилля російських збройних сил проти ДПСУ були спрямовані на захоплення пунктів пропуску через державний кордон та військових містечок прикордонних підрозділів із метою паралізувати систему управління охороною державного кордону на території Кримського півострова. Контроль над прикордонними підрозділами надавав окупантам можливість оперативно перекидати з РФ углиб Криму свої сили, озброєння та бойову техніку. **Практичне значення досягнутих результатів.** Вивчення й узагальнення історичного досвіду, формування наукової бази, створення ефективної моделі захисту (охорони) державного кордону України

Цитування: Ананьїн О. Дії Державної прикордонної служби України проти військ РФ у Криму на початку російської агресії 2014 р. *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 29—42. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.029>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 3 (576)

в умовах імовірних збройних конфліктів та застосування проти нашої країни гібридних методів війни. **Перспективи подальших студіювань.** Дослідження суспільно-політичної ситуації в південно-східних регіонах України після спроби анексії Криму та розвитку активних бойових дій на Донеччині й Луганщині навесні — влітку 2014 р.

Ключові слова: збройна агресія РФ проти України, тимчасова окупація АР Крим, охорона державного кордону, Державна прикордонна служба України.

У 2014 р. російська агресія проти України розпочалася саме з прикордонної території — Автономної Республіки Крим. З метою задоволення своїх геополітичних інтересів Москва вдало використала політичну кризу в Україні. Російське воєнне втручання в українські внутрішні справи стало вирішальним аргументом на шляху її подальшого загострення. Здійсненню агресивних планів сприяла дислокація на території АР Крим російських військ, перебування яких тут передбачалося угодами про базування Чорноморського флоту РФ. Саме ці сили було оперативним чином використано для блокування військових частин ЗС України, нейтралізації правоохоронних органів, зокрема підрозділів ДПСУ.

Вітчизняна історіографія вже має певну кількість досліджень, присвячених протистоянню російському агресору на Кримському півострові. Певний інтерес становить студія П. Гай-Нижника, присвячена аналізу початку російської агресії у 2014 р., де автор характеризує реакцію на ці події вищого військово-політичного керівництва України [1]. Я. Верменич досліджувала соціально-політичний аспект спроби анексії Криму [2]. В. Заблоцький [3] та І. Підпригора [4] проаналізували розвиток подій у Криму, пов'язаних із захопленням росіянами військових об'єктів, надали оцінку діям командування ВМС України напередодні. О. Слісаренко вивчив військово-стратегічну ситуацію у Криму в березні 2014 р. та виклав своє бачення можливої тактики опору агресору за рахунок бойових ресурсів ВМС України [5]. В. Грицюк, В. Горелов, О. Скрябін вивчали, на прикладі кримських подій, специфіку «гібридної війни» як форми воєнного протистояння [6]. В. Смолій та Л. Якубова досліджували етапи формування концепту «русский мир» та його перетворення на чинник дестабілізації суспільно-політичної ситуації у Криму [7].

Отже, виходячи з аналізу наявних розробок, можна дійти висновку про певну зацікавленість наукової спільноти історією кримського протистояння, але це стосується в основному загальної суспільно-політичної обстановки на півострові, або протидії підрозділам РФ із боку ЗС України. Дослідницька увага до місця й ролі інших складових сектору безпеки та оборони України під час спроби анексії Криму поки що лише фрагментарна. Зокрема серед публікацій доцільно виокремити статтю журналіста В. Кострова, де наведено дані про захоплення російськими військовими українських прикордонних підрозділів і прорив кораблів морської охорони ДПСУ зі своїх баз у Криму [8].

Найбільший науковий інтерес під час досліджень історії будь-яких війн викликають першоджерела, що містять відомості стосовно проведення бойових операцій, організації взаємодії між відомствами сектору безпеки й оборони, застосування озброєння, техніки тощо. Але на даний час зазначена документальна

база має гриф обмеженого доступу, тому з об'єктивних причин поки що не може бути використана в історичних дослідженнях та при оприлюдненні їх результатів. Тому автор цієї статті скористався матеріалами у відкритому доступі: праці українських істориків та військових експертів, повідомлення прес-служби ДПСУ, офіційна інформація, оприлюднена на інтернет-ресурсах органів виконавчої влади та інформангентств України, які висвітлювали події у Криму з кінця лютого та впродовж березня 2014 р.

Варто зробити роз'яснення щодо сил, які були в розпорядженні ДПСУ на території АР Крим на початок 2014 р. Територіальним органом охорони кордону у системі ДПСУ було Азово-Чорноморське регіональне управління (Сімферополь) — саме його підрозділи охороняли державний кордон на півострові, переважно на морській ділянці, у Керченській протоці, а також здійснювали прикордонний контроль у морських та авіаційних пунктах пропуску. Станом на початок 2014 р. у складі Азово-Чорноморського регіонального управління ДПСУ на території АР Крим були Сімферопольський прикордонний, Севастопольський і Керченський загони морської охорони, 12 відділів прикордонної служби. Загалом близько 1800 прикордонників. Протяжність берегової лінії Кримського півострова, яка перебувала під охороною, складала до 1000 км. Площа територіального моря — 3796 кв. миль та 39 232 кв. милі виключної морської економічної зони [9, С. 208].

Російська операція із захоплення Кримського півострова розпочалася 20 лютого 2014 р. — саме цю дату зафіксовано в українському законодавстві [10]. В той день було зафіксовано перші випадки порушення військами РФ міжнародно-правових зобов'язань щодо виконання вимог до пересування військових підрозділів територією АР Крим, установлених у рамках угод про базування Чорноморського флоту РФ. Про ситуацію у Криму Українська держава активно інформувала дипломатичними каналами світову спільноту. Зокрема на електронних ресурсах посольства України в Китаї можна було знайти опубліковану офіційну інформацію про розвиток подій на півострові. Повідомлялося, що 21—23 лютого 2014 р. відзначалося активне пересування техніки 810-ї окремої бригади морської піхоти Чорноморського флоту РФ, не узгоджене з компетентними органами України [11].

Наступного дня, 24 лютого, МЗС України повідомило, що військові кораблі РФ, які здійснювали охорону морської акваторії в районі проведення Сочинської олімпіади (7—23 лютого), прийняли на борт у Новоросійську військові підрозділи з бойовою технікою та взяли курс на Севастополь [12]. Таким способом до Криму було доставлено додаткові російські сили. Окрім того, завозилися громадяни РФ — учасники парамілітарних і військово-патріотичних організацій. Лише так зване «Кубанське козацтво» відрядило 450 осіб [7]. Саме вони згодом складатимуть більшість активної частини угруповань, які блокуватимуть військові містечка ЗС України [7].

27 лютого ввечері у Севастополь прибув російський десантний корабель «Азов». Після проходження процедури прикордонного контролю він здійснив перехід до бухти Козача (місце дислокації 810-ї бригади морської піхоти

ЧФ РФ), де відбулася висадка 300 озброєних військовослужбовців. Того ж вечора до зали зустрічі офіційних делегацій цивільного аеропорту Бельбек прибули неідентифіковані особи у військовій формі без знаків розрізнення (близько 300 осіб, 17 автомобілів типу «Урал», 2 БТР), чийм завданням було встановлення контролю за об'єктом та недопущення пересування вищих посадових осіб України, які нібито мали прибути літаком [11].

Уранці 28 лютого прикордонники посту технічного спостереження на мисі Такіль (південно-східний район Керченського півострова) зафіксували переліт із боку РФ в Україну 11 російських бойових вертольотів. Усі вони здійснили посадку на військовому аеродромі Кача (Севастополь). Надалі тільки 3 з них будуть оформлені у відповідності до раніше поданого до ДПСУ повідомлення. Решта екіпажів на вимогу старшого прикордонного наряду щодо необхідності прикордонно-митного оформлення відповіді не надали. Одночасно на військовий аеродром Гвардійський (Сімферополь) без жодного узгодження з українською стороною прибули 8 військово-транспортних літаків РФ Іл-76. Прикордонному наряду, який вирушив до місця посадки, було відмовлено у здійсненні прикордонного контролю [13]. Того ж дня на в'їзних автошляхах до Кримського півострова неідентифіковані особи встановили свої блокпости: у с. Чонгар на трасі Скадовськ — Армянськ на адмінмежі з Херсонською обл., на трасі Каланчак — Армянськ та поблизу Джанкоя. Прокуратура АР Крим і м. Севастополь повідомляла, що на блокпостах під російськими прапорами перебували нестворені особи у камуфляжі, без знаків розрізнення, з автоматичною зброєю, а також люди у формі міліції та спецпідрозділу МВС України «Беркут» [14].

Зрозуміло, загрозливі умови розвитку оперативної обстановки на півострові вимагали негайної й адекватної реакції з боку державного керівництва України. Хоча офіційний Київ не визнав незаконну зміну влади у Сімферополі та Севастополі, яку організували 27 лютого російські спецслужби за сприяння місцевих проросійських колабораціоністів, однак жодних однозначних наказів щодо протидії таким антидержавним діям та щодо повернення контролю законної державної влади й наведення конституційного порядку ані військовому командуванню, ані правоохоронним органам на території АР Криму так і не надійшло. Оприлюднені матеріали засідання РНБО України від 28 лютого 2014 р. свідчили про те, що серед українського військового керівництва існувала думка про необхідність застосування військової сили, разом із тим усі очільники безпекового сектору добре розуміли, що значна частина населення Криму мала проросійські політичні погляди. Саме тому деякі політики відкрито висловлювали побоювання, що силовий сценарій призведе до незворотних наслідків. Крім того, наголошувалося на буквальному значенні відомих погроз В. Путіна про жорстку російську відповідь на можливу загибель у Криму хоча б одного росіянина. Тому поставлене в. о. президента України О. Турчиновим на голосування РНБО рішення про оголошення в державі воєнного стану не набрало необхідних голосів. Найрішучіше висловилося проти опору російському агресору лідерка партії «Батьківщина» Ю. Тимошенко: «Жоден танк не повинен

вийхати з казарми, жоден солдат не повинен підняти зброю, бо це означатиме програш. Ніякого воєнного стану і активізації наших військ! Ми повинні стати самою мирною нацією на планеті, просто вести себе як голуби миру» [15].

Зрозуміло, що така явна і свідомо програшна позиція державного керівництва України вкрай негативно вплинула на ухвалення рішень очільниками військових формувань та правоохоронних органів у Криму, тому наказ про застосування військової сили для протидії проросійським колабораціоністам і російським військам так і не було віддано.

Своєю чергою, Рада Безпеки ООН у відповідь на ескалацію ситуації у Криму скликала екстрене засідання, яке відбулося пізнього вечора 28 лютого в Нью-Йорку. Постійний представник України Ю. Сергєєв заявив про те, що неправомірні дії РФ мають привернути увагу світової спільноти, оскільки це виклик миру, безпеці й територіальній цілісності нашої країни. Першими про політичну підтримку України на цьому засіданні заявили представники США. Американський президент Б. Обама відразу після завершення заходу зробив у прямому ефірі CNN спеціальну заяву про ситуацію в Україні, в якій застеріг РФ від подальших можливих агресивних кроків [16].

Тим часом у Криму російська агресія тривала: у Сімферопольському аеропорту було заблоковано роботу державного підприємства «Кримаерорух», яке забезпечувало авіаційну навігацію над територією півострова. Тож здійснення будь-яких польотів у повітряному просторі над територією Криму без погодження з російськими військовиками стало неможливим [17].

Заблокувавши повітряний рух, країна-агресорка вдалася до організації блокади півострова з моря. З цієї метою, а також щоб уникнути можливої протидії з боку українських сил, росіянам необхідно було взяти під свій контроль розташовані у Криму об'єкти ВМС України та загони морської охорони ДПСУ. Так, першим органом охорони кордону, який було заблоковано, став Севастопольський загін морської охорони (Балаклава). 28 лютого підрозділи 810-ї бригади Чорноморського флоту РФ взяли під контроль під'їзні шляхи до військового містечка. Пізніше на контрольно-пропускний пункт прибув російський офіцер, який заявив, що вони виконують вимоги постанови так званої «ради безпеки Криму» — мовляв, не допустити захоплення зброї «екстремістами» [13]. Таким чином, було створено необхідні умови для подальшого захоплення військового містечка, що могло призвести до заблокування прикордонних кораблів у Балаклавській бухті. В найближчій перспективі таку ж загрозливу ситуацію російські військовики могли створити і для Керченського загону морської охорони та Ялтинського окремого дивізіону морської охорони.

З метою збереження корабельного складу вночі 1 березня кораблі Севастопольського, Керченського загонів та Ялтинського окремого дивізіону морської охорони за бойовою тривоною залишили свої пункти постійної дислокації й узяли курс на Бердянськ, Одесу. На їх перехоплення з Севастопольської бухти вирушили 3 російських ракетних катери, а також ракетний крейсер «Москва» [13], але безрезультатно.

Попри це, вдень 1 березня інформаційне агентство Укрінформ із посиланням на пресслужбу ДПСУ повідомляло, що відомство у Криму працює у штатному режимі, прикордонники в пункті пропуску «Сімферополь-авіа» продовжували виконувати свої функції попри оточення озброєними невідомими особами, які не втручалися в роботу контрольних служб. За добу в пункті пропуску було оформлено 13 літаків. Пункт пропуску «Крим», де функціонувала поромна переправа «Крим — Кавказ», також працював у штатному режимі (оформлено 11 поромів), хоч перед ним і перебувала численна група російських військовослужбовців (в роботу не втручалися) [18].

Вранці 2 березня українська преса [19] офіційно повідомила, що у зв'язку із загостренням суспільно-політичної ситуації на території АР Крим керівництво ДПСУ ухвалило рішення про термінове перебазування корабельно-катерного складу Керченського й Севастопольського загонів морської охорони до Бердянська та Одеси [13].

Того дня спецпідрозділи РФ здійснили спробу силового захоплення штабу Сімферопольського прикордонного загону та адміністративної будівлі Азово-Чорноморського регіонального управління ДПСУ (Сімферополь). Крім того, до Севастопольської бухти зайшли російські десантні кораблі «Оленегорський горняк» Північного та «Георгій Победоносець» Балтійського флотів РФ [13]. Прибуття цих кораблів відбулося з порушенням правил прикордонного контролю, угоди між Україною та Росією про статус й умови перебування ЧФ РФ на території нашої країни від 28 травня 1997 р. [20].

Реакція міжнародної спільноти, лідерів провідних західних держав на такі брутальні порушення міжнародного права свідчила про сподівання, що Москва швидко припинить «брякати зброєю» і перейде до переговорів. Зокрема західні спільноти продовжували апелювати до міжнародної підтримки щодо дотримання пунктів Будапештського меморандуму 1994 р. [21, С. 51—57]. Вечері 2 березня федеральна канцлерка ФРН А. Меркель у телефонній розмові заявила президенту США Б. Обамі, що вона «не впевнена, чи зберігає Путін зв'язок із реальністю, оскільки він перебуває в іншому світі» [22].

Варто зазначити, що саме з 2 березня значно збільшилася кількість спроб силового проникнення неідентифікованих осіб на території об'єктів ДПСУ. Особливо інтенсивність таких незаконних дій зросла після заяви очільника самопроголошеного «уряду» Криму В. Константинова про непоступливість прикордонників [23] та активний спротив рішенням «новопризначеної влади». Системні напади здійснювалися озброєними групами на адмінбудівлі Азово-Чорноморського регіонального управління, військові містечка Сімферопольського прикордонного загону, Керченського та Севастопольського загонів морської охорони, відділу прикордонної служби «Керч». Кожного разу нападники в ультимативній формі вимагали підпорядкуватися «новому керівництву» та активно намагалися вербувати прикордонників.

Увечері 2 березня в пункті пропуску «Крим» (Керч) російські військовики вдалися до відкритого збройного вторгнення. Під час здійснення прикордон-

ного контролю на в'їзд в Україну на російському поромі в пункт пропуску прибуло 3 вантажівки з озброєними людьми. Ігноруючи всі законні вимоги прикордонного наряду нападники, погрожуючи зброєю, відтіснили прикордонників від порому та на автомобілях залишили пункт пропуску [24].

3 березня, згідно з офіційними повідомленнями ДПСУ, продовжувалися спроби блокування й захоплення об'єктів прикордонного відомства: адміністративної будівлі Азово-Чорноморського регіонального управління, військових містечок та об'єктів Сімферопольського прикордонного загону, Севастопольського й Керченського загонів морської охорони, відділу прикордонної служби «Керч» [25]. Своєю чергою, у відповідь на російську агресію керівництво ДПСУ ухвалило рішення про розгортання на автошляхах, які з'єднують півострів із Херсонщиною, спеціальних контрольних постів.

Таким чином, 3 березня було розпочато спільну із ЗС України, СБУ та МВС операцію під назвою «Рубіж» [26]. Мета її полягала у запобіганні проникненню з Криму до суміжних областей «радикально налаштованих осіб», переміщенні зброї, засобів терору тощо. Згодом для забезпечення додаткового контролю на адмінмежу прибули мобільні підрозділи Південного регіонального управління ДПСУ [13].

В оперативних зведеннях щодо ситуації у Криму, оприлюднених посольством України у США, подавалася інформація про прикордонні підрозділи на адміністративній межі АР Крим із Херсонською обл.: 3 березня розпочалася передислокація мобільних підрозділів Південного регіонального управління ДПСУ в райони виконання завдань на Херсонщині — Каланчак, Чаплинка, Новоолексіївка (мобільні прикордонні застави «Одеса», «Котовськ»). Також було залучено особовий склад Білгород-Дністровського та Бердянського відділів прикордонної служби. Станом на вечір 3 березня всі мобільні підрозділи прибули в райони зосередження і приступили до несення служби на визначених ділянках — Сальково (напрямок Арабатської стрілки), Каланчак, Чаплинка [25].

Згідно з офіційною інформацією ДПСУ, станом на 7 березня на території Криму було заблоковано 11 об'єктів прикордонного відомства: управління Азово-Чорноморського регіонального управління, Севастопольський і Керченський загони морської охорони, Сімферопольський прикордонний загін, відділи прикордонної служби «Керч», «Севастополь», «Сімферополь-авіа», «Щолкіно», «Євпаторія», мобільна застава «Масандра», пост технічного спостереження «Мис-Фонар». Напруженою залишалася ситуація в пункті пропуску «Крим» (Керч), де майже щодоби відбувалося повне його блокування озброєними російськими військовиками з метою безперешкодного ввезення на територію України з РФ особового складу, зброї, військової техніки [27].

8 березня зафіксовано перший збройний напад на цивільних українських громадян — членів сімей прикордонників у м. Щолкіне (Керченський півострів). За повідомленням інформаційного агентства УНІАН із посиланням на пресслужбу ДПСУ, російські вояки ввірвалися у квартири, де проживали роди-

ни прикордонників, і, погрожуючи зброєю, наказали всім залишити територію прикордонного підрозділу [28].

За повідомленнями офіційної преси ДПСУ того ж 8 березня росіяни, заблокувавши вчоргове пункт пропуску «Крим», забезпечили проїзд на територію України 15 вантажівок без номерних знаків. За кілька годин на півострів у такий самий спосіб прибули ще 16 та автомобіль швидкої допомоги. Окрім того, 18 вагозовів із продовольством, а згодом ще 17 «камазів» та 1 БТР були доставлені кораблями Чорноморського флоту РФ. Їх розвантаження відбулося в Козачій бухті Севастополя [27].

Станом на 11 березня 2014 р. ДПСУ зафіксувала 39 випадків порушень із боку РФ міжнародних договорів, зокрема щодо порядку заходу російських військових кораблів (15 одиниць); порядку здійснення польотів військової авіації РФ (48 літальних апаратів); порядку перетинання державного кордону України в пункті пропуску «Крим» (10 випадків, 139 одиниць броньованої, автомобільної та спеціальної техніки). Крім того, у цей період тривав виїзд із Криму біженців, у першу чергу з числа кримських татар: 11 березня 158 осіб, а перед тим упродовж кількох днів півострів залишили 557 людей [27].

Станом на 12 березня російськими підрозділами та представниками «самооборони» було заблоковано 47 із 56 об'єктів ДПСУ, розміщених на території Криму.

15 березня відбувся інцидент, який можна було б визнати збройним вторгненням РФ у Херсонську обл.: прикордонний наряд спостерігав висадку російського авіадесанту (60 бійців із 4 вертольотів) у районі населеного пункту Стрілкове (Арабатська стрілка). Командування Бердянського прикордонного загону розпочало переговори з росіянами, під час яких було встановлено, що метою їхніх дій є нібито «охорона від можливих терактів» газонасосної станції «Чорноморнафтогазу», розташованої у цьому районі [27].

Після 16 березня, коли відбувся так званий «референдум» про «незалежність Криму», поведінка російських окупантів стала ще більш зухвалою. Так, прикордонникам відділів прикордонної служби «Чорноморське», «Євпаторія», «Севастополь», котрі відмовилися присягнути «новій владі», було висунуто вимогу негайно залишити разом із сім'ями службове житло: загарбники примусово виселили 11 прикордонників та 19 членів їхніх родин, у тому числі 9 дітей [27].

20 березня керівництво ДПСУ анонсувало виведення прикордонників із тимчасово окупованого Криму. Відомство зважилося на такий крок, оскільки робота на півострові була повністю паралізована російськими військами. Передислокований персонал продовжив службу на Херсонщині [29].

Особовий склад Азово-Чорноморського регіонального управління та Сімферопольського прикордонного загону, який залишився вірним присязі, було передислоковано до Херсона [30]. За повідомленням головного військового прокурора А. Матіоса, в період із лютого по травень 2014 р. на материкову частину України прибули 519 військовослужбовців ДПСУ, залишилися у Кри-

му — 1350 [31]. Саме ці дані можна вважати основними для визначення кількості прикордонників, які зрадили військовій присязі.

З 3 квітня прикордонники приступили до виконання обов'язків у Херсонській та Запорізькій обл., а також на адміністративній межі з окупованим Кримом. До складу оновленого Азово-Чорноморського регіонального управління ввійшли Бердянський прикордонний загін і новостворений Херсонський. Крім того, у складі останнього до охорони нових рубежів приступили відділи прикордонної служби, які раніше підпорядковувалися Одеському прикордонному загону Південного регіонального управління ДПСУ [32].

Підсумовуючи, зазначимо, що дії російських окупаційних військ проти прикордонних підрозділів України можна класифікувати наступним чином:

1) захоплення підрозділами збройних сил РФ і місцевими колабораціоністами військових містечок органів (підрозділів) ДПСУ з метою перешкодження діяльності з охорони кордону;

2) блокування авіаційних і морських пунктів пропуску через державний кордон, розташованих на території АР Крим;

3) деструктивний інформаційно-психологічний вплив на особовий склад органів (підрозділів) ДПСУ і членів сімей.

Ефективно протидіяти російській агресії українським прикордонникам завжали слабка координація між органами та підрозділами ДПСУ у Криму, а також відсутність відповідного бойового досвіду. Попри це, вони залишалися на своїх місцях несення служби.

Всі зазначені агресивні дії кваліфікуються як брутальне порушення міжнародно-правових актів і двосторонніх домовленостей між Україною та Росією, що регулювали правила перетину держкордону, а саме угоди про статус й умови перебування ЧФ РФ на території нашої країни від 28 травня 1997 р., договору про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 р.

Реакція міжнародної спільноти на російську агресію та спробу анексії Криму значною мірою пояснюється тим, що це стало повною несподіванкою для більшості іноземних політиків. Ситуацію вдало пояснив нідерландський експерт із проблем безпеки в Європі М. Г. Ван Герпен, який, посилаючись на британського дипломата Р. Купера, писав про унікальну постмодерністську зону миру та спокою під назвою Європейський Союз, тож тривалий стан миру в Європі призвів до того, що європейці втратили захисні механізми — як фізичні, так і психологічні. Тому Захід (США, ЄС) припустилися грандіозних тактичних помилок та обрали неправильну стратегію. Тепер ці помилки матимуть серйозні довготермінові наслідки для майбутнього континенту [33, С. 4—6].

Основний вектор зусиль збройних сил РФ щодо нейтралізації українських прикордонників у Криму був спрямований на захоплення пунктів пропуску через державний кордон, зокрема в Керчі, де діяла паромна переправа «Крим — Кавказ». Контроль над останнім надавав окупантам можливість оперативного перекидати з території Росії свої військові підрозділи, зброю, техніку. Наступною ціллю були адміністративна будівля Азово-Чорноморського регіонального

управління у Сімферополі, військові містечка Севастопольського, Керченського загонів морської охорони та низки підрозділів ДПСУ на всій території півострова. Такі дії мали на меті паралізувати систему управління, а також не допустити вихід українських прикордонних кораблів за межі півострова. Та все ж морякам-прикордонникам удалося прорвати блокаду й вивести корабельно-катерний склад у Бердянськ, Маріуполь, Одесу.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Hai-Nyzhnyk, P.P. Okupatsiia ta aneksiia Krymu rosiiskoiu federatsiieiu u 2014 r., yak akt ahresii proty Ukrainy: perebih vtornhennia i svidchennia mizhnarodnoho zlochynu. *Hileia*. 2017. 118: 110-125 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П.П. Окупація та анексія Криму російською федерацією у 2014 р., як акт агресії проти України: перебіг вторгнення і свідчення міжнародного злочину. *Гілея*. 2017. Вип. 118. С. 110—125].
2. Vermenych, Ya.V. Fenomen pohranuchchia: Krym i Donbas v doli Ukrainy. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 369 с.].
3. Zablotskyi, V. Krymske protystoiannia. *Aneksiia Avtonomnoi Respubliky Krym i viina na Donbasi. 2014—2015 rr. Zbirnyk nauk. prats za materialamy Vseukr. nauk. viisk.-istor. konf. (Kyiv, 23 veres. 2015 r.)*. Kyiv, 2015: 37-47 [in Ukrainian].
[Заблоцький В. Кримське протистояння. *Анексія Автономної Республіки Крим і війна на Донбасі. 2014—2015 рр. Збірник наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (Київ, 23 верес. 2015 р.)*. Київ, 2015. С. 37—47].
4. Pidopryhora, I. Vesna 14: okupatsiia Avtonomnoi Respubliky Krym. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Підопригора І. Весна 14: окупація Автономної Республіки Крим. Київ: Компрінт, 2017. 89 с.].
5. Slisarenko, O. Oborona ukrainskoho Krymu: vtracheni mozhlyvosti. *Aneksiia Avtonomnoi Respubliky Krym i viina na Donbasi. 2014—2015 rr. Zbirnyk nauk. prats za materialamy Vseukr. nauk. viisk.-istor. konf. (Kyiv, 23 veres. 2015 r.)*. Kyiv, 2015: 121-123 [in Ukrainian].
[Слісаренко О. Оборона українського Криму: втрачені можливості. *Анексія Автономної Республіки Крим і війна на Донбасі. 2014—2015 рр. Збірник наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (Київ, 23 верес. 2015 р.)*. Київ, 2015. С. 121—123].
6. Hrytsiuk, V., Horielov, V., Skriabin, O. Hibrydna viina za Krym: informatsiinyi vymir. *Aneksiia Avtonomnoi Respubliky Krym i viina na Donbasi. 2014—2015 rr. Zbirnyk nauk. prats za materialamy Vseukr. nauk. viisk.-istor. konf. (Kyiv, 23 veres. 2015 r.)*. Kyiv, 2015: 124-128 [in Ukrainian].
[Грицюк В., Горелов В., Скрябін О. Гібридна війна за Крим: інформаційний вимір. *Анексія Автономної Республіки Крим і війна на Донбасі. 2014—2015 рр. Збірник наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (Київ, 23 верес. 2015 р.)*. Київ, 2015. С. 124—128].
7. Smolii, V., Yakubova, L. Istorychnyi kontekst formuvannia proektu russkyi myr ta praktyka yoho realizatsii v Krymu y na Donbasi: Analychna zapyska. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].

- [Смолій В., Якубова Л. Історичний контекст формування проекту російський мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі: Аналітична записка. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018. 144 с.].
8. Kostrov, V. Khronika krymskoho protystoiannia. *Viche*. 2014. 7: 4-9 [in Ukrainian]. [Костров В. Хроніка кримського протистояння. *Віче*. 2014. № 7. С. 4—9].
 9. Lytvyn, M. Liniia rozmezhuвання. Kyiv, 2019 [in Ukrainian]. [Литвин М. Лінія розмежування. Київ: Гамазин, 2019. 396 с.].
 10. Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vidsich zbroinii ahresii Rosiiskoi Federatsii ta podolannia yii naslidkiv»: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 21 kvit. 2015 r. № 337-VIII. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text> [in Ukrainian]. [Про Заяву Верховної Ради України “Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків”: Постанова Верховної Ради України від 21 квіт. 2015 р. № 337-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text> (дата звернення: 21.11.2023)].
 11. Informatsiia pro rozvytok podii v AR Krym. Posolstvo Ukrainy v Kytaiskii narodnii respubliksi. *Ofitsiynyi veb-sait Posolstva Ukrainy v Kytaiskii narodnii respubliksi*. 2.03.2014. URL: <https://china.mfa.gov.ua/news/18514-informaciya-o-razvitii-sobytij-v-ar-krym> [in Ukrainian]. [Інформація про розвиток подій в АР Крим. *Офіційний веб-сайт Посольства України в Китайській народній республіці*. 2.03.2014. URL: <https://china.mfa.gov.ua/news/18514-informaciya-o-razvitii-sobytij-v-ar-krym> (дата звернення: 25.11.2023)].
 12. Tymchasova okupatsiia AR Krym ta m. Sevastopol. *Ofitsiynyi veb-sait MZS Ukrainy. Ofitsiynyi veb-sait MZS Ukrainy*. 7.07.2022. URL: <https://mfa.gov.ua/timchasova-okupaciya-ar-krim-ta-m-sevastopol> [in Ukrainian]. [Тимчасова окупація АР Крим та м. Севастополь. *Офіційний веб-сайт МЗС України*. 7.07.2022. URL: <https://mfa.gov.ua/timchasova-okupaciya-ar-krim-ta-m-sevastopol> (дата звернення: 26.11.2023)].
 13. Khroniky blokadnoho Krymu. *Prykordonnnyk Ukrainy*. 2014. 10 (14 ber.): 4 [in Ukrainian]. [Хроніки блокадного Криму. *Прикордонник України*. 2014. № 10. 14 бер. С. 4].
 14. Informatsiia vid Prokuratury Avtonomnoi Respubliky Krym ta mista Sevastopolia. *Prokuratura Avtonomnoi Respubliky Krym ta mista Sevastopolia. Ofitsiynyi veb-sait*. 7.12.2020. URL: https://ark.gp.gov.ua/ua/diloark.html?_m=publications&_t=rec&id=203551&cs=print [in Ukrainian]. [Інформація від Прокуратури Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. *Прокуратура Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Офіційний веб-сайт*. 7.12.2020. URL: https://ark.gp.gov.ua/ua/diloark.html?_m=publications&_t=rec&id=203551&cs=print (дата звернення: 21.11.2023)].
 15. Zasidannia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy z pryvodu okupatsii Krymu viiskamy Rosiiskoi Federatsii (stenohrama vid 28 liutoho 2014 r.). *Pavlo Hai-Nyzhnyk. Osobystyi sait*. URL: [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(02\)28.rnbo.php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(02)28.rnbo.php) [in Ukrainian]. [Засідання Ради національної безпеки і оборони України з приводу окупації Криму військами Російської Федерації (стенограма від 28 лютого 2014 р.). *Павло Гай-Нижник. Особистий сайт*. URL: [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(02\)28.rnbo.php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(02)28.rnbo.php) (дата звернення: 27.02.2023)].
 16. Vermenych, Ya.V. Fenomen pohranychchia: Krym i Donbas v doli Ukrainy. Kyiv, 2018 [in Ukrainian]. [Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 232—233].
 17. Rosiiski viiskovi zakhopyly derzhavne pidpriiemstvo “Krymaerorukh”. *Radio Svoboda*. 28.02.2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25280143.html> [in Ukrainian].

- [Російські військові захопили державне підприємство “Кримаерорух”. *Радіо Свобода*. 28.02.2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25280143.html> (дата звернення: 21.11.2023)].
18. Derzhprykordonsluzhba povnistiu vykonuie svoi funktsii v Krymu. *Ukrinform*. 1.03.2014. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1625615-dergprikordonslugba_krimu_povnistyu_vikonue_svoii_funktsiii_1913348.html [in Ukrainian].
[Держприкордонслужба повністю виконує свої функції в Криму. *Укрінформ*. 1.03.2014. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1625615-dergprikordonslugba_krimu_povnistyu_vikonue_svoii_funktsiii_1913348.html (дата звернення: 27.11.2023)].
19. Prykordonnyi flot peredyslokovano v Odesu ta Mariupol. *Holos Ukrainy*. 3.03.2014. URL: <http://www.golos.com.ua/article/28458> [in Ukrainian].
[Прикордонний флот передислоковано в Одесу та Маріуполь. *Голос України*. 3.03.2014. URL: <http://www.golos.com.ua/article/28458> (дата звернення: 20.11.2023)].
20. Uhoda mizh Ukrainoiu ta rosiiskoiu federatsiieiu pro status ta umovy перебування ЧФ РФ на території України від 28 травня 1997 року. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text [in Ukrainian].
[Угода між Україною та російською федерацією про статус та умови перебування ЧФ РФ на території України від 28 травня 1997 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text (дата звернення: 21.11.2023)].
21. Holovko, V. *Anneksiya Kryma*. Kyiv, 2016. 128 p. [in Russian].
[Головко В. *Аннексія Крима*. Київ: СООР Media, 2016. 128 с.].
22. Merkel zasumnivalasia v adekvatnosti Putina. *LB.UA*. 3.03.2014. URL: https://lb.ua/news/2014/03/03/257911_merkel_usomnila_adekvatnosti.html [in Ukrainian].
[Меркель засумнівалася в адекватності Путіна. *LB.UA*. 3.03.2014. URL: https://lb.ua/news/2014/03/03/257911_merkel_usomnila_adekvatnosti.html (дата звернення: 27.02.2023)].
23. P. Shysholin: Usi pidrozdily Derzhprykordonsluzhby u Krymu okhoniaiut kordon faktychno pid prytsilom avtomatnykiv. *Uriadovi portal*. 9.03.2014. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/247087120> [in Ukrainian].
[П. Шишолін: Усі підрозділи Держприкордонслужби у Криму охороняють кордон фактично під прицілом автоматників. *Урядовий портал*. 9.03.2014. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/247087120> (дата звернення: 24.11.2023)].
24. Kabachynskyi, M.I., Fyl, O.M., Ananin, O.V. Transformatsii u Derzhavnii prykordonnii sluzhbi Ukrainy pid chas rosiiskoi viiskovoi ahresii (2014—2018 rr.). *Voienno-istorychnyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy*. 2018. 1 (27): 46-58 [in Ukrainian].
[Кабачинський М.І., Філь О. М., Ананьїн О. В. Трансформації у Державній прикордонній службі України під час російської військової агресії (2014—2018 рр.). *Воєнно-історичний вісник. Збірник наукових праць Національного університету оборони України*. 2018. Вип. 1 (27). С. 46—58].
25. Embassy of Ukraine in the USA / Posolstvo Ukrainy v SShA. Operatyvne zvedennia shchodo situatsii navkolo Krymu. 4.03.2014. [Facebook page]. URL: https://m.facebook.com/ukr.embassy.usa/photos/a.437547496288488.96187.211311782245395/688482674528301/?locale=pt_BR [in Ukrainian].
[Embassy of Ukraine in the USA / Посольство України в США. Оперативне зведення щодо ситуації навколо Криму. 4.03.2014. [Facebook page]. URL: https://m.facebook.com/ukr.embassy.usa/photos/a.437547496288488.96187.211311782245395/688482674528301/?locale=pt_BR (дата звернення: 27.11.2023)].
26. Rosiiski viiska okupuvaly Krym i napadaiut na prykordonni pidrozdily. *Slovo i dilo: analitichnyi portal*. 3.03.2014. URL: <https://www.slovodilo.ua/news/1289/2014-03-03/>

- russkie-vojska-okkupirovali-krym-i-napadayut-na-pogranichnye-podrazdeleniya.html [in Ukrainian].
[Російські війська окупували Крим і нападають на прикордонні підрозділи. *Слово і діло: аналітичний портал*. 3.03.2014. URL: <https://www.slovoidilo.ua/news/1289/2014-03-03/russkie-vojska-okkupirovali-krym-i-napadayut-na-pogranichnye-podrazdeleniya.html> (дата звернення: 23.11.2023)].
27. 17 myttievostei ukrainskoï vesny. *Kordon*. 2014. 2: 13 [in Ukrainian].
[17 миттєвостей української весни. *Кордон*. 2014. № 2. С. 13].
28. Rosiïski viïskovi shturmom zakhopyly viddil "Shcholkino" ta vyhnaly simi prykordonnykiv na vulutsiu. *UNIAN*. 8.03.2014. URL: <http://www.unian.ua/politics/894393-rosiyski-viyskovishturmom-zahopili-viddilscholkino-ta-vignali-simji-prikordonnikiv-napulitsyu.html> [in Ukrainian].
[Російські військові штурмом захопили відділ «Шолкіно» та вигнали сім'ї прикордонників на вулицю. *УНІАН*. 8.03.2014. URL: <http://www.unian.ua/politics/894393-rosiyski-viyskovishturmom-zahopili-viddilscholkino-ta-vignali-simji-prikordonnikiv-napulitsyu.html> (дата звернення: 30.11.2023)].
29. Prykordonnykiv pochaly vyvodyty z Krymu. *LB.ua*. 20.03.2014. URL: https://lb.ua/society/2014/03/20/260151_pogranichnikov_nachali_vivodit.html [in Ukrainian].
[Прикордонників почали виводити з Криму. *LB.ua*. 20.03.2014. URL: https://lb.ua/society/2014/03/20/260151_pogranichnikov_nachali_vivodit.html (дата звернення: 30.11.2023)].
30. Azovo-Chornomorske rehionalne upravlinnia Derzhprykordonsluzhby perevely do Khersonu. *UNIAN*. 3.04.2014. URL: <https://www.unian.ua/politics/903776-azovo-chornomorske-regionalne-upravlinnya-derzhprykordonsluzhbi-pereveli-do-hersonu.html> [in Ukrainian].
[Азово-Чорноморське регіональне управління Держприкордонслужби перевели до Херсону. *УНІАН*. 3.04.2014. URL: <https://www.unian.ua/politics/903776-azovo-chornomorske-regionalne-upravlinnya-derzhprykordonsluzhbi-pereveli-do-hersonu.html> (дата звернення: 01.12.2023)].
31. Matios opryliudnyv killkist ukrainskykh viïskovykh, yaki zalyshylysia v okupovanomu Krymu. *TSN*. 5.02.2016. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/matios-oprilyudniv-killkist-ukrayinskih-viyskovih-yaki-zalishilysya-v-okupovanomu-krymu-585526.html> [in Ukrainian].
[Матіос оприлюднив кількість українських військових, які залишилися в окупованому Криму. *ТСН*. 5.02.2016. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/matios-oprilyudniv-killkist-ukrayinskih-viyskovih-yaki-zalishilysya-v-okupovanomu-krymu-585526.html> (дата звернення: 01.12.2023)].
32. Azovo-Chornomorske rehionalne upravlinnia Derzhprykordonsluzhby prystupilo do okhorony derzhavnogo kordonu za novym mistsem dyslokatsii. *Derzhavna prykordonna sluzhba Ukrainy. Ofitsiynyi vebсайт*. 3.04.2014. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/azovo-chornomorske-regionalne-upravlinnja-derzhprykordonslyzhbi-prystupilo-do-okhoroni-derzhavnogo-kordony-za-novim-miscem-dislokacii-%3C/span> [in Ukrainian].
[Азово-Чорноморське регіональне управління Держприкордонслужби приступило до охорони державного кордону за новим місцем дислокації. *Державна прикордонна служба України. Офіційний вебсайт*. 3.04.2014. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/azovo-chornomorske-regionalne-upravlinnja-derzhprykordonslyzhbi-prystupilo-do-okhoroni-derzhavnogo-kordony-za-novim-miscem-dislokacii-%3C/span> (дата звернення: 02.12.2023)].
33. Kherpen, M.Kh. Van. Viiny Putina. Chechnia, Hruziiia, Ukraina: nezasvoieni uroky mynuloho. Kharkiv, 2016 [in Ukrainian].
[Херпен М.Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків: Віват, 2016. 303 с.]

Надійшла / Received 12.03.2024

Oleh ANANIN

Candidate of Technical Sciences (Ph. D.), Senior Research Fellow,

Senior Officer of the Main Forensic Center,

State Border Guard Service of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ananin@i.ua

<https://orcid.org/0000-0001-8757-1663>

ACTIONS OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE
OF UKRAINE AGAINST RUSSIAN TROOPS IN THE CRIMEA
AT THE BEGINNING OF THE RUSSIAN AGGRESSION IN 2014

The purpose — to characterize the actions of Russian troops and the State Border Guard Service of Ukraine in Crimea at the beginning of the Russian aggression in 2014. Today, Ukrainian historiography lacks special studies on the history of the SBGSU during the Crimean confrontation (February — March 2014). **The research methodology** is based on the principles of historicism, impartiality, as well as the use of methods of analysis, synthesis, historical-systemic, historical-chronological, involving a wide range of official and unofficial sources. **The main results.** The main efforts of the Russian armed forces against the SBGSU were aimed at seizing border crossing points and military camps of border guard units. The main purpose of such actions was to paralyze the system of state border protection in Crimea. Establishing their control over the border guard units gave the occupiers the opportunity to quickly transfer their military units, weapons and military equipment from the territory of the Russian Federation to the depths of Ukrainian Crimea. **The practical significance of the achieved results.** During the confrontation in Crimea, the Russian aggressor used hybrid warfare methods against Ukraine. Therefore, in the future, the generalized historical experience will provide an opportunity to form an appropriate scientific basis necessary to create an effective model of protection (defense) of the state border in the context of possible armed conflicts that may be waged using hybrid methods. **Prospects for further studies.** Study of the socio-political situation in the southeastern regions of Ukraine after the attempt annexation of Crimea, and the development of active hostilities in the Donetsk and Luhansk regions in the spring and summer of 2014.

Keywords: *Russia's armed aggression against Ukraine, temporary occupation of the Autonomous Republic of Crimea, state border protection, State Border Guard Service of Ukraine (SBGS).*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.043>
УДК 355.48(477:470)“2022/...”

**«...КАДИРІВЦІ ХОДЯТЬ ПО БУДИНКАХ,
КИДАЮТЬ ГРАНАТИ У ПІДВАЛИ, РІЖУТЬ ЛЮДЕЙ
І ГВАЛТУЮТЬ»: (НЕ)ВІДОМА ІСТОРІЯ
ОКУПАЦІЇ смт БОРОДЯНКА НАВЕСНІ 2022 р.**

Інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська

Мета — доповнити джерельну базу усноісторичних свідчень про умови виживання жителів Київщини під час російської окупації в лютому — березні 2022 р., зокрема у смт Бородянка Бучанського р-ну. На початку повномасштабного вторгнення Бородянка опинилася у числі населених пунктів, через які пролягав маршрут російського наступу на Київ. Тож місцеві жителі стали очевидцями бойових дій, а відтак і окупації. Поведінка загарбників, серед яких було чимало кадірівців, відзначалася особливою жорстокістю, таким чином враження бородянківців можуть слугувати додатковим джерелом інформації про воєнні злочини Росії в Україні. Основний **метод** — інтерв'ювання за питальником, розробленим та апробованим упродовж 2022—2023 рр. під час фіксації усноісторичних свідчень на Чернігівщині. З урахуванням особливостей поводження особового складу різних ворожих військових формувань (кадірівці, буряти, росіяни та ін.) у регіонах нашої країни для опитування респондентів на Київщині було використано розширений варіант питальника. Запропоноване нижче інтерв'ю містить спогади очевидиці про численні звірства окупантів у Бородянці, про досвід зустрічі з ними мирного населення, про взаємодопомогу між жителями селища в умовах повної ізоляції, про психоемоцій-

Цитування: «...кадірівці ходять по будинках, кидають гранати у підвали, ріжуть людей і гвалтують»: (Не)відома історія окупації смт Бородянка навесні 2022 р. (інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська). *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 43—58. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.043>

© Видавць ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 3 (576)

ні реакції представників старшого покоління, які були свідками ще Другої світової, на події сучасної війни тощо. **Наукова новизна.** У науковий обіг уводяться усноісторичні свідчення про життя в окупації, облозі та в умовах активних бойових дій на Київщині в перші місяці російського вторгнення. **Висновки.** Задокументовані матеріали виступають важливою складовою джерельної бази новітньої історії України, зокрема щодо сегмента свідчень про особливості самоорганізації населення в умовах воєнного повсякдення та злочинів росіян проти цивільного населення.

Ключові слова: *війна Росії проти України, усна історія, окупація, воєнне повсякдення, Київщина, смт Бородянка.*

За два роки повномасштабних воєнних дій учасники усноісторичного проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» обстежили 25 деокупованих населених пунктів Чернігівщини і 3 мікрорайони обласного центру, які найбільше постраждали під час облоги й масованих обстрілів міста. Загалом удалося записати 218 свідчень, зафіксувати 212 год. цифрової інформації, а також накопичити 1560 світлин, 3 рукописні й 1 відеощоденник періоду окупації. Нині відбувається розширення географії дослідження. Так, упродовж другого етапу проекту архів поповнили аудіозаписи усноісторичних свідчень із Київської, Донецької, Одеської, Харківської, а також матеріали інтерв'ювання біженців із Житомирської, Дніпропетровської та Запорізької областей.

Матеріали усноісторичних свідчень із Київщини початку вторгнення Росії в Україну друкуються в «Українському історичному журналі» вперше. Доречно згадати масив праць, публікацій джерел, які безпосередньо висвітлюють події війни в Києві та області [1—7].

Із появою нового досвіду відбулися зміни дослідницької оптики, специфіки роботи «в полі», підходів до інтерпретації та осмислення явищ. Але, як і на самому початку експедицій, найбільш дискусійним залишається питання дотримання фахівцями з усної історії професійної етики, що визначається як система конкретизованих моральних норм і принципів під час фіксації, збереження, інтерпретації й оприлюднення усноісторичних свідчень. Ще до відкритого вторгнення усні історики напрацювали чималий перелік рекомендацій щодо етичного кодексу, порушення яких могло суттєво вплинути на результат дослідження [8—15]. Однак більшість із них стосувалися документування спогадів про історичні події, котрі на момент інтерв'ювання були завершеними. Тож кожна з прописаних попередниками етичних норм в умовах війни, що триває, потребує додаткової верифікації при роботі з різними групами населення (цивільними, військовими, дітьми, інвалідами, медиками, науковцями, біженцями, колишніми військовополоненими тощо).

Війна вплинула також і на можливість запису повноцінного глибинного інтерв'ю як однієї з методично обґрунтованих форм фіксації усноісторичних свідчень. З досвіду учасників проекту: хазяїн зруйнованої хати, де тільки-но стояли загарбники, елементарно не налаштований говорити про те, що з ним відбувалося до вторгнення Росії в Україну — актуальним та надзвичайно цінним для нього

в режимі «тут» і «тепер» є досвід виживання, окупації й порятунку. Чим далі від пережитих трагічних подій, тим готовність говорити про довоєнне минуле посилюється, у той час як бажання повертатися до спогадів про весну 2022 р. поступово зникає. На другому році війни намагання свідків «прокричати», «проговорити», «виплакати» травму дедалі частіше замінює мовчання. Дехто пояснює своє прагнення до тиші надмірною втомою від воєнного лихоліття, а дехто — частковою втратою спогадів про ті страшні події. І тут ідеться не про забуті дати чи кількісні характеристики, а про мнемонічні властивості людської психіки загалом, зокрема про стирання з пам'яті подій та цілих сюжетів.

Категорії тиші й мовчання під час інтерв'ю в умовах війни набувають особливого звучання, вони можуть бути набагато промовистішими за слово та значно емоційнішими за крик. У такі моменти інтерв'юєрові надзвичайно складно контролювати власний рівень емпатії, адже надмірна залученість в емоцію (так само, як і в мовчання) може спровокувати ретравматизацію респондента й суттєво вплинути на подальший перебіг інтерв'ю загалом.

Мої співрозмовники часто запитують, для чого я фіксую їхні спогади про найтрагічніші події в їхньому житті та у чому цінність цих розповідей? Локально: важливо уникнути знецінення індивідуального, часто героїчного досвіду кожного українця, про який обов'язково мають дізнатися не тільки в нашій країні, а й поза її межами. Глобально: кожна мікроісторія війни є важливою складовою майбутнього архіву усної історичної свідченості, з яких цеглина за цеглиною вже зовсім скоро можна буде відтворити найбільш автентичний наратив про російсько-українське протистояння.

Передбачаю, що цей наратив багато у чому може бути відмінним від озвученої на загал, подеколи міфологізованої «правди». Адже саме такою довгий час була сконструйована «правда» про Жовтневий переворот 1917 р., про Голодомор 1932—1933 рр. [16], оповіді про «велику перемогу» винятково СРСР у Другій світовій війні, про аварію на Чорнобильській АЕС та ін. Складні етапи конструювання й подальшої реконструкції історичних наративів радянської доби докладно дослідила американська антропологиня К. Ваннер у своїй праці 1998 р. «Тягар мрій: Історія та ідентичність у пострадянській Україні». Авторка наголошує, що ретельно вибудований наратив про «революцію» й «перемогу» у Другій світовій дозволив Радянському Союзу утримувати штучний статус наддержави впродовж майже п'яти десятиріч [17]. Тож існує ймовірність, що саме завдяки «живим» оповідам очевидців сучасної війни Росії проти України будь-яка ворожа реконструкція історії в майбутньому може бути спростована.

Саме до таких «живих» інтерв'ю належить запропонована нижче розповідь про російську окупацію смт Бородянка Бучанського р-ну Київської обл. у лютому — березні 2022 р. Попри постійні обстріли та нелюдське ставлення кадирівців і бурятів до місцевого населення, респондентка змушена була деякий час залишатися в окупованому селищі поряд із батьком, котрому на момент вторгнення виповнилося 96 років. Переживши голодні роки та німецько-радянську війну, він як ніхто усвідомлював небезпеку, що загрожує його родині. Матері

респондентки на початку Другої світової було стільки ж років, скільки її онуці в лютому 2022 р. А 96-літній батько після зустрічі з окупантами припустив, що серед них міг бути його онук, адже в Росії в нього залишилися двоє синів від першого шлюбу. Пропоноване інтерв'ю — це життєпис війни кількох поколінь однієї родини, не всім представникам котрої пощастило вижити. Власне, як і багатьом іншим бородянківцям, які опинилися віч-на-віч із ворогом.

Тексти інтерв'ю, які вже впродовж двох років друкуються в «Українському історичному журналі», максимально відповідають мовленню респондентів, зафіксованому в аудіозаписах. Однак про його професійне транскрибування не йдеться. Специфічна говірка мешканців досліджених територій відтворюється з використанням української абетки. З міркувань безпеки, принаймні до завершення війни, персональні дані оповідачів залишаються закритими. Інтерв'ю публікуються у витягах, пропущені місця позначено трикрапкою у квадратних дужках. Записувачі свідомо не оприлюднюють сюжети, від яких залежить безпека респондентів. Емоції, пережиті ними під час опитування, а також зауваження щодо жестів, міміки подано курсивом у круглих дужках, натомість уточнення записувачів — без курсиву.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Podobna, Ye. Mista zhyvykh, mista mertvykh. Istorii z viiny u Buchi ta Irpeni. Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Подобна Є. Міста живих, міста мертвих. Історії з війни у Бучі та Ірпені. Харків: Фоліо, 2023. 224 с.]
2. Mykhed, O. Pozuynyi dlia Yova. Khroniky vtorhnnennia. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Михед О. Позивний для Йова. Хроніки вторгнення. Київ, 2023. 334 с.]
3. Kara, O. Zhyttia posered zhyttia. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Кара О. Життя посеред життя. Київ, 2023. 216 с.]
4. Feshchenko, O. Zhyvi istorii viiny. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Фещенко О. Живі історії війни. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 154 с.]
5. Buyskykh, Ju. Voienni zapysy (pershyj misiats vijny). *Ukraina Moderna*. URL: <https://uamoderna.com/war/war-notes-the-first-month-of-war/> [in Ukrainian].
[Буйських Ю. Воєнні записи (перший місяць війни). *Україна Модерна*. URL: <https://uamoderna.com/war/war-notes-the-first-month-of-war/> (дата звернення: 16.11.2023)].
6. Makhovska, S. “Ukrzaliznytsia veze palianytsi”: okupatsiia Vorzelia u refleksiakh ukrain-skoho etnologa. Interviu z Oleksandrom Vasianovychem. *Ukraina Moderna*. 06.12.2022. URL: <https://uamoderna.com/new/war/ukrzaliznytsia-veze-palianytsi> [in Ukrainian].
[Маховська С. «Укрзалізниця везе паляниці»: окупація Ворзеля у рефлексіях українського етнолога. Інтерв'ю з Олександром Васяновичем. *Україна Модерна*. 06.12.2022. URL: <https://uamoderna.com/new/war/ukrzaliznytsia-veze-palianytsi> (дата звернення: 18.11.2023)].
7. Makhovska, S. “Khay u tvii dim pryide vesna”: voiennyi dosvid naukovytsi-volonterky z Irpenia. Interviu z Anastasiieiu Pankovoio. *Ukraina Moderna*. 19.03.2023. URL: <https://uamoderna.com/new/war/khay-u-tvii-dim-pryide-vesna-voiennyi-dosvid-naukovytsi-volonterky-z-irpenia/> [in Ukrainian].
[Маховська С. «Хай у твій дім прийде весна»: воєнний досвід науковиці-волонтерки з Ірпеня. Інтерв'ю з Анастасією Панковою. *Україна Модерна*. 19.03.2023. URL: <https://uamoderna.com/new/war/khay-u-tvii-dim-pryide-vesna-voiennyi-dosvid-naukovytsi-volonterky-z-irpenia/>]

- uamoderna.com/new/war/khay-u-tviy-dim-pryyde-vesna-voienyny-dosvid-naukovytsi-vo-lonterky-z-irpenia (дата звернення: 16.12.2023)].
8. Yow, V. Ethics and Interpersonal Relationships in Oral History Research. *Oral History Review*. Summer, 1995. 22 (1): 51-66.
 9. Hunt, N., Robbins, I. Telling Stories of the War: Ageing Veterans Coping with Their Memories through Narrative. *Oral History*. 26 (2). Memory, Trauma and Ethics (Autumn, 1998): 57-64.
 10. Shamo, Adil E. Ethics of the use of human subjects in research / Adil E. Shamo, Felix A. Khin-Maung-Gyi. New York, 2002. 120 p.
 11. Sheftel, A., Zembrzycki, S. Only Human: A Reflection on the Challenges of Working with “Difficult” Stories. *The Oral History Review*. 2010. 37 (2): 191-214.
 12. Jessee, E. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. *The Oral History Review*. 2011. 38 (2): 287-307.
 13. Le Roux, C. Oral history research ethics: should anonymity and confidentiality issues be dealt with on their own merit? *Africa Education Review*. 2015. 12 (4): 552-566. DOI: 10.1080/18146627.2015.1112132.
 14. Sheftel, A., Zembrzycki, S. Who's Afraid of Oral History? Fifty Years of Debates and Anxiety about. *The Oral History Review*. 2016. 43 (2): 338-366.
 15. Portelli, A. Як назбирати трохи знань: кілька думок про етику усної історії. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX—XXI ст.* Київ, 2021: 323-337 [in Ukrainian]. [Портеллі А. Як назбирати трохи знань: кілька думок про етику усної історії. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX—XXI ст.* За наук. ред. Г. Грінченко. Київ, 2021. С. 323—337].
 16. Boriak, T. Soviet Information Warfare on the Holodomor vs Historical Sources: Actors of the Memory Battle. *Etnografia Polska*. 2023. 67 (1-2): 25-47.
 17. Wanner, C. Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine. Pennsylvania, 1998. 288 p.

Світлана МАХОВСЬКА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця
відділу науково-архівних фондів,

Музей-архів народної культури Українського Полісся,
Державний науковий центр захисту культурної спадщини
від техногенних катастроф (Київ, Україна)

mahovskasl@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1836-6268>

Svitlana MAKHOVSKA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow, Department of Scientific and Archival Funds,
Museum-Archive of Folk Culture of Ukrainian Polissia,
State Scientific Center for Protection

of Cultural Heritage against Technogenic Disasters (Kyiv, Ukraine)

mahovskasl@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1836-6268>

* * *

N.: Ми живемо з чоловіком у Бородянці. У нас є маленька онука. І якщо брати зараз оцю історію, яка з нами, ця війна, це все, то ніколи не думала, що моя маленька онука буде кричати: «Ховайся — літак!». У три роки. Так, як її бабуся, моя мама, мабуть, теж кричала: «Ховайся — літак!». Тому що якраз моїй мамі було теж три роки, коли зайшли німці. Я ніколи не думала, що це повториться, і у XXI столітті будуть знищувати людей таким варварським методом.

[...] 24-го лютого 22-го року — це був звичайний ранок. Але хочу сказати особисто про себе: я знала, що буде війна, знала і відчувала це. Як жінка, можливо, інтуїтивно [...]. Коли я прокинулась, — чомусь я прокинулась раніше, чим завжди, — і відчула такий якийсь... глухі вибухи. Я навіть не розуміла, що то вибухи, — для мене це були просто звуки, от звуки зі сторони Києва. Як би, я вже знаю, що ж це був, ну, ми всі знаємо, що це був Гостомель. І це, скажем, не так далеко від нас, всього 35 кілометрів, але це було, дуже було чутно. І тато ще спав, — моєму тату 96 років на той момент було [...]. В нього є ще дві сестри: одній — 100 років на даний момент, одній — 95. Тато ще дрімав, я пройшла на кухню, поставила чайник. І тут дзвінок мого друга з Києва, і він каже: «N., війна, бомблять Гостомель» [...]. S. (чоловік — С. М.) був за кордоном і якраз їхав додому в той момент з відрадження. Я набрала чоловіка, він каже: «Я вже теж знав, але не хотів тебе будити вранці, думав, ти спиш». Перша моя емоція була: «Як?! Як так може бути?! Яка війна?!» [...].

Я підійшла до тата, (ну, це людина, яка була зі мною в будинку), скажем, я просто, мені хотілось дуже когось обняти і заплакати, просто. Я підійшла, обняла його, кажу: «Таточку, піднімайся, будем снідати». А він так: «Зараз встаю». Я кажу: «Таточку, а ще — війна». Він каже: «Як?». Я кажу: «Війна!» [...]. Враховуючи, що він пережив два Голодомори, скажем, окупацію під час війни, він був учасником війни, він воював, він знає, що це таке. Але враховуючи масштаби цієї війни, озброєння, яким зараз знищують нашу рідну землю, то це, звичайно, він і сам розумів, що ця війна вже буде не такою, буде страшною. Він піднявся, ми поснідали, але цей сніданок я теж запам'ятаю: воно просто нічого не лізло в горло, як кажуть. Просто ми це зробили і чекали чоловіка, він уже був на під'їзді.

[...] тато сказав, що не може бути війни! Він, наче перші слова, коли не повірив. Потім я сказала, що бомблять Гостомель, коли ми снідали. А він: «Боже, дітки мої, дітки мої, що ж ми будем робити?..». Він, звичайно, хвилювався за нас всіх. Виходить, як би, у нас невісточка і онука, вони були з нами тут у Бородянці. Ну, не поруч з нами, вони жили в квартирі, а син якраз працював у Чехії.

[...] думка про те, щоб виїхати зразу, у нас не виникла, ми вирішили облаштувати сховище. А, значить, до нас приєдналася ще сестра невістки, невісточка з внучкою, сестра невістки з двома дітьми і чоловіком, потім наші друзі. І у нас у підвалі було 14 людей: четверо діток і десять дорослих. У нас, ну, підвал великий, все, потім ще сусіди іноді приходили до нас ночувати в підвал, коли вже нас сильно бомбили, от... Колони, скажем, пішли... Коли ми бачили своїми очима ці колони, бо колони йшли по окружній, спочатку, Бородянки.

А потім одна із колон вже зайшла у центр міста, тоді почався бій, там і наша самооборона їх знищила. І після того, як би, вже як помста, нас накривали бомбами п'ятсоткілограмовими, знищували дев'ятиповерхові будинки. Починаючи, якщо бомба падала на будинок, то вона знищувала повністю весь під'їзд, з дев'ятого по перший поверх, і гинули люди. Все горіло, все тріщало, все, просто, почався такий хаос... Самі страшні дні в Бородянці — це було 1-ше і 2-ге, 1-ше і 2-ге березня [...]. Саме більше авіаударів... І, до речі, коли летіли літаки, траєкторія їхнього руху була якраз над нашою вулицею. І я ще кажу чоловіку: «Невже мені здається, чи так і є, що всі літаки над нами?». А він каже: «Так і є». І одного разу, коли я стояла на кухні — взяла на себе роль польової кухні — от якраз за цим столом, де ми зараз (*показує рукою*), я щось нарізала там, щось готувала, щоб поїли. Ми іноді їли і на кухні, іноді ми зносили в підвал, коли сильно нас тут накривали, бомбили... От, то, як би, я не спускалася ні одного разу у підвал. Але в той вечір цей літак, він просто пролетів так низько над будинком, що мене відкинуло хвильою, просто від його руху, не вибуховою хвильою, а хвильою від його руху. Вибухова хвиля в нас була за 350 метрів всього від нас. Це — коли знищували будинки, але нас захистив 9-поверховий будинок, який стоїть ось тут, поруч, він нас захистив, на себе взяв, да... [...]. В нього там вікна повилітали. Але нам, ну, скажем, слава Богу, що ми вціліли. У нас свій будинок, але осколки долітали, застрявали і в деревах тут, і в частинах будинку, тут деякі є моменти, ми знаходили в дворі. От... Бо ми, скажем, неподалік [...].

Літак, да, коли летів літак, то його крила я побачила над нашим будинком і потім, коли вияснилося, вже коли проводили дослідження, то якраз всі літаки летіли над нашим дахом, всі. А потім повертали вліво, вправо. Їхня траєкторія була якраз по нашій вулиці, тому над нашим дахом всі пролітали — да, відчували ми. Але той літак, він пролетів дуже низько і його, скажем, рух, оця реактивна сила мене змусила впасти на підлогу. Я не зрозуміла, чому я впала: ніж — в одну сторону, я — в другу. Я лежу і я розумію, що треба швидко спуститися в підвал, тому що в одному підвалі у нас було 14 людей, а ми з татом були тут, в цій, у нас є дві будівлі, так, дві хати. І я, я не пам'ятаю, як я спускалася, але я вже пам'ятаю, як задрожало все, весь будинок, я думала він просто складеться як, просто, як паперовий. І був дуже сильний вибух. Це було від нас, скажем, тих самих 300 метрів. Коли ближче до нас впала 500-кілограмова бомба і був зруйнований будинок, в якому загинуло 15 людей в підвалі. І вони ще на той момент навіть були живі. Коли приїхали рятувальники наші, хотіли їх врятувати, то росіяни почали стріляти по їхніх машинах, і людей, на жаль, не вдалось врятувати... Вони там хто згорів живцем, хто від поранень загинули. А в цьому будинку саме більше людей, це було 1-ше число.

2-го числа вранці, в 7:47, ми, просто ми всі розуміли, ще 1-го числа, що потрібно рятуватися, потрібно виїжджати, готували транспорт, готували, як би, хто їде, хто ні. Я вирішила залишитися з татом, а вот... І в нас такий бус грузовий «мерседес», чоловік вже там підготував, все що можна в будку, дві людини попереду могли сісти, всі інші сіли там. Я пам'ятаю очі, знов же ж своєї Д., внучки, яка тоді кричала: «Ховайся, літак!» (*плаче*). А тепер вона стояла у цьому бусі

і дивилася на мене. Я була заплакана, вона ніколи не бачила мене такою, і її очі, просто, ніколи не забуду... Це були очі зляканої дитини, яка знала, що таке «Ховайся, літак!», знала, що таке падає бомба, знала, що таке бігти у підвал, коли вже летять літаки... Вона знала: якщо летять, значить пошвиденько в підвал.

Значит, в машину сіли всі, хто, значит, дітки, дорослі, там на колесах, на матрасах — хто на чому. Чоловік поїхав, я дуже хвилювалась: у нас білий бус і на ньому був такий оранжевий гудзик наче, там текстиль возили колись, в цьому бусі, і він як мішень був. Я дуже хвилювалась, щоб їх в дорозі не розстріляли, тому що в Бородянці вже робилось щось страшне. Якраз коли ми погрузилися вже, ну, як би, їхати, я вже стояла проводжала, там в дорогу зібрала поїсти. Тато ж лежав, як завжди, — а тато вийшов ще проводжать. Він просто не розумів, чому виїжджає, тому що в нього поганий був слух, він погано чув, і він не відчував оцих таких сили обстрілів, оцього всього. Він думав, є вода, є світло (ще на той момент це було все), є телефонний зв'язок, як би, я варю їсти — все. Ну, стара людина, він по-своєму... Але він відчував нашу біль оцю вже, дивлячись на наші очі заплакані, і так далі, але сказав: «Я нікуди не поїду». Ну, я, звичайно, залишилась з ним.

Коли всі виїжджали, якраз у той момент, пролунали два дуже потужні вибухи в центрі. І знов все стрепенулося, навіть наша машина. Її аж закачало. І ми зрозуміли, що, просто, ну, тут уже таке пекло починається... І вирішили, що все-таки, ну, наше, як би, рішення наше, правильне. Це було в 7:47. Чіткий час, тому що в людей в будинку, де загинули, ці два будинки, там якраз 2-ге число, перший будинок, біля ринку, — зупинилися всі часи, тому що батарейки повилітали, і в 7:47 — це фіксоване. От, люди були в паніці і, мені здається, навіть було чути, як вони кричать, тому що ми ж недалеко, все-таки там 300 метрів. От я подзвонила своїй знайомій, кажу: «Р., ви де?». Вона якраз у цьому будинку. Вона кричить: «Боже, Н., будинок горить! Все, одного під'їзду немає!». Це якраз біля пам'ятника Шевченку ці будинки. «Одного під'їзда нема, ми на вулиці, нам не дають перейти вулицю». Я кажу: «Біжіть до нас, ми вас у цю будку, вивезем». Вона каже: «Нам не дають, стріляють». От, оце все, що я почула, вона поклала трубку чи перервався зв'язок. Я дуже хотіла ще врятувати, ну, когось з своїх знайомих, але вирішили виїжджати, щоб хоча б врятувати дітей наших...

Мені чоловік, коли їхав по дорозі, — потім вияснилось, що по дорозі, якраз по нашій вулиці бігло дуже багато людей зі зруйнованих будинків, вони бігли хто в чому, просто, просто, — він каже, просто, ну, люди просто бігли, наче, бідні, як миші тікали, просто... І він відкрив двері, і на ходу люди заскакували в цей бус, хто міг. Набилось, каже, там чоловік 30, мабуть, ну, нереальна кількість [...]. Там біля тремпелей, ну, він грузовий, але там є такі поручні, для текстилю. І люди трималися, хто на підлозі сидів, там діти і старенькі люди, ну, короче, він каже, набив повний бус. «Їду», — каже. Я думаю: «Господи, аби хоть тоже молилися всі, аби хоть ніхто не попав у цей бус». Ну, вони проскочили, дякувати Богу!

[...] окружну було дуже небезпечно перетинати, а окружна від нас, знов же ж, метрів 300. Ми знаходимося якраз між центром і окружною дорогою бородянською, по якій йшли колони, які налічували більше... Одна колона налічувала

508 одиниць. Я точно знаю, бо моя знайома, якраз живе, і люди тоді не боялися, і рахували навіть одиниці. Там була різна техніка, різнопланова, і навіть йшли крематорії, які були для того, щоб не тільки своїх спалювати, а і наших людей, які там на дорозі траплялися. І от, по ходу колони, були такі випадки, от...

[...] звичайно, мені, як жінці, було страшно залишатися. Я зараз розкажу, що було після того, коли вони виїхали, яку інформацію я почула. Я вже пошкодувала, що не затягла силою тата в ту машину, ну, і не поїхала сама. Тому що те, що я вже почула, мене вже налякало дуже, і я розуміла, що я вже остаюсь, як жінка, одна. Вони їдуть, я переживала за них, тут така, знаєте, як би, вже в душі, душа просто розривалася на частини. Вони їдуть, я за них молюся, щоб вони врятувались, вірю в те, що вони виїдуть, врятуються. Навіть, якщо я тут загину, залишилась, то хоть вони врятуються (*плаче*). Але й жить хочеться, і хочеться, щоб ще й тато пожив, до 100 років дочекатися, — знаєте, все отаке, ну, не, як сказати, каша така була в голові, а душа просто розривалася на шматки від того болю, від того, що коїться з нами [...].

Вони виїхали, вони врятувались. І коли я почула, у нас залишилась ще дівчинка сусідів, 17 років, у підвалі. Коли вони виїхали, я спустилась до О., і тут дзвінок, дзвонить її мама і просить: «О., швиденько іди від тьоті Н., ми вже стоїм на городі, тікаєм, бо у Бородянці кадирівці ходять по будинках, кидають гранати у підвали, ріжуть людей і гвалтують». І коли вона це сказала, у мене мурашки по шкірі: я просто розумію, що зараз, ну, як би, я нікуди не побіжу вже з татом, тому що, ну, я нікуди не побіжу з старою людиною. І що далі?! Я цю дівчинку не могла просто витягти з підвала, вона дуже злякалась від слів мами і сказала, що нікуди не піде, вона залишиться зі мною. Але все-таки я її змогла убідити в тому, що треба йти, тому що мама ж чекає. І коли я її вивела за ворота, я чула як стріляють черги, автоматні черги, потім десь якісь вибухи, от.

Тоді вже в Бородянку зайшли танки, вони просто їхали по центру, вони просто стріляли в будинки. Вже таке робилось, знаєте, просто фільм жахів робився якраз в той день... Це були самі страшні дні, це були 1-ше і 2-ге. І вони стояли, і стояв їхній собачка, стояла мама старенька теж, стояла мама О., чоловік, ну, тато. І вони всі чекали цю дівчинку, і вона приєдналась до них. Але я чогось пам'ятаю її очі, як вона оглядалась на мене і бігла до них. І їх чуть не розстріляли по дорозі, от. Їм стріляли під ноги, вони бігли. «Ми, — каже, — просто під ногами земля горіла». Але вони врятувались [...].

Як би, я залишилась одна з татом... І пам'ятаю ту ніч, коли я, я не спала, і мені здавалось, що мої уши перетворилися на якісь великі локатори, які слухали, де рухається що. Але, на диво, ця ніч була дуже тиха, ніяких рухів по нашій вулиці я не чула. Тільки дрони літали, які ми чули ще до початку війни, це були розвідувальні дрони, до 24-го. Ми думали, що це мопеди їздять. Я ще так думаю: «Господи, якийсь, вибачте мене, якийсь недоумок взяв мопед і серед ночі ганяє по вулиці». Але звук мопеда, я кажу: «Господи!». Туди-сюди, і отак-от рухає: то з однієї сторони, то з центра, то в центр. А це вже літали дрони розвідувальні. І потім ці дрони пару раз пролетіли в ту ніч, але мій чоловік вже їхав за мною і татом. Просто те, що він побачив по дорозі, коли віз людей, його налякало...

І він вирішив вернутися за мною, вернутися, бо він розумів, якщо ми тут залишимося, то може бути... (плаче). Але він ризикнув, і він ще загрузився гуманітаркою в лікарню, але лікарня вже була евакуйована. Ми живем якраз напроти, тут поліклініка, лікарня у нас же ж тут, пологове відділення. Да, породіль тут вивозили.

[...] я тоді, як би, збирала речі вже вночі. Тата знов же ж готую: «Тато, треба виїжджати, бо все знищене». Він мовчав. Але вранці все-таки він прийняв рішення знову не їхати з нами. Ми тоді ще врятували жінку, сусідку, з трьома дітьми. Вона взагалі, вона каже: «Я не вірила, що взагалі виїду». А я кажу: «Я думала, ти виїхала». І чисто випадково її набрала, от тут недалеко від нас вона. І ще її сім'ю, її родичів з сином, короче, да, ми тоді ще вивезли людей, але тато не захотів їхати...

З татом залишилися наші знайомі, які навідувались сюди, були умови такі, скажем, що було що їсти, було що, був газ, там балон газовий, у нас камін там є, все. Він сказав: «Я залишаюся і ви мене не в'яжіть. Я все рівно нікуди не поїду, я залишусь тут!». Він залишився тут, слава Богу, він пережив усю окупацію, правда, два рази до нього приходили сюди. Перший раз, більше всього, це були кадирівці, троє, потім — росіяни [...].

Вони заходили в кожний двір, перевіряли всіх. Ну, його не зачепили і в хату не заходили. Він перший раз їм, це коли ще чоловік застав його ще живим, тому що я, на жаль, не застала живим... Якраз чоловік за мною поїхав, і в дорозі, тато, як я їхала, він помер. І я от застала цю картину (плаче). [...] тварини показують нам свою силу того, як вони люблять, як вони люблять, що вони навіть не залишають мертве тіло. Тому що на ньому лежала собака. Тато лежав мертвий, собака лежала на ньому (плаче).

Але коли чоловік ще приїхав після деокупації, то він застав тата живого, і тато дуже захотів побачити зруйнований центр. Біля тата лежало дві книги: історія України, два тома, от. Я навіть представляю, коли ці ж варвари зайшли на наш двір, як вони зайшли в будинок, можливо, якимсь було по-іншому, але я не думаю, що все-таки... Хоча їхня рука ні перед чим не, не... (плаче).

[...] тато їм сказав: «Стріляйте, я так жить не хочу». Він відкрив, каже: «Я був в курточці, відкрив курточку, — каже, — стріляйте, бо я так жить не хочу». Потім чоловік звозив його в центр, і він сказав: «Боже, діти!..». Він же ж не знав, що там таке робиться. Каже: «Боже, діти, це не війна, це знищення людей. Це просто знищення людей» [...].

І ви знаєте, ну, от зараз таке питання, як би, я собі задаю: чи пройде час і чи зможемо ми це забути і простити? Так, як було з німцями. Мабуть, це ніколи не забудеться. У мене під час Другої світової війни загинув мій дідусь і його старший син, це як би мій дядько W., яких закатували за зв'язок з партизанами. І вони були дуже закатовані. І бабуся не могла їх теж похоронити. І дуже зараз схожі ситуації, коли вона взяла возика і поїхала за ними забирати, і впала в ноги офіцеру німецькому, щоб забрати ці два трупи, і він їх віддав. І от я представила перед очима цю картину, як вона везе на возику оці два тіла. І коли була тут історія однієї жінки, коли вона забирала тіло свого сина, теж вона підїхала возиком і теж сама його везла. Як, як це може?! Говорять, що фашисти звірі. А ви хто?! Та

ви гірше звірів, ви... (*дуже емоційно*). Звірі, навпаки, добрі, а це ж, а це просто, це нелюди, мені здається! Таке простити не можна. Ми німцям цього не простили, тому що так не можна знущатися. Просто уже нове покоління німців, які це розуміють, які і, ну, як би, ну, не брали участі в цьому. Але їхня кров, їхніх отих батьків, які знищували, катували, тримали в концтаборах, тече в їхніх жилах, все рівно ця кров. Але ми не можемо їх звинувачувати в тому, що ця кров у них тече, вони вже інші. А тут «браття», які, з якими ми колись пліч-о-пліч стояли... От мій тато стояв на захисті, знов же ж, нашого Союзу, і зараз до нього прийшли, і могли його вбити. Це просто, я не знаю, ну, не вкладається в мою голову, просто, ну, не вкладається це. Я просто не знаю, що далі і як це простити, і як з цим жити... І це ще ж продовжується! Якби ж це закінчилося... Воно продовжується, гинуть люди, наші найкращі, наші сини, наші сини стоять на захисті і гинуть...

С. М.: Це ваш тато розказав чоловіку, що до нього приходили окупанти?

Н.: Да, чоловіку. Тато ще, да. Тато ще встиг сказати...

С. М.: Чоловік повернувся раніше, правильно?

Н.: Да, чоловік займався волонтерством з першого дня [...]. І чоловік мій прийшов, буквально, один із перших теж в Бородянку, коли заїхали військові. Він якраз був у Писківці, привіз гуманітарний груз. І він уже 2-го числа мав заїхати, але казали, що багато замінувань. Тому 3-го вранці він був тут, 3 квітня [...]. Він підїхав, визвав зразу саперів, щоб там подивилися [...]. Звичайно, все помародерили там, ну, кабінку (машини — *С. М.*), все позабирали. Ну, це, можливо, і наші, і росіяни могли робити, тому що, ну, як би, там такі особисті речі позабирали: матраси, там якісь ковдри, можливо, це комусь потрібно було.

С. М.: І чоловік застав вашого тата?

Н.: Да, він застав тут тата. Тато уже три дні нічю не їв, не пив. Він просто лежав, і знов же ж з ним була собачка, наша Ніка.

С. М.: У нього не було їжі?

Н.: Ні, було, він просто не хотів. Саме перше, що він сказав: «Я не хотів, тому що я думав, що вас уже нема в живих». Да. Він каже: «Якщо ви так давно не приходили...». І оці люди, які до нього приходили, не могли достукатися до нього, бо він закрився і просто нікому не відкривав. Чоловік заліз через вікно в будинок, він не зміг відкрити.

С. М.: Але він виходив до оцих окупантів?

Н.: До цих трьох — да, він виходив. І до одних, і до трьох, і каже, що саме цікаво, що, можливо, хтось із них навіть був моїм онуком. Це так, як би, да, його такі уже допущення того, що міг бути там онук. Тому що у нього два сини від попереднього шлюбу. Ну, він мене виростив з двох рочків, то я ніколи і не говорила, що це вітчим, але два сини були в Росії. Якраз один служив в Москві, а один — в Архангельську. І там було в одного четверо дітей: два сини, дві дочки, і в другого — дочка і син. «І по віку, — каже, — не факт, що тут не було моїх онуків у дворі». От він, каже, я не злякався їх, він оце ж чоловіку потім розказав. Чоловік його

ж ще в центр звозив. І коли вже чоловік поїхав за мною, от, я була дуже щаслива від того, що тато живий, що будинок цілий, що є, як би, куди повернуться нам. Тому що багато в Бородянці людей, більше 1200 і не мали куди повернуться. І, як би, я їхала, і була дуже щаслива. Коли ми якраз минули перевал Перичинський, то мені дзвонить лікар наш, завідувач поліклініки, і каже, [...] каже: «Н., я закрив очі твоєму тату, співчуваю, він був ще теплий, він просто сидів на дивані» [...].

Він просто побачив ще той центр, в нього, мабуть, воно то все було. Тому що він навіть не вірив, чому ми ще виїжджаємо, і казав, що нікуди не потрібно виїжджати. Звичайно, якби я знала, що тут так буде більш-менш спокійно, але відносно, цей спокій, спокій цей був відносний.

[...] історія нашого, значить, пам'ятника Шевченка, дуже вона цікава в тому плані, що я називаю це «помста Тараса». Якраз в той день, коли цей літак, який залетів, скинув бомби, потім свої пушки, знищив пам'ятник Шевченка, прострелив, бо ми думали, що це не літак, а вийшло, що це з літака. Буквально через 2 хвилини він впав. Його підбили наші хлопці з цьої, з «Ігли» підбили цей літак, і він упав за Бородянку. І тут неподалік, там, біля профілакторія. І вже труп цього, як я кажу, варвара, тягали собаки. І потім, ну, вияснили, що це був за літак і який саме був пілот. Пілот був ас, який завжди учавував на параді в Москві на військовому. І він дуже тут хизувався в Бородянці, коли навіть випускав шасі і їхав по даху п'ятиповерхового будинку. Це є свідки, які бачили, як цей самий літак проїжджав на своєму шасі по їхньому даху. Каже: «Ми думали, що просто дах хтось здирає, а він просто літаком проїжджався, ось так катався». І потім, як би, ось ця «помста Тараса», нашого Кобзаря. Дуже багато історій є таких, знаєте, якихось прямих містичних, коли люди виживали, буквально секунда вирішувала: або — або [...].

Під час війни (Другої світової — С. М.) в них була передова, якраз на Житомирщині, де вони жили. І мама розповідала, як передова була. Її була старша сестра, моя тітка Р., була поранена, і бабуся бігла до [...], в госпіталь, який стояв неподалік їхнього будинка, до військового лікаря-німця, рятувать тітку, якій тоді було 5 років. І він її врятував, у неї було осколочне поранення в голову. Ну, і витягнув той осколок, тітка прожила, слава Богу, 80 років. А мама була більше всього кантужена, тому що їй дуже часто свистіло в голову і здавалося, що летить літак. Навіть у дорослому віці вона це відчувала. І вона мені завжди розказувала, що боялась літаків. До речі, кажуть, що людина під час війни може привикнуть до всього, але не до авіаударів. Ну, це було дуже страшно, реально. Коли стріляли з танків, ми чули, і це ж було неподалік. Знищували будинки. Там все це було, наче от як вибух, «бах-бах-бах», «пух-пух-пух», отакий навіть глухий був «пух». Це ми вже знали, ми вже навіть знали, що це танк. А коли летить літак і кидається ось ця бомба, і цей звук реактивний, він настільки, ну, настільки пронизує... Просто ніби, знаєте, каток по мізках прокатується, і ти просто не розумієш, де ця бомба впаде, який її радіус, де тобі ховаться від цього... І тому, я не знаю, можливо, я й не ховалась в підвал...

А мама розповідала, що настануть такі часи, що люди ніде не зможуть сховатися: де стоїш, там стій, де йдеш, там, ну, можеш зупинитися, але тебе ніщо не врятує. Те, що ти захираєшся десь, — не врятує. Такий буде час. Можливо, це він і є [...].

С. М.: Як ви харчувалися, коли були в окупації?

Н.: Знаєте, всі, по-перше, хто що, тягнули свої продукти. Ще на той момент, до 2-го числа, було світло [...]. У нас, як би, працювали холодильники, запаси були, плюс я така запаслива людина по життю. Колись працювала, такий був момент, два роки в торгівлі, ну, да, торгівля такими великими партіями, у нас районний склад, вагонами. І ми привикли, як би, щоб стояло ящиками, мішками, ну, якось так, тоді такі часи теж були, що, от, дефіцит був. І коли ти вже маєш щось, то ти береш багато, ну, можливо, це десь... І плюс, коли приходили, кожен тягнув щось своє, щоб було що поїсти. От і, як би, запаси у нас були дома, були запаси консервації, ми б вистояли місяць, можливо, і два. Картопля, консервація всяка, скажем, як би, м'яско. Ну, як би, було світло, то понятно. Якщо б його уже не було... Саме більше, що люди потребували, — це хліба. Коли ми з чоловіком приїхали, ми привезли знов же ж повну машину гуманітарки, і друзі наші з Західної України нам дали хліба багато. І коли ми, от, ну, підїжджали до людей, потім біля церкви ми вигрузили це все вже, то саме більше — це брали хліб, бо за цей місяць люди... Ну, пекти хліб було важко. В плані в тому, що по деяких вулицях, до речі, зберігся газ, там було, ну, без питань. Але ж муки у людей не було, таких запасів, щоб постійно пекти хліб. Ну, там якийсь млинець, щось там таке виручало людей. Але в нас, особисто у нас, ми вистояли в плані, що у нас, ну, був балон газу. Ми могли б на ньому, там, да, щось варити, у нас був камін, ми могли б зігрітися [...]. І знов же ж, там, нагріти якоїсь води, навіть щось спекти в тому каміні, от, ну, це як наша сім'я. Да, звичайно, були сім'ї, які не готові були, ну, як би, не то, що не готові, — просто вони... Нема у них таких запасів. Вони привикли, можливо, там, кожен день щось купувать. У нас були запаси і були люди, які, ну, наші друзі, там, з сусіднього будинку, у них теж те ж саме, що у нас: набиті морозілки, ось. Бо я завжди багато роблю заготовок таких, заморожених, ну, там, фрукти, там, і овочі і, скажем, там, півфабрикати свої, — багато чого такого роблю. То, як би, тут без питань [...].

Я вже 3-го виїхала [...]. Тоді вже, да, тоді вже в нас не стало води, але ми зробили запаси води. Оце було, що саме страшне, коли нема води [...]. У нас центральна вода, але ми запаси зробили, ну, і тато, звичайно, тут, біденький, і не мився, і нічого. Уже унітаз не працював у нього. Але у нас туалет є ще і на вулиці, він ходив туди. Але запаси води у нього були такі, щоб зварити щось, там ми у все, що могли, наливали воду. Але ще ж не було опалення в будинку, було холодно, чоловік застав тата, якраз він в шапці в зимовій лежав і на ньому там три одіяла було, ну, багато [...]. Одітий був, там, дуже сильно. Там, і взутий був, ну, там, отакі, як би, в чомусь він був взутий даже, лежав чи в тапочках, носків там, ну, короче, він на себе натягував все, що міг, бо було холодно. Тоді якраз був такий морозець, даже 8 березня, пам'ятаю, сніг випав, от, то йому було тут, звичайно... Ну, поки ходили тут ці чоловіки до нього, теж вони ризикували. Вони ходили здалека, хоча я їм запропонувала залишатися в нас, от. В одного, значить, було знищено житло вже, а один — це був чоловік моєї подруги, яка з нами виїжджала [...]. Він не захотів з нею їхати, сказав: «Я буду на місці!» — і залишився, от. То вони приходили до батька.

С. М.: Це, напевно, вони лікаря викликали?

Н.: Ні, лікаря вже викликав наш друг, який привіз батькові супчика, коли чоловік поїхав за мною. Вже ж тоді була деокупована Бородянка, там можна було переміщатися. А ці люди, які приходили, то вони ризикували, тому що переміщатися не дуже можна було. Вони два рази попадали на російський патруль і в них перевіряли документи. Потім, отож, до тата прийшли вони, якраз вони (окупанти — С. М.) тут були. До речі, як до тата приходили, і вони тут в дворі були тоді, їх всіх перевірили. І тато каже: «Їх ще забрали на дорогу, — каже, — я думав, їх розстріляють, переживав. А за вас, — каже, — я думав, що вас немає, що ви не їдете». Він же ж не розумів, що ми не могли приїхати.

[...] і він (чоловік — С. М.) ото прорвався до тата, ще його живого застав, слава Богу, ще камін запалив, покупав його, з'їздили в центр, тато ще випив навіть коньячку трошечки. І оце сказав, що про це треба писати, це не можна забути, каже, так, як забувати про ту війну, про яку він розказував. Він багато розказував, багато всякого такого страшного. І Голодомор, він розказував, що його чуть не з'їв сусід, який їв дітей, — оказується, вже канібалізм цей був, що в кожного своя психіка [...]. Йому було 7 роцків під час Голодомору [...]. Він каже: «Я, — говорить, — йшов, якраз по вулиці, вийшов цей старенький дідусь, — каже, — стояв, ніби так такий, схилений, ніякий. Побачив мене, — каже, — як угнався за мною, я еле втік. А потім оказалось, що він їв дітей. От пізніше». То тато каже: «Треба писати. Плюс, — каже, — те, що Росія була винувата, — я можу підтвердити як людина. Тому що до нас приходили, якраз вони говорили на російській мові і навіть з печі дістали чавун з їжею, викинули на підлогу, потоптались, щоб не осталося, а нас, каже, п'ятеро діток було...» [...]. Він був третій, а після нього ще... Ну, короче, п'ятеро. І, ну, він просто був, як би, от що каже: «Сто років потрібно було для того, щоб доказати, що Росія у цьому винна. То зараз треба писати!». Він дуже такий був [...].

С. М.: Як ваша онука пережила ті події?

Н.: Ну, як... Злякана дитина, звичайно... Ну, я б не сказала, що вона якось так змінилась. Вона підросла, але її дорослі очі, вони, ну, якось подорослішали. Очі, отой погляд, оте все, — воно доросле, воно доросле... [...].

С. М.: Якби ви мали можливість повернути час, щоб ви хотіли змінити?

Н.: Ну, можливо, я все-таки забрала б тата. Чомусь у мене була надія, що, якщо ми його заберем, то він би ще дожив до 100 років, тому що в нього були сили. Там є відео якраз за десять днів до повномасштабного, де він вітає нашу внучку з днем народження, у неї було 13 лютого день народження. І наскільки він активний, наскільки він такий, знаєте, сповнений сил. І, здається, він би іще жив і жив би [...].

С. М.: Чи бачили ви окупантів особисто?

Н.: Ми їх бачили. Наприклад, оці колони. Це від нас метрів 300, самі колони. Тоді ще ж дороги були голі і дуже було видно, як на техніці сидять. Якщо взяти бінокль, — в нас він був, — то дуже близько ми бачили [...]. Там були і буряти, там були і росіяни. От білоруського прапора я не бачила, але чула, що білоруси були в Бородянці. І це була білоруська міліція, вони, в основному, проводили допити на-

ших людей, яких брали в полон. І це відчувалося, акцент відчувався білоруський, навіть там говорили, що вони з Білорусії, як би, це.... А взагалі були і буряти, і забайкальці тут були. І буряти стояли тут у нас. Перші, хто зайшов, це були росіяни і кадировці, 1200 чоловік було вже в Бородянці 2-го числа [...]. Ну, якось з'ясували, можливо, ця колона якось заходила і її помітили ще там, на Чорнобилі, і знали, що...

С. М.: Як місцеві розпізнали кадирівців?

Н.: Да знали, що це кадирівці, бо вони тут жили в садочку дитячому, включали музику на всю Бородянку, раділи тому, що вони вже тут, що це буде їхнє, розкатували тут на машинах наших поліцейських [...]. Їх дуже дивувало, звичайно, оці наші туалети в будинках часних, дороги асфальтовані. Один сказав: «Нічого себе, у ніх даже свінні живуть в кірпічних домах».

[...] еліта — це считались кадирівці. Вони приїжджали, тут фотографувались, знімали вони, наче от як понти. А зачистка отака, оце така дріботня — це були буряти, їх посилали на таку всяку... Наче як пушечне м'ясо. Забайкальці — це були вже схожі на бурятів, але високі люди. Буряти були такі маленькі, як діти, всі казали, десь метр п'ятдесят — метр шістдесят, і виглядали, як, наче, по 15—16 років. Вони катались на велосипедах тут по селах, по дворах, і казали: «О, мамка не знаєт, а я здесь на велике ганяю». Оце сонцезахисні окуляри накрали і катались на велосипедах. І оце так по багатьох розповідях. Ну, росіяни... Був спецназ дуже сильний тут, який, скажем, які захвачували якісь об'єкти. Теж до людей залітали, перевіряли, шукали «Бандеру» вони, шукали «нациків». Отаке якесь... Створювали атмосферу таку, що вони наче «рятують» нас. А ще були з такими нашивками миротворці, які ходили вже після того, як пройшли буряти, пройшли росіяни, як пройшли кадирівці. Ходили оці «миротворці», які заходили в будинок або в квартиру, і запитували: «Может вам што-то надо?». Оні приходілі, оні даже снімали обувь. «Может, вам што-то надо? Ми же прішли вас спасать» [...]. І взагалі, по тим звірствам, які робилися, це були буряти, по розповідях людей, вони були як реально одичавше плем'я, яке гвалтувало, яке катувало. От вони по цих гвалтуваннях, катуваннях — оце вони були. Значить, у нас тут в Дружнях (село в Бучанському р-ні Київської обл. — С. М.) вони хотіли організувати публічний будинок. Значить, організували будинок, де ніхто не жив. Вони взагалі виганяли людей з будинків, але хотіли собі організувати такий собі шинок, скажем, як на нашій мові. Настягали туди алкоголя і хотіли забирать туди жінок з будинків, ходили по будинках. Якщо чоловік не віддавав дружину, то вони вбили чоловіка, за коси її витягували, і їх не хвилювало [...].

Записано 6 серпня 2023 р. у смт Бородянка Бучанського р-ну Київської обл.

Респондентка Н., 1967 р. нар.

(родом із с. Малин Житомирської обл., за освітою еколог).

Шифр експедиції: Е11/Київ-2023 (06.08.2023)

Записала та підготувала до друку С. Маховська

Надійшло / Received 11.03.2024

“...KADYROVITES GO FROM HOUSE TO HOUSE,
THROW GRENADES INTO BASEMENTS, CUT PEOPLE
AND RAPE THEM”: THE (UN)KNOWN STORY
OF THE BORODIANKA URBAN-TYPE SETTLEMENT
OCCUPATION IN SPRING 2022

The purpose of the research is to supplement the source base of oral history testimonies about the survival conditions of Kyiv region residents during the Russian occupation in February — March 2022 in the Borodianka urban-type settlement, Bucha district in particular. At the beginning of the full-scale invasion, Borodianka was among the settlements along the route of the Russian offensive on Kyiv. The locals first found themselves in the epicenter of the fighting, and in March 2022, they were occupied. The behavior of the invaders, who included many Kadyrovites, was particularly cruel, so the testimonies of the surviving Borodianka residents can serve as an additional source of information about Russia’s war crimes in Ukraine.

The main research method was interviews based on a questionnaire developed and tested in 2022—2023 during the oral history testimonies recording in the Chernihiv region. Considering the behavior specifics of the various enemy military formations (Kadyrovites, Buryats, Russians, etc.) in different regions of Ukraine, an expanded version of the questionnaire was used to interview respondents in the Kyiv region. The interview below contains eyewitness accounts of numerous occupants’ atrocities in Borodianka, the experience of civilians meeting them, mutual assistance between the villagers in complete isolation, the psycho-emotional reactions of the older generation who witnessed World War II to the current war, etc. **The scientific novelty** lies in the introduction of oral history evidence of life under occupation, siege, and active hostilities in the Kyiv region during the first months of the Russian full-scale invasion. **Conclusions.** The documented materials are an important component of the source base of the modern history of Ukraine during the Russo-Ukrainian war, in particular, in the segment of evidence about the peculiarities of self-organization of the population in the conditions of military life and Russian crimes against the civilian population.

Keywords: *Russia’s war against Ukraine, oral history, occupation, war everyday life, Kyivshchyna (Kyiv region), Borodianka urban-type settlement.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.059>
УДК 930:325:94.38

Олександр ОДРІН

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
olodrin@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2729-6548>

ЛЕЛАНТСЬКА ВІЙНА І ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІДСТУПІВ ДО ЧОРНОГО МОРЯ

Метою є аналіз сучасної історіографії дискусійних питань початків північно-східного вектора Великої грецької колонізації, тобто освоєння еллінами північного узбережжя Егейського, берегів Мармурового морів та чорноморських проток, що уможливило подальшу колонізацію чорноморського басейна. При цьому колонізаційний процес розглядається в контексті міжполісних взаємовідносин VII—VI ст. до н. е., у центрі яких знаходиться так звана Лелантська війна — перший глобальний конфлікт античного світу, наслідком якого, як вважається, став розподіл сфер колонізаційного впливу. **Наукова новизна.** Вперше у вітчизняній історіографії проаналізовано вивчення питання початків колонізації північного берега Егейського, Мармурового морів та чорноморських проток у контексті наслідків поділу сфер колонізаційного впливу після Лелантської війни. Розглянуто як традиційну точку зору на ці процеси, так і погляди, які відкидають реальність цього глобального конфлікту та його вплив на процес колонізації. **Висновки.** Новітні археологічні й епіграфічні матеріали свідчать не на користь скептичного погляду на Лелантську війну. Вони більшою мірою підтверджують та уточнюють писемну традицію, ніж заперечують її. Згідно з нею, під час конфлікту Мілет і Мегари були союзниками. Вірогідно, союзницькі відносини між ними тривали й у перебігу колонізації, поліси координували свої зусил-

Цитування: Одрін О. Лелантська війна і грецька колонізація підступів до Чорного моря. *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 59—76. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.059>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 3 (576)

ля на колонізаційних шляхах. Тривалі дружні відносини як між метрополіями, так і між заснованими ними апойкіями підтверджуються даними епіграфіки. Тому цілком вірогідною виглядає концепція кооперації й розподілу сфер впливу між Мілетом та Мегарами під час колонізації басейну Мармурового моря та чорноморських проток. Ці союзницькі відносини, очевидно, збереглися і при освоєнні басейну Чорного моря.

Ключові слова: Делантська війна, колонізація, історіографія, Мілет, Мегари, Давня Греція.

Дослідження історії грецької колонізації загалом і так званої Великої грецької колонізації VII—VI ст. до н. е. зокрема, одна з ключових проблем історії Давньої Греції. Власне кажучи, це цілий комплекс взаємопов'язаних проблем, кожна з яких на сьогодні залишається далекою від розв'язання. Однією з них є, приміром, питання початку грецької колонізації (нерозривно пов'язана з питанням про її природу): чи можна називати власне колонізацією ще ранню, доплісну — проникнення греків на узбережжя Малої Азії та прилеглі острови в XI—IX ст. до н. е., а тим більше — мікенську експансію XIV—XII ст. до н. е.?

Окрім хронологічних аспектів історії грецької колонізації, не меншу вагу мають і географічні. Існує очевидна диспропорція у синтетичних працях з історії колонізації різних частин еллінської Ойкумени. Адже західному вектору Великої грецької колонізації в історіографії присвячено незмірно більше уваги, аніж північно-східному. Так, приміром, у фундаментальному двотомному колективному дослідженні, присвяченому грецькій колонізації, яке побачило світ на початку 2000-х рр. [1—2], західним апойкіям присвячено понад півдесятка розділів, тоді як північно-східним — лише один, що обмежується самою Північною Егеїдою, тоді як басейни Мармурового й Чорного морів не розглядаються взагалі. Ще більш показова ситуація з монографічними дослідженнями. Так, 1948 р. Т. Данбебін випустив працю з історії грецьких апойкій Південної Італії та Сицилії — «Західні греки» [3], яка стала етапною у вивченні західного вектора еллінської колонізації. З того часу з'явилися й інші подібні студії — як індивідуальні, так і колективні¹. Натомість стосовно іншого, не менш важливого напрямку грецької колонізації — північно-східного — подібних узагальнень бракує й сьогодні.

Ще у 1986 р. Б. Ісаак у монографії, присвяченій грецьким колоніям у Фракії, запропонував термін «північні греки» — за аналогією до «західних», яким позначаються мешканці грецьких колоній Західного Середземномор'я, головним чином Італії та Сицилії [6]². Під «північними» греками він розумів мешканців північного узбережжя Егеїди на схід від Халкідіки й далі до Геллеспонта, Пропонтиди (Мармурового моря) та басейну Чорного моря. Саме в такому широкому розумінні термін і вживатиметься у цій статті. Зазвичай історію північних

¹ Див., напр., популярну книжку історика, археолога й письменника В. Манфреді [4], 2-ге вид. якої побачило світ 2000 р., а 3-тє — 2018 р., або колективну працю за ред. Дж. Карателлі [5].

² Утім, сам термін «західні греки» теж може вживатись у ширшому та вужчому значеннях: якщо Т. Данбебін фактично обмежував коло «західних греків» італійськими, то, приміром, А. Вудгед [7] включав до нього й мешканців грецьких апойкій Південної Франції, Іберійського півострова, насамперед Массалії.

греків розглядають окремими фрагментами чи блоками, часом у відповідності до сучасних державних кордонів, що методологічно виглядає не надто коректним. Тож тут я спробую поглянути на процес грецької колонізації в північно-східному напрямку як на певну цілісність, попри всю його складність.

Цілком очевидно, що розглянути всі чи бодай основні питання розселення північних греків у рамках однієї публікації неможливо, це вимагає щонайменше монографічного дослідження або принаймні серії статей. У цій статті метою дослідження є аналіз сучасної історіографії дискусійних питань початків північно-східного вектора Великої грецької колонізації, тобто освоєння еллінами північного узбережжя Егейського, берегів Мармурового морів та чорноморських проток, що уможливило подальшу колонізацію чорноморського басейна. При цьому колонізаційний процес розглядається в контексті міжполісних взаємовідносин VII—VI ст. до н. е., у центрі яких знаходиться так звана Лелантська війна.

Процес просування грецьких апойків у північно-східному напрямку можна поділити на кілька етапів: на першому відбулося освоєння узбережжя Македонії, початок якого, можливо, відноситься ще до пізньомікенської доби; на другому етапі елліни заселили північне (фракійське) узбережжя Егейського моря, береги Пропонтиди та проток; на останньому, третьому, етапі відбулася колонізація басейну Чорного моря (звичайно, цей процес не був лінійним і окремі його етапи могли хронологічно накладатись один на одного).

Із розумінням тривалості та складності колонізаційного процесу серед антикознавців загалом розбіжностей немає, тут сформувався трохи незвичний консенсус. Натомість щодо природи самого процесу, щодо ступеня його організованості, щодо хронологічних меж, то тут дослідники періодично впадають у крайнощі — від уявлень про боротьбу «торговельних ліг», які буцімто об'єднували чи не всі економічно розвинуті поліси [8], і до бачення колонізаційного процесу ледь не як суцільного хаосу³ з одночасним запереченням існування будь-яких тривалих міжполісних союзів в архаїчну добу⁴. Я не ставлю перед собою мету окреслити всі перипетії дискусій представників крайніх точок зору, тим більше, що старі надто модернізаторські погляди на кшталт концепції «торговельних ліг» вже стали надбанням історії антикознавства. Разом із тим, сучасні радикально-скептичні погляди на можливість існування тривалих міжполісних союзів у добу архаїки, базовані на запереченні свідчень писемних джерел, які буцімто не містили жодних автентичних даних, є радше уділом загальних праць з історії архаїки, ніж конкретно-історичних досліджень⁵. Тому метою роботи є аналіз, у першу чергу, тих праць, які розглядають процес колонізації в контексті динамічних міжполісних взаємовідносин доби архаїки.

³ У нашій історіографії побутував термін «стихийна колонізація», щоправда, лише стосовно освоєння Нижнього Побужжя [9, С. 37—39].

⁴ Про граничний скепсис стосовно масштабності Лелантської війни йтиметься далі.

⁵ Див., напр., праці, присвячені історії провідних в економічному відношенні полісів архаїчної доби: Еретрії [10], Коринфа [11], Мілета [12] Самоса [13], а також колонізаційній діяльності Мілета [14], Коринфа [15], Мегар [16].

Але перед тим, як перейти безпосередньо до доби Великої грецької колонізації, маємо згадати про можливість колонізаційного руху греків у північно-східному напрямкові ще до епохи архаїки. Інакше кажучи, чи могли мореплавці архаїчної доби використовувати маршрути, прокладені ще мікенцями? Це питання розпадається на окремі елементи: питання існування мікенської колонізації як явища; питання репрезентативності археологічного матеріалу як індикатора доколонізаційних (торговельних) контактів; і, нарешті, питання технічної можливості мікенських мореплавців подолати сильну течію в протоках, особливо у Босфорі.

На сьогодні більшість дослідників заперечує існування мікенської колонізації як системного явища, подібного до масштабної колонізації доби архаїки⁶. Виходячи із принципових відмінностей у соціальній структурі мікенського палацового і класичного полісного суспільств дослідники вбачають і якісну різницю в характері їхньої «заморської» експансії, заперечуючи існування мікенських поселень практично в усіх регіонах, де мікенська присутність фіксується археологічно, і де раніше припускалось існування принаймні мікенських факторій, як-от на Тарентійській затоці [19] чи на Кіпрі [20, С. 232—248]. Винятком тут є хіба деякі пункти на егейському узбережжі Малої Азії, особливо в районі Мілету, де присутність ахейців фіксується не лише археологічними, але й писемними джерелами [21, 22]. Утім, якраз для півночі Егеїди можливість існування стаціонарних мікенських форпостів теж не виключена, про що йтиметься далі.

Доволі скептично оцінюється нині й можливість використати археологічні свідчення як індикатор проникнення мікенських мореплавців у басейн Чорного моря⁷. Але головний аргумент проти ідеї мікенської морської чорноморської торгівлі — це твердження про фізичну неможливість для мікенських суден подолати протоки, особливо Босфор, із потужною течією з боку Чорного моря. Це питання є важливим і для колонізації архаїчної доби, на ньому варто зупинитися детальніше.

Проникнення греків до Пропонтиди й далі до Чорного моря, на думку фахівців, які аналізували режим течій у цьому регіоні, мало відбуватися уздовж південного, азійського берега, стартуючи від Троади [24, С. 22—28]. Недаремно ж і руйнування Трої (Іліона) пов'язували зі значенням міста як торговельного центра на шляху з Середземномор'я до Понту⁸. Утім, скептичні голоси почали лунати ще у середині минулого століття, коли Р. Карпентер у спеціальній статті, присвяченій проникненню греків у Чорне море, намагався довести, що аж до пізньоархаїчного часу грецькі мореплавці фізично не були здатні подолати на веслах сильну зустріч-

⁶ Див. узагальнюючу статтю у двотомнику, присвяченому грецькій колонізації [17]. Пор. працю 1960-х рр. із традиційним на той час поглядом, де мікенська колонізація уподібнюється колонізації доби архаїки [18].

⁷ З останніх праць на цю тему див.: [23].

⁸ Палким прибічником цієї ідеї був, зокрема, відкривач Нижнього міста Трої М. Корфман [25]. Між іншим, дослідження Е. Зангера [26], який виявив поблизу Трої штучний порт, подібний до Пілоського, змушують повернутись до ідеї про роль Трої у транзитній торгівлі.

ну течію на Босфорі [27]. Ця можливість, твердив Р. Карпентер, з'явилася у греків лише після появи 50-весельних суден (пентекотер) у VII ст. до н. е. [27, С. 8].

Концепція Р. Карпентера одразу була піддана жорсткій критиці: спочатку відносно поміркованій у праці історика морської справи Б. Лебері [28], а згодом, радикальнішій — у роботі відомого фахівця з теорії та практики колонізації А. Грейєма [29]. Обидва дослідники вказували одразу на декілька сумнівних тверджень Карпентера. По-перше, значна частина фахівців інтерпретує дані джерел, використаних Карпентером для визначення часу появи пентекотери, як такі, що насправді вказують на винайдення трієр⁹, тому немає достатніх підстав датувати VII ст. до н. е. появу саме пентекотер. По-друге, пентекотери і трієри це бойові («довгі») кораблі, тоді як торговельні, передколонізаційні вояжі здійснювались на торговельних («круглих») судах [29, С. 28]. Крім того, на думку Грейєма, Карпентер не врахував низки гідрографічних особливостей Босфору, як-от наявність протитечій [29, С. 30]. Сучасні дослідники прихильніші до точки зору Грейєма, ніж Карпентера, і датують початок проникнення греків крізь протоки щонайпізніше VIII ст. до н. е. [24, С. 23—24]. Що ж стосується мікенських часів, то тут нам просто бракує надійної інформації про конструкцію суден того часу, аби робити висновки про те, чи слідували мореплавці доби архаїки шляхами, прокладеними їх попередниками мікенської доби¹⁰. Утім, апіорно відкидати таку можливість, на мою думку, поки зарано.

Що ж до питання про початки освоєння греками північних берегів Егейського моря, то тут мікенський слід простежити можна. Як показують археологічні дані, пріоритет тут має належати не іонійцям, а мешканцям двох конкуруючих полісів Центральної Евбеї — халкідянам та еретрійцям [33, С. 1—32]. Питання активності евбеїців у торгівлі, а згодом і колонізації, чи не на всіх основних напрямках — і на східному (Аль-Міна в Північній Сирії), і на західному (Пітекусси біля узбережжя Кампанії), і на північному — доволі складне і дискусійне, думки часом полярні — від визнання пріоритету еретрійців (меншою мірою — халкідян) до цілковитого заперечення їхньої ролі [34—36].

Нині існує тенденція применшувати пріоритет евбеїців у заморській торгівлі та колонізації. Традиційно вважається (з опертям, перш за все, на дані археології, але не тільки¹¹), що серед усіх греків доби архаїки саме евбеїці (насамперед, еретрійці), першими заснували факторії у гирлі Оронту — спочатку Сабунію, а згодом, якраз на початку доби архаїки, наприкінці IX — на початку VIII ст. до н. е. — Аль-Міну [38]. Так само першими вони почали й процес колонізації, причому одразу як у західному напрямку (Пітекусси на о. Іск'я у Цен-

⁹ Дискусії з цього питання див., зокрема: [30, С. 63 і далі; 31, С. 80—81] та ін.

¹⁰ Тут могли б нагодитись експерименти, які підтвердили б або спростували міфологічну традицію про плавання аргонавтів, на кшталт того, який свого часу здійснив британець Т. Северин, котрий довів принципову можливість подолати Босфор на судні з двадцятьма гребцями, використовуючи протитечії [32]. Утім, надійність реконструкцій, за якими будувався його плавзасіб, у фахівців викликає сумніви.

¹¹ Див., напр., працю Р. Янко про найраніші пам'ятки евбеїського алфавіту [37].

тральній Італії), так і у північно-східному (на півострові Халкідіка). Скептики нині воліють реінтерпретувати наявні археологічні дані, віддаючи пріоритет у морській торгівлі не грекам, а фінікійцям [35—36]. Зауважу, що якраз для північного напрямку колонізації такий скепсис виглядає не надто виправданим.

Результати останніх археологічних досліджень дозволили суттєво переглянути хронологію грецької (особливо єврейської) активності на північних берегах Егеїди. Матеріальні сліди їхньої діяльності фіксуються ще з XII ст. до н. е., тобто з пізньомікенського часу. Основна, або принаймні, найбільш представницька їх кількість походить із території двох майбутніх грецьких полісів — Торони та Менди [33]. Прикметно, що Торона була заснована Халкідією, а Менда — Еретрією, тобто в колонізації брали участь обидва поліси. Інша річ, чи можна однозначно інтерпретувати ці матеріальні рештки як свідчення існування тут грецьких поселень (або факторій), чи вони свідчать лише про регулярні торговельні контакти? Той факт, що на некрополі Менди еллінські культові практики фіксуються ще з XII ст. до н. е., а культові будівлі «грецького вигляду» — з X ст. до н. е. дозволяє нам усе ж обережно припустити наявність тут єврейських емпоріїв, тобто торговельних факторій, починаючи щонайпізніше з субмікенського періоду [33, С. 13—16].

Цікаво, що прибічники концепції тотального фінікійського пріоритету в посередницькій торгівлі з-поміж грецьких археологів намагаються довести, що взагалі вся імпортна продукція (із грецькою включно) у часи «Темних віків» доставлялася на північ (і на захід теж) самими фінікійцями, відводячи грекам ледь не роль пасивних спостерігачів. Але археологічні матеріали з Халкідіки дозволяють відкинути такий занадто скептичний погляд на роль єврейців у морській торгівлі (та й колонізації).

Справді ж масове освоєння останніми (головно халкідіями) Халкідіки та околиць припадає вже на VIII ст. до н. е. і воно безпосередньо передує подіям так званої Лелантської війни кінця VIII — першої половини VII ст. до н. е., характер і перебіг якої залишається предметом палких дискусій серед антикознавців. Традиційний погляд на Лелантську війну, згідно з яким вона являла собою не рядовий конфлікт між Халкідією та Еретрією за родючу рівнину р. Лелант, а була протистоянням двох коаліцій економічно розвинутих полісів¹², що призвело до розмежування сфер колоніальної експансії, в останні десятиліття зазнає критичних атак з боку прибічників скептично-деструкторських поглядів на античну традицію. Хтось у принципі заперечує можливість збереження авторами доби класики (а тим більше пізніших епох) реальної історичної традиції, більш-менш відповідної часу війни [40, С. 24—31], а хтось і взагалі висуває екзотичні гіпотези й тлумачить війну між Халкідією та Еретрією як щось на кшталт серії лицарських поєдинків на античний манер (утім, подібні ідеї висловлювались вже давно, чи не за сто років до появи статті Бершадського) [41].

Лелантська війна є однією з найконтroversійніших подій в історії архаїчної Греції. З точки зору одних антикознавців вона є чи не ключовою подією цієї

¹² Найвичерпнішим дослідженням, в якому аналізуються наявні джерела та історіографія, залишається спеціально присвячена Лелантській війні монографія В. Паркера [39].

доби, хід і наслідки якої багато в чому визначили шляхи розвитку Давньої Греції та хід Великої грецької колонізації зокрема. Натомість із погляду їх опонентів Лелантська війна — це суто історіографічна конструкція, створена антикознавцями шляхом довільної добірки та тенденційної інтерпретації свідчень античної літературної традиції, яка сама по собі не відзначається надійністю, та «підгонки» під неї даних археології. Історіографія питання величезна, хоча монографічні дослідження й досі обмежуються лише працею В. Паркера (1994) [39]. З огляду на те, що у рамках однієї статті фізично неможливо зупинитись на всіх аспектах «лелантських контроверсій»¹³, тут я обмежусь лише одним, проте одним із ключових — колонізаційним, адже акцент робитиметься в першу чергу на тому, як вплинула Лелантська війна на процес грецької колонізації басейну Чорного моря та підступів до нього — Північної Егеїди (узбережжя Македонії і Фракії) та Пропонтиди.

Отже, традиційно Лелантська війна вважається протистоянням (чи серією конфліктів) між двома коаліціями полісів, де безпосередньо битва за родючу Лелантську рівнину на о. Евбея між Халкідою та Еретрією була лише одним із епізодів. Війна відбувалась на різних театрах і, згідно з традиційною точкою зору, в її ході відбувся своєрідний розділ сфер впливу: Халкіда та її союзники, насамперед, Коринф, перешкодили еретрійцям та їхнім союзникам мегарцям утвердитись на західному колонізаційному напрямку (у Великій Греції та на Іонічному морі), натомість останні у союзі з мілетянами поступово починають домінувати на іншому, північно-східному напрямку грецького колонізаційного руху. Попри весь скепсис деконструкторів, в останні десятиліття ідея «колонізаційних союзів»¹⁴ знаходить все більше прибічників і нову аргументацію, про що (відносно понтійської колонізації) йтиметься далі.

Утім, щодо складу коаліцій, щодо того, чи справді існували, нехай і не формалізовані, союзи, чи все зводилось до серії протистоянь у режимі «сам на сам» між давніми сусідами-ворогами (як-от Мілет та Самос чи Коринф та Мегари), дослідники, зважаючи на фрагментарність джерельної бази, згоди не дійшли. У найбільш мінімалістичному варіанті союзниками Халкіди визнаються Коринф та Самос (а ситуативно — і фессалійці), також, із меншою вірогідністю, кілька менших полісів, на кшталт Наксоса, а союзниками Еретрії — Мілет та Мегари та, з меншою вірогідністю, поліси, які знаходились у дружніх взаємовідносинах з останніми та у ворожих — із союзниками Халкіди, такі як Хіос чи Парос. Більшість антикознавців вважають Лелантську війну не глобальним конфліктом на кшталт Пелопоннеської, а радше серією окремих конфліктів на різних театрах, де власне евбеїський театр бойових дій був лише одним із кількох, нехай і центральним. Інші епізоди конфлікту розгортались за межами острова,

¹³ Варто зауважити, що вся історіографія аж до середини 1990-х рр. детально проаналізована у праці В. Паркера. Студії ж останніх десятиліть, по суті, не додали принципово нових концепцій, являючи собою радше варіації на давні теми.

¹⁴ Не варто їх плутати з «торговельними лігами» Барна, надто модернізаторські концепції котрого давно визнані анахронізмом.

головним чином між новозаснованими апойкіями як на заході, так і на сході грецького світу. До таких «колоніальних» протистоянь належать, зокрема:

- 1) боротьба між халкідськими та еретрійськими колоністами, які спільно заснували Пітекусси на о. Іск'я, котра завершилася вигнанням останніх;
- 2) атака коринф'ян на чолі з Херсикратом на колонію еретрійців на о. Керкіра у 734 р. до н. е., через що останні були змушені залишити острів і перебратись аж на узбережжя Македонії;
- 3) конфлікт між мегарськими поселенцями та халкідськими й коринфськими колоністами у Східній Сицилії, в результаті якого мегарцям удалося заснувати тут власну апойкію — Мегари Гіблейські — з величезними труднощами та в несприятливій місцевості, що спричинило фактичну зупинку мегарської колонізації Заходу.

Всі ці три конфлікти відбулися практично синхронно, що суттєво підважує позиції ультраскептиків, які воліють заперечувати будь-який зв'язок між цими подіями. І саме в контексті встановлення коринфсько-халкідського контролю як над шляхами з Греції до Італії та Сицилії (Керкіра), так і над ключовими пунктами у цьому регіоні (Мессінська протока, де халкідяни заснували апойкії на обох її берегах, Пітекусси та, згодом, Куми, як кінцеві пункти на шляху до Центральної Італії тощо) цілком логічним виглядає переключення уваги мегарців на північно-східний колонізаційний напрямок і координація зусиль із Мілетом та його союзниками. І саме тоді Мілет та Мегари стали провідними полісами, які організовували й провадили колонізацію у північно-східному напрямку.

В історіографії Великої грецької колонізації домінує думка, що колонізаційний рух у північно-східному напрямку розпочався пізніше, ніж освоєння, скажімо, берегів Кампанії чи Східної Сицилії, попри те, що македонське узбережжя від Греції розташоване не далі островів біля кампанського узбережжя, де знаходилось найраніше грецьке поселення на території Італії (Пітекусси). Утім, із середини минулого століття почастішали припущення, що, принаймні, колонізація Халкідіки розпочалася раніше, ніж Італії та Сицилії [42, С. 379—380]. Археологічні дослідження останніх десятиліть підкріпили цю гіпотезу конкретним матеріалом як з території Халкідіки, так і з поселень узбережжя Фракії [33, С. 16 і далі].

Попри те, що колонізацію Північної Егеїди розпочали саме евбейці, їхня роль в освоєнні північно-східного напрямку була доволі обмеженою. Еретрійська колонізація якраз під час війни згухає: лише у 733 р. до н. е. еретрійські поселенці, вигнані коринф'янами з Керкіри, перебираються на північний схід і засновують Метону (Мефону) на березі Термайської (Солунської) затоки [43, С. 393—395; 39, С. 38 і далі]. Але це був уже останній акорд. Халкідіка поступово повністю переходить під контроль саме халкідських поселенців [33, С. 33—51]. Щоправда, і сама Халкіда теж слабне в ході війни, тож останній етап колонізації Халкідіки халкідяни здійснюють спільно з андросцями, чи радше навіть навпаки — андросці у кооперації з халкід'янами [33, С. 52—66]. Важлива деталь: до того о. Андрос перебував у залежності від Еретрії, тож сам факт кооперації є додатковим свідченням того, що саме Халкіда та її союзники вийшли

переможцями у війні¹⁵. Спільними зусиллями андросців з халкідянами було виведено чотири апойкії, найвідомішими з яких були Акант (Аканф) та Стагіра.

Та утвердженням на македонському узбережжі успіхи халкідян та їхніх союзників на північному напрямі й вичерпались, яскравим підтвердженням чому є колонізація узбережжя сусідньої Фракії: із трьох найбільших апойкій фракійського узбережжя від р. Стримон на заході до Геллеспонту на сході всі три були засновані союзниками Мілета¹⁶. Першими, згідно традиційного датування, були паросці, які колонізували о. Фасос, а згодом і фракійське узбережжя навпроти нього (так звану фасоську перею). Про участь Пароса в Лелантській війні безпосередніх відомостей немає, але цей поліс знаходився у перманентному конфлікті із сусіднім Наксосом, а наксосці, як стверджує традиція, були партнерами халкідян у колонізації Східної Сицилії, про що свідчить і назва першої тамтешньої колонії¹⁷. Початок колонізації острова зазвичай відносять до початку VII ст. до н. е.: першу експедицію, яку датують 680—670-ми роками, очолював Телесікл — батько поета Архілоха¹⁸, а у 660—650-х роках відбувається друга експедиція на чолі з Главком та за участі самого Архілоха. Перебіг експедицій, їх точне датування та час освоєння фасоської переї лишаються предметом дискусій, але сам факт освоєння острова паросцями, загальний час колонізації та історичність лідера принаймні другої експедиції не викликають сумнівів¹⁹.

Приблизно у цей самий час, орієнтовно в самому кінці першої половини VII ст. до н. е., давній і вірний союзник Мілета — Хіос — засновує Маронею. Утім, археологічно підтвердити чи спростувати дату заснування Мароней, базовану на античній традиції, наразі неможливо, оскільки місто доби архаїки досі не досліджено, ба більше — навіть точно не локалізовано (знайдені шари датуються не раніше елліністичного часу) [48, С. 111]. При цьому дослідники припускають доволі мирне співіснування хіоських поселенців із місцевим фракійським населенням, що контрастує із ситуацією на Фасосі [48, С. 113].

Приблизно в той самий час, у 656—652 рр. (найпоширеніша дата — 654 р.) інші давні союзники мілетян — клазоменці — заснують м. Абдери. В історіографії, зважаючи на факт пізнішої реколонізації міста, довго домінувала думка, що десь на межі VII—VI ст. до н. е. місцеві фракійці здійснюють збройний напад

¹⁵ Так вважають більшість дослідників, утім дані про переможця у цій війні непрямі, що створює простір для спекуляцій.

¹⁶ Та й єдина євбейська колонія тут — Дікайя — була заснована еретрійцями [43, С. 395—397].

¹⁷ Сицилійський Наксос традиційно вважається найпершою грецькою апойкією на острові.

¹⁸ Поезії Архілоха слугують цінним джерелом з історії колонізації Фасосу, причому їх інформація чим далі, тим більше підтверджується археологічними та епіграфічними даними, всупереч скепсису деконструкторів (див., напр.: [44]).

¹⁹ Про дискусійні питання колонізації острова та переї див.: [44—47] та ін. А. Грейєм відстоює «низьку» дату заснування апойкії паросців на Фасосі, але археологічні дані змушують багатьох дослідників не відкидати категорично ранню дату [33]. Основна література питання наведена А. Грейємом [46, С. 365, примітка № 1].

і руйнують клазоменське поселення [6, С. 78—80]. Однак, як показали нещодавні археологічні дослідження архаїчного некрополя, він функціонував протягом усього VI ст. до н. е. [49]. Утім, існування апойків було складним: поселення розташовувалось поблизу заболоченої місцевості, його мешканці страждали від малярії, а дитяча смертність була надзвичайно високою. Радикальні зміни сталися у 545 р. до н. е., коли Абдери були реколонізовані, цього разу іншими союзниками мілетян — теосцями, які покинули власне місто, рятуючись від персів [50]. Між іншим і теосці, і, вочевидь, клазоменці (якщо вірити не надто зрозумілій фразі Страбона про «клазоменські вежі») [Strabo XI, 2,4]²⁰ з'являються разом із мілетянами й на Тамані...

Утім, основний колонізаційний потік йшов повз береги Північної Егеїди. Недарма флагмани колонізації Пропонтиди, чорноморських проток та самого Чорного моря — Мілет і Мегари — у своїй колонізаційній активності оминали цей регіон. Лише мілетяни, уже після утвердження ключових апойків у Пропонтиді та на Понті, здійснили доволі пізні, не надто масштабні та загалом невдалі спроби утвердитися тут.

Пояснення цьому доволі просте. Основний морський шлях із басейну Егейського моря у басейн Чорного оминав північні береги першого: він йшов від Троади через Геллеспонт і далі вздовж південного, азійського берега Мармурового моря²¹. Недарма саме тут засновані найперші й найпотужніші апойки, метрополіями яких були вищезгадані лідери понтійської колонізації — Мілет і Мегари.

Час початку грецької колонізації регіону лишається предметом дискусій, оскільки напряму пов'язаний із визнанням або запереченням античної традиції, згідно з якою заснування апойків відбувалося у два етапи (десь як в ситуації з Абдерами), і ранній етап колонізаційної активності традиція відносить ще до VIII ст. до н. е. Згідно з античною традицією, греки, насамперед мілетяни, у добу піднесення Фрігійського царства здійснили першу спробу проникнення до акваторії Чорного моря та утвердження на його південному узбережжі. Саме з цими спробами можна пов'язати ранню дату заснування Кізіка в Пропонтиді (756 р. до н. е.)²² та Сінопи (до кіммерійського вторгнення 751 р.)²³. Ці перші апойки (або, можливо, емпорії), згідно античної традиції, було зруйновано вна-

²⁰ Судячи з тексту, це вежі для спостереження за ходом риби, але ж, очевидно, що вежі клазоменців мали бути збудовані клазоменськими поселенцями, про яких жодних інших відомостей ми не маємо.

²¹ Доволі детально цей шлях розглянутий у статті І. Малкіна та С. Шмуєлі [24].

²² Не забуваймо, що однією з головних статей експорту Фрігії був живий товар, а саме Кізик славився як центр торгівлі фрігійськими рабами, що підтверджується й епіграфічно: VI ст. до н. е. датується почесний декрет із мілетської колонії Кізіку (SIG³ 4). Аналіз цього документа в контексті фрігійської работоргівлі було здійснено у статті Д. Льюїса [51, С. 320—321].

²³ Скепсис стосовно ранньої дати давній і стійкий (див., напр.: [52—53]). Утім археологічні дані й досі надто фрагментарні, аби робити остаточні висновки (див. праці О. Дунана, зокрема [54]).

слідок кіммерійської навали у середині VIII ст. до н. е. (принаймні, це стосується Сінопи) і новий етап колонізації відноситься вже до середини VII ст. до н. е. — із заснуванням Калхедона, (ре)колонізацією Кізику та утвердженням цілої низки нових апойкії на кшталт Абідосу.

Археологічними даними факт раннього етапу колонізації наразі не підтверджується. Утім, це й не дивно, зважаючи на те, що грецькі Кізик та Сінопа взагалі слабо вивчені археологічно, адже ранні поселення, безумовно, не могли бути великими за площею і в силу нетривалого існування не могли лишити по собі значний культурний шар. Ймовірно, певне світло на проблему могли б кинути результати розкопок некрополів, як то було у випадку Абдер. Тож, зважаючи на ці обставини, наразі доцільніше ставитись до інформації про ранню колонізацію Пропонтиди та південного узбережжя Чорного моря без надмірного скепсису.

Що ж до датування другого, основного етапу колонізації регіону, то воно загалом не викликає принципових суперечок²⁴. Тут більш дискусійним питанням є причини заснування тієї чи іншої апойкії. Найменш спірними в цьому випадку є, звичайно, ті випадки, коли остання розташовувалась у ключових точках на морському шляху з Егейського моря до Чорного. І тут ми знову повертаємось до проблеми системи течій у Пропонтиді та протоках, про яку вже йшлося вище, під час розгляду питання проникнення мікенців у Понт.

Дослідження режиму течій та морських шляхів у протоках і Мармуровому морі [24] дозволяє дійти висновку, що на цій ділянці Мілет та Мегари змогли поставити під контроль всі ключові пункти від Геллеспонту до Боспора Фракійського включно. При цьому між полісами відбулося свого роду територіальне розмежування: західна і центральна частини шляху — від Абідоса на Геллеспонті через Паріон і до Кізіка та Проконнеса в районі островів контролювали апойкії, засновані Мілетом (самостійно або, як у випадку Паріона, спільно із союзниками) [55, С. 46]²⁵, тоді як східна його частина, зокрема вхід до Боспору Фракійського у районі Калхедону перебувала під контролем мегарських апойкії.

Загалом Мегари домінували в усій східній частині узбережжя Мармурового моря, не лише на його південному, азійському березі, але й на північному, європейському. На першому, окрім Калхедону, вони заснували Астак²⁶, на виході з

²⁴ Дискусії виникають головно тоді, коли дані писемних джерел суперечливі, як-от щодо часу заснування Астака.

²⁵ Найсхіднішою мілетською апойкією був, очевидно, Кіос, але він знаходився у глибині затоки й дещо осторонь від основних морських шляхів.

²⁶ Час його заснування — дуже дискусійний. Джерела дають суперечливу картину, адже, з одного боку, вказують на 712 / 711 р. як на дату його заснування, а з іншого — доводять, що серед його засновників були мешканці Калхедона, заснованого 685 р. Спроби прийняти ранню дату, зважаючи, що Астак було засновано з метою налагодження торгівлі з Фрігією, як на мене, виглядають не надто переконливо, зважаючи на вивіз фрігійських рабів із Кізіка. Більшість дослідників приймають саме пізню дату [55, С. 51; 56, С. 777].

Босфору — Візантії і Селімбрію на захід від нього на європейському березі²⁷. Почали вони з азійського берега, уздовж якого пролягав морський шлях з Егеїди до Понту Евксинського, тому й заснування Калхедону перед Візантією, який контролював зворотний шлях, у цьому контексті виглядає не дивним, а якраз закономірним²⁸. Саме так і варто розглядати подальші зв'язки між Калхедоном і понтійськими апойкіями, наприклад, мілетською Ольвією²⁹.

Повертаючись до теми розподілу «сфер колонізаційного впливу» у районі Пропонтиди й проток, можна умовно виокремити чотири зони, у колонізації яких домінував один конкретний поліс. Дві такі зони вже окреслювались вище — це зони мілетського та мегарського домінування. Ще одна подібна зона знаходилась у районі Геллеспонту, головним чином, на його північному березі — на півострові Херсонес Фракійський, де активно проходила лєсбоська (головно мітиленська) колонізація [58, С. 96]³⁰. Між Херсонесом Фракійським та контрольованим мегарцями районом північного узбережжя Пропонтиди вклинились самосці — історично заляті вороги мілетян і єдині з-поміж мешканців полісів, які освоювали район Мармурового моря та проток, учасники Халкідської коаліції. Тож на їхній колонізаційній діяльності варто зупинитись окремо.

Першим важливим кроком самосців на шляху утвердження на морських путях, які вели до Геллеспонту, вважають колонізацію стратегічно розташованого о. Самофракія, яка відбулася десь усередині VII ст. до н. е. [33, С. 110]. Утім, питання, хто ж саме першим з греків колонізував острів, виглядає доволі контроверсійним: писемна традиція тут надзвичайно скупа, а дані археології вказують на наявність на острові еолійського елемента. І, якщо А. Грейєм, спираючись головню на дані писемних джерел, твердить про пріоритет самосів у заснуванні місцевої апойкії, відкидаючи скільки-небудь суттєву роль еолійців [60], то низка інших дослідників, спираючись якраз на археологічні дані, притримуються діаметрально протилежної думки, вважаючи еолійську (і конкретно — лєсбоську) присутність на острові чи не вагомішою за іонійську (самоську), припускаючи можливість колонізації острова саме мітиленцями [33, С. 110—111]. У такому випадку колонізацію Самофракії слід розглядати не стільки у контексті самоської колонізаційної активності, скільки як елемент лєсбоської (мітиленської) колонізації Геллеспонту.

Однозначнішою є ситуація із заснуванням Самосом апойкії у західній частині північного узбережжя Мармурового моря — Бізанте та Перінфу. Це відбулося орієнтовно наприкінці VII ст. до н. е., тобто вже після утвердження ключових мілетських та мегарських апойкії у Пропонтиді. Писемна традиція, яку, здається, ніхто з істориків не намагається заперечити, стверджує, що між самоськими поселенцями,

²⁷ Існує навіть припущення, що Селімбрія була субколонією Візантії, як Астак — Калхедона [55, С. 52—53].

²⁸ Про режим течій при вході в Босфор і розташування обох апойкії див.: [24].

²⁹ Див. докл.: [57].

³⁰ Згодом цю територію, де підкоряючи, де витісняючи лєсбоських колоністів, візьмуть під контроль афіняни. Але і Сестос, і Мадітос, і Сігей на азійському узбережжі, а також, вірогідно, Елайос (Елей) були засновані саме лєсбосцями у VII ст. до н. е. [54].

які заснували Перінф, і мешканцями сусідньої мегарської апойкії Селімбрії виник збройний конфлікт, вистояти в якому перінфці змогли завдяки збройній допомозі метрополії. Про джерела конфлікту традиція не говорить прямо, але напевно мешканці Селімбрії вважали навколишні землі зоною своїх виключних інтересів³¹ і появу тут самосів сприйняли як відверте зазіхання. Саму ж колонізаційну активність Самоса можна пояснити налагодженням торгівлі з басейном Чорного моря, на шляхах до якого (точніше, з якого) лежало північне узбережжя Пропонтиди. Утім, питання співвідношення південного і можливого північного морського шляхів у Мармуровому морі ще потребує окремого дослідження³².

І ось тут, припускаючи кооперацію Мілета з Мегарами під час освоєння південного берега Мармурового моря і говорячи про конфлікт останніх із Самосом при освоєнні його північного узбережжя, ми підходимо до принципового питання, що здавна викликає запальні дискусії серед антикознавців, які вивчають історію Греції доби архаїки загалом й історію Великої грецької колонізації зокрема: чи існували в цей час тривалі міжполісні союзи або ж у зовнішній політиці цього часу панував тотальний партикуляризм?

Ідея існування міжполісних союзів у добу архаїки в історіографії не нова. Особливо популярною вона була до середини минулого століття, тоді як ближче до кінця століття подібні ідеї були оголошені сутою модернізацією і в історіографії запанувала теза про принципову неможливість утворення стійких союзів у такий ранній час (і, відповідно, заперечувалась сама можливість будь-якого масштабного і тривалого конфлікту, до якого могла би бути залучена значна кількість полісів). Знаковим для радикально-скептичної історіографії став присвячений Лелантській війні розділ в узагальнюючій праці Дж. Галла з історії Греції доби архаїки [40, С. 24—31], де автор доводив відсутність будь-якої автентичної традиції про Лелантську війну: оскільки міжполісних союзів не могло бути в принципі, то не могло бути й їх координації під час колонізації.

Утім, протилежна деструкторській тенденція в історіографії не зникла остаточно, хоча й до певної міри маргіналізувалась. Причиною тому були нові археологічні та епіграфічні відкриття, які значною мірою підтверджували дані писемної традиції про заснування тих чи інших апойкії. До них належали й згадані відомості про реальність існування клазоменської колонії в Абдерах або про історичність персоналій лідерів пароської колонізаційної експедиції на Фасос.

Окрім того, ці дані дозволяють наново поставити питання про існування сталої мілетсько-мегарської коаліції у процесі освоєння басейнів Мармурового та Чорного морів. Сама по собі ця концепція має вже майже столітню історію: ще в 1934 р. К. Ганель сформулював ідею «колонізаційного союзу» Мілету та Мегар [56, С. 132—135]. Попри те, що прибічники цієї концепції знаходились у відчутній меншості, вона здобувала нових прихильників [62, С. 16]. Віднос-

³¹ Або ширше — зоною пріоритету мегарських апойкії.

³² І. Малкін та С. Шмуєлі [24], напр., узагалі не розглядають шлях уздовж північного берега Пропонтиди як альтернативу південному.

но нещодавно ідея колонізаційного союзу Мілету і Мегар, із залученням усього комплексу інформації і на підставі порівняльного аналізу соціальних інституцій та релігійних практик Мілета і Мегар, була викладена у фундаментальній статті німецького дослідника А. Герди, де наведено як історіографію проблеми, так і розглянуто джерельну базу, зокрема і нові дані чи інтерпретації [62]³³.

І тут ми знову повертаємось до тісного взаємозв'язку між концепцією масштабного міжполісного конфлікту (чи, радше, серії конфліктів), який ми з певною умовністю називаємо Лелантською війною, і питанням розподілу сфер колонізаційного впливу.

Усі без винятку антикознавці, які не відкидають у принципі ідею реальності Лелантської війни, наголошують, що в цьому конфлікті Мілет та Мегари знаходились по один бік³⁴. І хоча Мегари, як вважається, спочатку спробували виводити колонії у західному напрямку, а до східного вектору звернулись лише в результаті тиску коринфсько-халкідської коаліції, яка унеможливила подальшу мегарську активність на заході, тоді як Мілет взагалі не був зацікавлений у колонізації в західному напрямку³⁵, результат був одним: поліси координували свої зусилля на колонізаційних шляхах [55, С. 59].

І тут перший етап проникнення греків у східному напрямку — освоєння басейну Мармурового моря і чорноморських проток — виглядає дуже показовим. Практично всі ключові пункти на морському шляху з Егейського до Чорного моря були засновані або Мілетом (Абідос, Кізик, Проконнес), або Мегарами (Калхедон, згодом і Візантій). Навіть ті з дослідників, які загалом без жодного ентузіазму ставляться до ідей колонізаційних союзів, мусять визнати, що конфлікт між мілетськими та мегарськими апоїкїями практично унеможливував би подальше освоєння басейну Чорного моря [55, С. 59—60]. Тривалі дружні відносини як між метрополіями, так і між заснованими ними апоїкїями підтверджуються й античною традицією³⁶. Тож концепція кооперації між Мілетом та Мегарами виглядає цілком вірогідною, як і припущення про можливий розподіл сфер впливу в Пропонтиді. Ці союзницькі відносини, вочевидь, збереглися і під час освоєння басейну Чорного моря, але це питання має стати темою окремого дослідження.

³³ Принагідно зауважу, що не всі дослідники мегарської колонізації поділяють думку, що Мілет та Мегари координували свої зусилля, навіть якщо вони й погоджуються з тим, що під час Лелантської війни обидва поліси були на боці Еретрії (див., напр.: [15, С. 184; 55, С. 59]).

³⁴ Навіть А. Робу, який припускає наявність конфлікту між Мегарами й Мілетом у Пропонтиді, вважає, що в Лелантській війні Мегари, як ворог Коринфа, перебували у складі союзників Еретрії [15, С. 262]. Детальніше історіографію див.: [39, С. 13 і далі; 55, С. 55 і далі; 59, С. 63, прим. № 184].

³⁵ Недаремно ж традиція ранньої колонізації Пропонтиди й Чорного моря пов'язується лише з мілетською активністю.

³⁶ Про взаємини Калхедона з Ольвією говорилося вище, союзницькі відносини єднали в добу класики Калхедон із Кізиком [57, С. 984]. Звичайно, не варто вважати, що союзи неодмінно були постійними й незмінними у часі, але протилежних прикладів у розпорядженні істориків явно обмаль.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Tsatskheladze, G.R. (Ed.) *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. Vol. 1. Lieden; Boston: Brill, 2006.
2. Tsatskheladze, G.R. (Ed.) *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. Vol. 2. Lieden; Boston: Brill, 2008.
3. Dunbabin, T.J. *The Western Greeks: The History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 b.c.* Oxford: Clarendon Press, 1948.
4. Manfredi, V.M. *I greci d'Occidente*. Milano: Mondadori, 1996 [in Italian].
5. Pugliese Carratelli, G. (Ed.) *I Greci in occidente*. Milano: Bompiani, 1996 [in Italian].
6. Isaac, B.H. *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*. Leiden: Brill, 1986.
7. Woodhead, A.G. *The Greeks in the West*. London: Thames and Hudson, 1962.
8. Burn, A.R. The So-Called "Trade-Leagues" in Early Greek History and the Lelantine War. *The Journal of Hellenic Studies*. 1929. 49(1): 14-37.
9. Kryzhickij, S.D., Rusjaeva, A.S., Krapivina, V.V., Lejpunskaja, N.A., Skrzhinskaja, M.V., Anohin, V.A. *Olvija. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomore*. Kyiv, 1999 [in Russian].
[Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье*. Киев: ИА НАНУ, 1999. 681 с.]
10. Walker, K.G. *Archaic Eretria. A Political and Social History from the Earliest Times to 490 BC* London; New York: Routledge, 2004.
11. Salmon, J.B. *Wealthy Corinth: A History of the City to 338 B.C.* Oxford: Clarendon Press, 1984.
12. Gorman, V.B. *Miletos, the Ornament of Ionia: A History of the City to 400 B.C.E.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001.
13. Shipley, G. *A History of Samos, 800—188 BC*. Oxford: Clarendon Press, 1987.
14. Ehrhardt, N. *Milet und seine Kolonien: vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*. (Europäische Hochschulschriften, Reihe 3, 206.) Frankfurt; Bern; New York: Peter Lang, 1983 [in German].
15. Robu, A. *Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont-Euxin. Histoire et Institutions*. Berlin; Bern; Brussels; Frankfurt; New York; Oxford and Vienna: Peter Lang, 2014 [in French].
16. Stickler, T. *Korinth und seine Kolonien. Die Stadt Am Isthmus Im Mächtegefüge Des Klassischen Griechenland*. Berlin: Akademie Verlag, 2010 [in German].
17. Vanschoonwinkel, J. *Mycenaean Expansion*. Tsatskheladze, G.R. (ed.) *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. Vol. 1. 2006: 41-113.
18. Immerwahr, S.A. *Mycenaean Trade and Colonization*. *Archaeology*. 1960. XIII: 4-13.
19. Blake, E. *The Mycenaeans in Italy: A Minimalist Position*. *Papers of the British School at Rome*. 2008. 76: 1-34.
20. Iacovou, M. *Cyprus: from Migration to Hellenisation*. Tsatskheladze, G.R. (ed.) *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. Vol. 1. 2006: 219-288.
21. Kelder, J.M. *Mycenaean Trade and Colonization in Western Anatolia*. *Talanta: proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*. 2006. 36: 49-86.
22. Vanschoonwinkel J. *Greek Migrations to Aegean Anatolia in the Early Dark Age*. Tsatskheladze, G.R. (ed.) *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. Vol. 1. 2006: 115-141.
23. Boer, J.G. de. *Phantom-Mycenaean in the Black Sea*. *Talanta*. 2006—2007. 38-39: 277-302.

24. Malkin, I., Shmueli, N. The city of the blind and the founding of Byzantium. *Mediterranean Cities: Historical Perspectives*. 2015: 21-36.
25. Korfmann, M. Troia, an Ancient Anatolian Palatial and Trading Center: Archaeological Evidence for the Period of Troia VI/VII. *Classical World*. 1998. 91 (5): 369-385.
26. Zangger, E. Artificial Ports and Water Engineering at Troy. *Olba*. 2015. XXIII: 583-616.
27. Carpenter, R. The Greek Penetration of the Black Sea. *American Journal of Archaeology*. 1948. 52 (1): 1-10.
28. Labaree, B.W. How the Greeks Sailed into the Black Sea. *American Journal of Archaeology*. 1957. 61 (1): 29-33.
29. Graham, A.J. The Date of the Greek Penetration of the Black Sea. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. 1958. 5 (1): 25-42.
30. Meijer, F. A history of seafaring in the Classical world. London: Routledge, 2014.
31. Casson, L. Ships and Seamanship in the Ancient World. Princeton; N.J.: Princeton University Press, 1971.
32. Severin, T. The Jason Voyage: The Quest for the Golden Fleece. London: Book Club Associates, 1985.
33. Tiverios, M. Greek colonisation of the northern Aegean. *Tsetsckbladze, G.R. (ed.) Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. Vol. 2. 2008: 1-154.
34. Charalambidou, X. Viewing Euboea in Relation to its Colonies and Relevant Sites in Northern Greece and South Italy-Sicily. *Mazarakis, A.A., Alexandridou, A. & Charalambidou, X. (Eds.). Regional Stories Towards a New Perception of the Early Greek world, Proceedings of the International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek*. University of Thessaly, IAKA Department. 18-21/6/2015. Volos, 2017: 85-126.
35. Papadopoulos, J.K. Phantom Euboians. *Journal of Mediterranean Archaeology*. 1998. 10 (2): 191-219.
36. Papadopoulos, J.K. "Phantom Euboians" — a decade on. *Rupp, D.W. and Tomlinson, J.E. (Eds.). Euboea and Athens: proceedings of a colloquium in memory of Malcolm B. Wallace, Athens, 26—27 June 2009*. Athens, 2011: 113-34.
37. Janko, R. From Gabii and Gordion to Eretria and Methone: the Rise of the Greek Alphabet. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. 2015. 58 (1): 1-32.
38. Pamir, H. Al Mina and Sabuniye in the Orontes Delta: The Sites. *Tsetsckbladze, G.R. (Ed.). Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. Vol. 1. 2006: 535-543.
39. Parker, V. Untersuchungen zum Lelantischen Krieg und verwandten Problemen der frühgriechischen Geschichte. Stuttgart: Franz Steiner, 1994 [in German].
40. Hall, J.M. A History of the Archaic Greek World, ca. 1200—479 B.C.E., 2nd ed. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2013.
41. Bershadsky, N. Impossible Memories of the Lelantine War. *Mètis*, 2018. 16: 191-213.
42. Bradeen, D.W. The Chalcidians in Thrace. *The American Journal of Philology*. 1952. 73 (4): 356-380.
43. Hammond, N.G.L. Eretria's Colonies in the Area of the Thermaic Gulf. *The Annual of the British School at Athens*. 1998. 93: 393-399.
44. Owen, S. Of Dogs and Men. Archilochos, Archaeology and the Greek Settlement of Thasos. *Proceedings of the Cambridge Philological Society*. 2003. 49: 1-18.
45. Graham, A.J. The Foundation of Thasos. *The Annual of the British School at Athens*. 1978. 73: 61-98.
46. Graham, A.J. Thasian Controversies. *Graham A.J. Collected Papers on Greek Colonization*. Leiden: Brill, 2001: 365-402.
47. Hora, J.F. Greek Thrace and the Archaic Period Thasian Peraia: Interaction, Dialogue, Contact and Network in Northern Aegean. *História (São Paulo)*. 2022. 41: 1-20.

48. Triandaphyllos, D. The Landscape in Aegean Thrace before and after Greek Colonization. *Lucas, J., Murray, C.A., Owen, S. (Eds.). Greek Colonization in Local Contexts.* Oxford; Philadelphia: Oxbow, 2019: 103-122.
49. Agelakaris, A. The Clazomenean Colonization Endeavor at Abdera in Retrospect: Evidence from the Anthropological Record. *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony, Proceedings of International Symposium.* December, 2004: 327-349.
50. Graham, A. Abdera and Teos. *The Journal of Hellenic Studies.* 1992. 112: 44-73.
51. Lewis, D. The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean: Achaemenid Anatolia as a Case Study. *Woolmer, M., Lewis, D., Harris, E.M. (Eds.). The Ancient Greek Economy. Markets, Households and City-States.* Cambridge: Cambridge University Press, 2016: 316-336.
52. Drews, R. The Earliest Greek Settlements on the Black Sea. *The Journal of Hellenic Studies.* 1976. 96: 18-31.
53. Boer, Jan de. The Cimmerian Invasions in Anatolia and the Earliest Greek Colonies in the Black Sea Area. *Eirene.* 2006. XLII: 43-55.
54. Doonan, O. Colony and Conjunction: the Early Greek colony at Sinope Authors. *Frühes Ionien: Eine Bestandsaufnahme (Milesische Forschungen 5).* Mainz: Philipp von Zabern, 2007: 613-620.
55. Loukopoulou, L.D. Contribution à L'histoire de la Thrace Propontique durant la Période Archaique. Athènes, 1989 [in French].
56. Avram, A. The Propontic Coast of Asia Minor. *Hansen, M.H., Nielsen, T.H., (Eds.). An Inventory of Archaic and Classical Poleis.* Oxford: Oxford University Press, 2004: 974-999.
57. Rusiaieva, A.S., Odrin, O.V. Olyvijskyj dekret na chest kalkhedontsia i deiaki pytannia olyvijsko-kalkhedonskykh vzaiemovidnosyn. *Arkheolohiia.* 2003. 3: 41-49 [in Ukrainian]. [Русяєва А.С., Одрін О.В. Ольвійський декрет на честь калхедонця і деякі питання ольвійсько-калхедонських взаємовідносин. *Археологія.* 2003. № 3. С. 41—49].
58. Berard, J. L'expansion et la Colonisation Grecques Jusqu'aux Guerres Médiques. Paris: Aubier, 1960 [in French].
59. Loukopoulou, L. Thracian Chersonesos. *Hansen, M.H., Nielsen, T.H., (Eds.). An Inventory of Archaic and Classical Poleis.* Oxford: Oxford University Press, 2004: 900-911.
60. Graham, A.J. The Colonization of Samothrace. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athen.* 2002. 71 (3): 231-260.
61. Hanell, K. Megarische Studien. Lund: Håkan Ohlssons Buchdruckerei, 1934 [in German].
62. Herda, A. Megara and Miletos: Colonising with Apollo. A Structural Comparison of Religious and Political Institutions in Two Archaic Greek Polis States. *Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin.* Paris, 2016: 15-128.

Надійшла / Received 14.03.2024

Oleksandr ODRIN

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
olodrin@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2729-6548>

THE LELANTINE WAR AND THE GREEK COLONIZATION OF THE ACCESSWAYS TO THE BLACK SEA

The purpose is the analysis of the modern historiography of the controversial issues of the beginnings of the northeastern vector of the Great Greek colonization, that is, the Greeks' development of the northern coast of the Aegean Sea, the shores of the Sea of Marmara and the Black Sea straits, which enabled further colonization of the Black Sea basin. At the same time, the colonization process is reviewed in the context of interpolis relations of the 7th — 6th centuries BC, in the center of which is the so-called Lelantine War — the first global conflict of the ancient world, the consequence of which, as it is believed, was the division of spheres of colonization influence. **Scientific novelty.** For the first time in domestic historiography, the study of the beginnings of the northern shore of the Aegean Sea, the Sea of Marmara, and the Black Sea straits colonization has been analyzed in the context of the consequences of the division of the colonization influence spheres after the Lelantine War. Not only the traditional point of view on these processes are considered but also views that reject both the reality of the global conflict and its impact on the process of colonization. **Conclusions.** The latest archaeological and epigraphic data speak against a skeptical view of the reality of the Lelantine War. They rather confirm and refine the written tradition than deny it. According to it, Miletus and Megara were allies during the conflict. Probably, allied relations between them were maintained even during colonization — the poleis coordinated their efforts on colonization routes. Long-term friendly relations both between metropolises and between the apoikias founded by them are also confirmed by epigraphic data. Therefore, the conception of cooperation and distribution of spheres of influence between Miletus and Megara during the colonization of the Marmara Sea basin and the Black Sea straits seems quite plausible. These allied relations were obviously preserved during the development of the Black Sea basin.

Keywords: *Lelantine War, colonization, historiography, Miletus, Megara, Ancient Greece.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.077>
УДК 94(477)“XVI—XVIII”

Віктор БРЕХУНЕНКО

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу актові археографії,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
wbrekhunenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7646-7211>

ПРОСТОРОВА МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ РАНЬОМОДЕРНОЇ ДЕРЖАВИ В ПЕРЕКОНАННЯХ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ ТА ВЛАДНОЇ ВЕРХІВКИ МОСКОВІЇ

Мета полягає у з'ясуванні особливостей кореляції переконань московської верхівки та обох тогочасних українських еліт — традиційної (князі й шляхта) й «козацького народу» Гетьманщини. В основу **концептуальної стратегії** покладено принцип історизму та методи контекстуального аналізу, компаративістики, систематизації. **Основні результати.** З'ясовано, що в ранньомодерній Московії чітко висловлювалися про межі українського простору. При цьому заманіфестовані самодержавною верхівкою уявлення щодо їх конфігурації на всіх напрямках принципово перегукувалися з базовими ідеями українських еліт. Більше того, на рівні офіційної документації (царські грамоти, сенатські укази, дипломатична кореспонденція) фіксується пряме визнання переконань шляхти й козацтва про рубежі українського простору на більшості векторів. У такий спосіб Московія природним кордоном на півдні відкрито визнала узбережжя Чорного моря. На заході до українського простору зараховано Підляшшя й терени до етнографічної українсько-польської межі, на півночі — Північне Придніпров'я (за винятком Смоленщини). На північному сході у правовій площині було легітимізовано колонізацію слобідськими козаками порожніх земель аж до рр. Тулушівка та Підгірна на лівобережжі Дону, а кордон Запорожжя було проведе-

Цитування: Брехуненко В. Просторова модель Української ранньомодерної держави в переконаннях козацької еліти та владної верхівки Московії. *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 77—90. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.077>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 3 (576)

но по Кальміусу, який хоча й відрізав значну частину освоєваних запорожцями земель, але все одно відтінював козацькі здобутки на ниві трансформації уявної межі у фактичну. **Практичне значення досягнутих результатів.** Отримані результати важливі не тільки для інтенсифікації подальших досліджень українського простору та суміжної проблематики. Вони також сприяють подоланню стереотипів сприйняття просторового виміру України, єства низки історичних регіонів, спростовують концепцію щодо нібито історичної виправданості сучасних територіальних претензій із боку Росії.

Ключові слова: *ранньомодерна доба, український простір, кордони, Московія, еліти, уявлення.*

Ранньомодерна доба, без сумніву, виявилася вирішальною в утвердженні тієї версії українського простору, яка до сьогодні визначає базові характеристики його периметру, особливо на сході та півдні. Водночас не менш важливий спадок цієї доби полягає в тому, що на рівні ідей територіальні переконання обох українських ранньомодерних еліт не викликали безальтернативних заперечень із боку сусідів. Верхівки Корони Польської, Кримського ханства й навіть Московії залишили доволі слідів свого визнання слушності уявлень шляхти, а згодом і козаків про природні українські рубежі. Однак це стосується лише абстрактних переконань, чого не скажеш про претензії на конкретні кордони чи то для Русі у складі Корони Польської, чи то для Гетьманщини, чи для Війська Запорозького Низового. Скажімо, в інтелектуальному дискурсі Корони ще з XVI ст. простежувалося розуміння того, що етнічний кордон між русинами й поляками сягає Вісли на широті Люблінського воєводства, і що, як писав тогочасний автор Ян Анжей Красінський, «ціла королівська Русь заселена русинами, давніми мешканцями цих земель, і поляками, які прибули туди пізніше» [1, С. 22]. Однак про реальний кордон із Гетьманщиною по Віслі не могло бути й мови.

У світі ж сумновідомих новітніх реалій, визначених руйнуванням глобальної безпеки внаслідок російської агресії проти України, особливу увагу приковують стереотипи сприйняття українського простору самодержавною владою Московії. Чергова реанімація Кремлем ідеологемі «Новоросії», проголошення України «штучним територіальним витвором більшовиків» та відверті претензії на значну частину українських земель змушують прицільно придивитися до цієї проблеми. Якими в ранньомодерній Московії уявляли українські межі? Чи корелювалися московські заяви з переконаннями шляхти й козацтва? У подібному ключі проблематика ще не розглядалася. Утім історіографічна традиція містить цінні принагідні спостереження щодо бачення Московією східної та північної межі Слобідської України, а також кордону між Військом Запорозьким Низовим і Військом Донським [2, С. 163; 3, С. 102–103; 4, С. 104; 5, С. 5].

Розпочати варто з того, що «засвітити» на папері свої уявлення про український простір як такий московську верхівку підштовхували її претензії на «київську спадщину». До всього експансіоністська програма створювала подвійний ефект. З огляду на свої стратегічні задуми Москва була кривно зацікавлена, щоб шляхта, а згодом і козаки якомога далі відсовували уявну межу своєї території на тих напрямках, де остання визначала зовнішній контур «київської спадщини», тобто на півдні та заході. Проте, заводячи розмову про тамтешні рубежі, москов-

ська верхівка не могла уникнути визнання їх належності до території українських еліт, особливо після утворення Гетьманщини, яке перекроїло традиційну систему координат. А це вже заклало міну під перспективу оголошення відповідних обширів властиво московськими землями.

Водночас на решті напрямків у гру вступали інші чинники, оскільки на півночі та північному сході український простір упирався в білоруські й московські терени, а на східній ділянці Степового фронтиру з кінця XVII ст. тривала гостра конкуренція між слобідськими та запорозькими козаками, з одного боку, та донськими — з іншого. Утім і в перелічених випадках маємо виразні московські проговорювання про українські рубежі. Власне, цей факт є найпромовистішим доказом того, що в ранньомодерній Московії дуже добре розрізняли власний та український простір.

Північна й західна межі

Хронологічно найраніші звістки з'явилися вже у другій половині XVI ст. Виписка за 1563—1570 рр. з посольських книг Московії щодо зносин із Великим князівством Литовським і Річчю Посполитою добре передає уявлення московської верхівки про західні та північні межі українського простору. Зокрема на переговорах 1563—1564 рр. царські посланці мали вимагати «міста і з уїздами їхніми: Київ, Вишгород, Лоева Гора, Річиця, Стрешня, Рогачів, Могилів, Шклов, Копось та інші міста, які здавна були до Києва і до Берестя, і Подільську, і Волинську землі, і від Смоленського рубежу по Березину і по польський рубіж» [6, С. 241]. У 1570 р. територіальні вимоги було сформульовано наступним чином: «І бояри на те просили Києва і руських міст, які до Києва і до Волинської землі, і Берестя і Кам'янця Берестейського і всіх міст, які по Дніпру до Києва: Вітебська, Могилева, Шклова, Мстислава, Канева, Черкаського, Кричева, Чичерська, Пропойська» [6, С. 262].

Як бачимо, у записах простежується наявність у московської верхівки відчуття поділу Русі, яка з XIV ст. перебувала у складі Великого князівства Литовського й Руського, на терени з орбіти Києва, Волині та Берестя, а також на всі інші (розташовані від смоленського рубежу до польського кордону). Північне Придніпров'я послідовно віднесено до масиву, що «тягне» до Києва. Іншими словами, Москва на найвищому рівні однозначно визнавала ці терени складовою українського простору. Той факт, що тамтешні міста наводилися через кому з Каневом і Черкасами, знімає будь-які сумніви. Підляшши ж по Кам'янець-Берестейський «тягне» до Берестя, що теж робить його частиною українського простору.

Все це виразно переформується з уявленнями українських князів і шляхти про підлитовську Русь як поєднання українського та білоруського сегментів [7, С. 250]. А успадкування козаками просторових уявлень шляхти виляється у середині XVII ст. у вперті змагання еліти Гетьманщини за приєднання Північного Придніпров'я. Тоді ж знову «засвітилися» підходи Московії до визначення західної межі українських земель.

Поштовхом стали зусилля гетьмана Івана Виговського. Навесні 1658 р., напередодні нових переговорів між Річчю Посполитою та Московією, він намагався втягнути останню до розв'язання проблеми оптимального кордону між Гетьманщиною й Коронаю [8, С. 195]. У відповідь цар у грамоті від 5 квітня 1658 р. та в наказі посланцеві в Україну Іванові Опухтіну висловив бажання отримати з Чигирини деталізовані пропозиції і спеціальні креслення, щоб Варшава потім не мала підстав для претензій. Отже слід було, щоб гетьман «зібрав про те полковників та інших знавців і з ними поговорив, і на кресленнях велів накреслити, як між нашими царської величності окраїнними містами Малої Росії з польськими коронними землями з яких місць і по яке місце урочищами вчинити рубіж і по кресленню написати розпис. А розписати і накреслити на двоє або на троє, як би царської величності великим і повноважним послам, перебуваючи на з'їзді з польськими комісарами, за що стояти було можна і наперед би було міцно й постійно, і від поляків було б без сварки, і потім би вони ні у що не втручалися» [8, С. 226].

У травні Олексій Михайлович продублював заклик. І. Виговський листовно відповів лише 22 червня та 7 липня. Прагматично вживаючи релігійну риторичку, він зарахував до зони гетьманської влади терени по Люблінщину включно: «[...] і нині православні християни на Волині, біля Любліна та деінде, неодноразово до нас присилають, бажаючи з тих сторін, щоб християнська віра не була викорінена» [8, С. 245]. Не входячи тут у стратегії І. Виговського, слід відзначити найголовніше: цар офіційно віддавав визначення західної межі Гетьманщини, а отже й українського простору загалом, на відкуп козацькій старшині. При цьому, пильно стежачи за стосунками Чигирини з Варшавою, московська дипломатія не могла не відати про послідовне обстоювання верхівкою Гетьманщини ще з часів Богдана Хмельницького ідеї підведення під булаву всього масиву українських етнічних земель. На заході кордон мав сягати Вісли як символічного рубежу [9, С. 404—405], уявлення про який козацька старшина успадкувала від шляхти [10, С. 81—86, 177—191]. Тобто Москва цілковито погоджувалася з баченням української еліти, яке у цьому випадку відповідало її експансіоністській програмі, розширюючи обрії територіальних претензій до Речі Посполитої.

Водночас на сіверському напрямку просторові уявлення козаків суперечили намірам Москви. В 1659 р. цар намагався «відкусити» Стародубщину, а також ту частину Сіверщини, що відійшла до Гетьманщини як спадок річпосполитських часів. На сумновідомих переговорах під Переяславом О. Трубецький та інші посланці заявили, що Новгород-Сіверський, Чернігів, Стародуб і Почеп «здавна належать до Московської держави, а не до Малої Росії», а тому мають повернутися під безпосередню царську владу [10, С. 261]. Утім наведені московською стороною аргументи радше видавали її глибинне розуміння Сіверщини як землі, колись відокремленої від властиво українського простору.

Царські посланці промовисто не заходили в обґрунтування органічної належності краю до московського простору, тобто не намагалися заперечити, що Сіверщина «тягне» до Києва. Вони апелювали винятково до нелегітимності козацьких претензій. Першим аргументом стала теза, що козаки «новописні, а

не здавна тут [...] жили». Крім того, наводився правовий доказ: на момент Переяслава-1654 межі Гетьманщини з юридичного погляду визначала Білоцерківська угода 1651 р., згідно з якою Сіверщина та Стародубщина не входили до її складу. О. Трубецький зазначав, що «Новгород-Сіверський приписаний до Ніжинського полку нині, як Військо Запорозьке від'єдналося від польських королів. Як були за польськими королями, і в той час Новгород-Сіверський нічим до Війська Запорозького прилучений не був, а був за сенаторами» [11, С. 261].

Протидія еліти Гетьманщини спиралася на вбивчий для Москви аргумент — Березневі статті 1654 р. Юрій Хмельницький та його оточення завели мову про те, що видучення з Гетьманщини Сіверщини порушить «права й вольності» тамтешніх козаків, підтвержені царем, котрий «пожалував їх усіх, Військо Запорозьке, велів їм бути під своєю великого государя самодержавною рукою на колишніх правах і вольностях». Наголошувалося, що «в його великого государя жалувальних грамотах про те їм написано, що права їх і вольності ні у чому не будуть порушені». На такому тлі тьмяніли всі докази московської сторони. Це був один із перших випадків використання елітою Гетьманщини Березневих статей як фундаментального правового аргументу для оборони «прав і свобод» від московського поглинального котка. Навздогін старшина приточила факт, що у Чернігові є свій полк, а головне — настрашувала неминучими заворушеннями, якщо московити не відмовляться від власного наміру й оголошать на козацькій раді про приєднання Сіверщини до Московії [11, С. 261].

В підсумку, попри загалом жахливі ухвали Переяславської ради 1659 р. для суверенітету Гетьманщини, пряму спробу «відкусити» Сіверщину та Стародубщину було успішно відбито. При цьому Москва опосередковано засвідчила своє розуміння українського ества Сіверщини, адже Новгород-Сіверський, Чернігів, Ніжин, Стародуб, Почеп показово названо саме «черкаськими містами». Зрештою така обмовка створює проєкцію для суголосної інтерпретації московських практик першої половини XVII ст., коли поняття «сіверські міста» прикладали до міст, розташованих по обидва боки кордону з Річчю Посполитою. Для прикладу, севські воєводи, пишучи цареві про прихід під Севськ польсько-українського війська, зазначали, що йому, «повоювавши твою государеву Комарицьку волость, іти під твої государеві сіверські українні міста» [12, С. 612].

Південна межа

Про південну межу українського простору московська верхівка висловилася відкрито наприкінці XVII ст. Царська грамота харківським полковникам Григорієві та Костянтинові Донцям від 10 червня 1686 р., пояснюючи їм логіку й наслідки підписання «Вічного миру» 1686 р., визнавала Причорномор'я давніми козацькими землями, як і сфокусовані на нього Правобережне Придніпров'я та Запорозжя: «І на тому боці ріки Дніпра богохраниме місто Київ з містами зі Стайками і Трипіллям, з Васильковом, з Вишгородом, з містечком Демидівкою всякого чину людьми, і зі всіма належними землями та угіддями, також і вниз рікою Дніп-

ром від Києва до Кодака, і те місто Кодак, і Запорозький Кіш, місто Січ, і навіть до Чорного лісу, і до Чорного моря з усіма землями і ріками, і річками, і всіма належними угіддями, чим володіли запорожці, які всі ті описані вище міста і землі, і Військо Запорозьке, й увесь малоросійський народ у нашій царській величності преславній та преіменитій державі вічно залишатися їм непорушно» [13, С. 478].

Принципово важливий факт, що Московія завела мову з приводу Чорноморського узбережжя на рівні самодержавної влади, приставши на добре відомі їй українські уявлення про нього як природне володіння козаків на правах успадкування від традиційної еліти. Востаннє про них старшина нагадувала 1685 р. у привезеному до Москви посольством Василя Кочубея трактаті «Опис народу російського, звідки початок зайшов і про кордон міста Києва, і Київського, і Чернігівського, і Переяславського полків із належними до них місцями й ріками» [14].

Висловитися про Причорномор'я Москву підштовхували умови «Вічного миру» 1686 р., один із пунктів якого визнавав Запорожжя за Московією. Їй було вигідно визнати реалії й назвати володарями території власне запорожців. Адаже від останніх тягнулася пряма лінія до Гетьманщини як суб'єкта визнання зверхності царя, що дозволяло легітимізувати вихід із «Вічного миру», якщо виникне така потреба. Однак у довготривалій перспективі публічне ототожнення меж Запорожжя з Чорноморським узбережжям набуде просто таки непересічного значення. По суті згадана вище царська грамота безальтернативно спростовувала всі майбутні потуги видати Північне Причорномор'я за «історичні» московські землі, які були нібито «подаровані» Україні. Ранньомодерним же побічним ефектом стала поява у Війська Запорозького Низового потужного ідеологічного аргументу для обґрунтування своїх природних прав на територію Запорожжя.

Водночас, засвідчуючи глибинне розуміння Московією, де саме проходили оптимальні межі українського світу на півдні, царська грамота віддзеркалювала також уявлення московської верхівки з приводу генетики Слобідської України. Лише факт того, що було визнано за потрібне поінформувати слобожан стосовно «Вічного миру» 1686 р., увиразнював сприйняття Слобожанщини як складової ширшого українського масиву. Адаже якби в Московії вважали інакше, втрачався б сенс для таких повідомлень.

Східні межі

Висловитися стосовно східних меж українського простору московську верхівку спонукали територіальні претензії й фактичні здобутки слобідського та запорозького козацтва. Зовнішні контури Слобідської України не залишилися без урегулювання, хоча й не належали до пріоритетів верхівки Московії. Жалувальним грамотам притаманне ігнорування проблеми точного окреслення простору відповідних полків. Периметр не описувала жодна з них. Деякі акти торкалися лише вибіркового ділянок, зокрема, що важливо, південно-східних меж Ізюмського полку та східних і південних Острогозького. В подібних підходах, безумовно, відобразилися глибинні переконання московської верхівки про тери-

торію Слобожанщини як про розташовану на порожніх землях поза реальним московським прикордонням. Проте після оселення прихідців її беззастережно зарахували до нього. «Екстракт про слобідські полки» 1734 р., укладений для імператриці Анни Іоаннівни в канцелярії Олексія Шаховського, відображав уявлення імперських еліт про сутність слобідського поясу з граничною прямою: «[...] хоча по цим жалуваним грамотам у слобідські полки для життя та обєрігання від кримської та ногайської сторони малоросійський народ і привозити велено, але тільки в цей час слобідські полки селити знову і для поселення відведені їм порожні місця, на яких ніякого поселення не бувало» [15, С. 160—161].

За таких обставин Московія не мала жодної потреби окреслювати межі володінь слобідського населення на півдні. Навпаки, вона була крєвно зацікавлена, щоб козаки відсовували їх усе далі й далі. Займанщину потім визнавали за територію полків. При цьому право займанщини на «татарських сакмах» розглядалося як важливий інструмент при визначенні позиції влади з приводу суперечок за спірні території, як це сталося на початку XVIII ст., коли спалахнув конфлікт між Ізюмським полком і донськими козаками за соляні промисли на р. Бахмутці. Позиція Москви базувалася на тому, хто першим почав заселяти землі по рр. Жеребець та Бахмутка («хто раніше володів») [13, С. 498].

Тривала тяганина визначила офіційно визнану Московією південно-східну межу Ізюмського полку. Водночас була віддзеркалена явна перевага українського населення в освоєнні сусідніх соляних промислів на Тору з містами Тор, Маяк, Соляне. Донські козаки намагалися довести, що вони, просуваючись угору Сіверським Дінцем, першими почали селитися на Бахмутці й заклали «фортечку» в її гирлі. Однак у 1703 р. з'ясувалося, що «ніякої фортеці не було, а було по опису донських козаків лише два чоловіки». Крім того, на тутешніх солєварнях працювало «людей руських, торських і маяцьких та інших різних міст тридцять шість, черкас Ізюмського полку торських і маяцьких мешканців сто дванадцять» [13, С. 500]. У 1704 р. співвідношення в Бахмуті українців та московитів збереглося. В місті «живуть дворами» 54 козаки з Ізюмського полку та 19 московитів із різних міст. На солєварних промислах 140 сковорід належали ізюмським козакам, 30 — «різних міст різних чинів людям». Ураховуючи, що одну сковороду обслуговували 6 осіб [16, С. 63—64], виходить, що козацьке солєваріння забезпечували 840, а 180 чол. — процес на інших сковородах. На р. Жеребець, яка впадає у Сіверський Донець, на лівому березі нижче р. Бахмутки, у с. Ямпіль, заснованому слобожанами й узаконеному царською грамотою, українці домінували безроздільно. Їх тут налічувалося вже 117 «дворів». Була зведена й церква [13, С. 512—513]. Вже станом на 1704 р. слобожани збудували «містечко по обидва боки річки Бахмут з дубовим острогом [...] двоє проїжджих воріт, по розміру те містечко в довжину через річку Бахмут шістдесят один сажень, впоперек — сімнадцять сажнів, а житла в тому містечку ніякого немає, і біля того містечка вверх по річці Бахмут з правого боку на передмісті побудована каплиця, поблизу каплиці побудовані полкові митниця і ратуша Ізюмського полку для митного збору з Семенівської канцелярії для мостового проїзду, та

навколо тої митниці й ратуші в різних місцях побудовані для торгового промислу козаків Ізюмського полку і торських, і маяцьких мешканців усяких чинів людей п'ятнадцять комор, дев'ять кузень, біля містечка на р. Бахмут побудована торгова баня та віддана за оброк» [13, С. 512].

У підсумку справа вирішилася позитивно для слобідських козаків саме у зв'язку з їхньою першістю в освоєнні території. За Ізюмським полком залишилися рр. Бахмутка (зі зведеним тут острогом), Красна й Жеребець, оскільки, як записано у царській грамоті ізюмському полковникові від 14 жовтня 1704 р., «ті річки по слідству та по опису в наданнях явились у твоєму Ізюмському полку» [13, С. 520]. А в 1712 р. ця територія була й розмежована.

Крім південно-східної межі Ізюмського полку, важливо, що верхівка Московії визнала й рубежі найсхіднішого Острогозького полку. Спершу останньому в 1652 р. були надані «ріка Чорна Калитва від верхів'я й до Дону зі впалими річками з рибними ловлями, і з бобровими гонами, і зі ставами, де перевози, і звіриними промислами, та річка Сосна від Крутого байраку вниз до річки Дону й по річці Дону рибні ловлі» [15, С. 145]. Пізніше, скориставшись поразкою в 1708 р. повстання Кіндрата Булавина, острогозький полковник Іван Тев'яшов збільшив територію полку за рахунок прилеглих земель верхового донського козацтва. А Петро I погодився з цим, утім обмеживши апетити острогозьких козаків до теренів по р. Айдар до слободи Ровеньки [2, С. 163]. Проте реальне переселення відбулося лише 1732 р., внаслідок чого сформувались Осинівська, Закотянська, Старобільська, Ровеньківська, Новобільська, Міловатська, Калачаївська сотні, а, відповідно, і східна та південна межі поширення слобідського козацтва [4, С. 104]. Східний кордон тепер проходив на лівобережжі Дону по басейну рр. Тулушівка, Підгірна [5, С. 5].

На півночі визнані Московією межі Слобожанщини заходили у запілля Белгородської засічної лінії до верхів'їв Псла й гирла рр. Ілек і Бобрівка. Окремі вкраплення поселень, які підпорядковувалися слобідським полковникам, були на р. Піна (м. Піни з околицями) [5, С. 4—5]. Імперська верхівка не приховувала, що українські козаки сформували значну частку населення, зазначаючи в «Екстракті...» 1734 р., що «не тільки у слобідських полках, але всередині до великоросійських міст до самої Новопапалівської фортеці (при впадінні р. Осередь у Дон — В. Б.) і далі малоросійського народу заселення досить» [15, С. 143].

Зрештою, на підставі етнічної ознаки Слобожанщину в Московії від самого початку послідовно об'єднували в одне ціле з рештою українських земель. Московити не обмежувалися неодноразовими твердженнями про походження слобідських козаків від прихідців із Гетьманщини та Правобережжя. В офіційній документації до слобожан, бувало, прикладали поняття «малоросіяни» й навіть «малоросійський народ» [17, С. 43; 18, С. 229—245; 19, С. 33—43]. Чого вартий бодай той факт, що на початку 1760-х рр. компендіум привілеїв слобідським полкам «упакували» під характерною назвою «Копія з привілеї, даної Малоросії» [20, С. 42]. Рельєфно відтінює панівну модель уявлень про співвідношення Гетьманщини та Слобожанщини «екстракт» за серпень 1761 р. із записів канце-

лярії Новослобідського полку про допити козаків, упійманих на розбійництві на теренах Новосербії. Стосовно козака Павла Міщенка з Яблунівки, зокрема, зазначалося: «Батько його з давніх років із його матір'ю зайшли з Малоросії з міста Суми»¹. Зрозуміло, що та буденність, з якою було зроблено цей запис, безальтернативно свідчила про усталеність сприйняття Слобожанщини й Гетьманщини як єдиного етнокультурного простору, поділеного лише інституційно.

Крім східних рубежів Слобідської України, ранньомодерна московська верхівка залишила по собі визнання на рівні сенатського указу східного кордону Війська Запорозького Низового. Нехай воно й не відповідало козацьким уявленням про оптимальну східну межу по Дону, але все одно фіксувало за українським простором значну частину сучасної Східної України.

Каталізатором для Петербурга стали затяті територіальні суперечки між Військом Запорозьким Низовим і донськими козаками у часи Нової Січі. Прагматична позиція Коша полягала в тому, щоб добитися від царя проведення межі по р. Міус, тоді як донці зазіхали на міжріччя Кальміусу й Міусу. Сенатський указ від 10 жовтня 1743 р. створив спеціальну комісію для розгляду питання та вимагав від обох сторін надати документальні підтвердження своїх претензій. За відсутності ж письмових аргументів призначеному комісарові Я. Більсу належало ретельно опитати донських і запорозьких старожилів. При цьому запорожцям було наказано попередньо звільнити спірні землі, що вони прогнозовано не зробили.

Невдовзі з'ясувалося, що жодна зі сторін не може підкріпити свої претензії документально, чого і слід було очікувати. Запорозькі представники обмежилися спробами переконати комісію, що мають документи на землі аж до гирла р. Темерник [3, С. 97—98], у чому ясно відобразилися уявлення про оптимальний кордон Війська Запорозького Низового саме по Дону. Військовий отаман Війська Донського Данило Єфремов пізніше з гнівом писав до гетьмана Кирила Розумовського, що запорожці оголосили, «нібито в них є укази про володіння навіть до Темерника, який від Черкаського лежить у двадцяти верстах, які й обіцяли цьому полковникові невдовзі привезти»². Запасний запорозький варіант полягав у наголошенні на тому, що начебто московський представник на демаркації в 1741—1742 рр. кордону з Туреччиною Іван Неплюєв надав запорожцям грамоту на всі землі по р. Міус як компенсацію за передання Туреччині деяких запорозьких територій на правому березі Дніпра (межиріччя Ташлика та Кам'янки). Звісно, цієї грамоти у січовій канцелярії не виявили. Тоді кошовий отаман у листі до Я. Більса вдався до останнього аргументу, перевівши стрілки на Івана Мазепу й зазначивши, що «в нас, Війська, з давніх років у колишніх наших антицесорів про згадані вище степи, ліси, річки та інші угіддя, хоча й були письмові документи, однак коли Мазепа в Україні був гетьманом, то вимагав їх для деякої своєї користі в переписку, які тоді від Війська давніх наших антицесорів надані, то ані оригіналів, ані копій із них не прислав» [21, С. 1439].

¹ Российский государственный архив древних актов. Ф. 248. Оп. 113. Д. 1592. Л. 329.

² Там же. Ф. 111. 1746. № 1. Л. 2.

Згодом уже запорозькі старожили усно озвучили програму-максимум, заявивши про «давнє», від штурму Азова 1696 р., володіння Військом Запорозьким Низовим землями аж до урочища Білий Камінь, що на Дону: «Місця від р. Берди і до самого Білого Каменя у володінні були Війська Запорозького Низового» [21, С. 1436]. При цьому сивочолі діди категорично стверджували, що «Війська Донського нікого в ті часи як для риболовлі, так і для звіриної ловлі не було, і ніколи вони в той час у зазначені вище місця ні за чим не в'їжджали, і у володіння їм того надано не було» [21, С. 1437]. Отже устами своїх старожилів Кіш переводив проблему запорозько-донського кордону на рейки застосування права займанщини незаселених земель, яке автоматично надавало перевагу запорожцям. Адже українські козаки проторували дорогу на Дон ще до появи донського козацтва, та й до середини XVII ст. безроздільно домінували на теренах між Нижнім Дніпром і Доном, маючи стоянки на Міусі щонайпізніше з кінця 1630-х рр. [22]. Тож саме запорожці ставали законними власниками земель на правах першопрохідців.

Донські старожили не залишилися в боргу і свідчили про нібито законне володіння вже Військом Донським землями між Білим Каменем та Бердою. Правда, на відміну від своїх запорозьких колег, вони не заперечували, що на приазовські соляні промисли вчашали й запорожці та промисловики з Гетьманщини, однак плутано кваліфікували цей шкідливий для інтересів донців факт як незаконні дії, оскільки «малоросійським козакам, маркітантам, купцям та іншим людям брати сіль, крім нас, Війська Донського, було заборонено» [21, С. 1438].

Врешті сенатський указ від 30 квітня 1746 р., який з'явився за підсумками роботи комісії 1745 р., взяв сторону донців. Кордон було проведено по р. Кальміус, а не по р. Міус, як компромісно погоджувався Кіш. А 19 вересня запорозько-донська межувальна комісія позначила рубіж на місцевості [3, С. 102—103]. Годі говорити, що запорозькі козаки не змирилися з таким обрізанням їхньої території й намагалися добитися скасування указу та визнання кордону по р. Міус. Водночас вони доклали всіх зусиль, щоб фізично опанувати терени між Кальміусом і Доном, більше того, активно проникали на Кубань [23]. Та в будь-якому випадку ідеологічно козаки досягли далекоюсяжного успіху, відлуння якого для просторової організації українського світу на сході насправді важко переоцінити. Адже Петербург офіційно визнав за Військом Запорозьким Низовим територію аж до р. Кальміус з узбережжям Азовського моря між рр. Бердою та Кальміусом.

* * *

У ранньомодерні часи верхівка Московії на диво чітко висловилася з приводу територіальних уявлень українських еліт. Ставлення, виявлене на рівні царських грамот, сенатських указів і дипломатичної позиції, свідчить про сприйняття нею цих уявлень. Водночас, окреслюючи своє бачення, московська верхівка, як би там не було, виразно сигналізувала про розуміння нею окремішності українського простору. Москва визнала належність до нього Північного Придніпров'я (крім

Смоленщини) й навіть території до Вітебська включно. На західному та південному напрямках московська верхівка також погоджувалася з українським баченням ідеальних меж: Вісла та узбережжя Чорного моря від гирла Дніпра до Білгорода. На сході було легітимізовано колонізацію слобідськими козаками порожніх земель аж до рр. Тулушівка, Підгірна на лівобережжі Дону і проведено кордон Запорожжя по Кальміусу, який хоча й відрізав значну частину освоєваних запорожцями земель, але все одно відтінював козацькі здобутки на ниві трансформації уявної межі у фактичну. У глобальному ж плані відображені в офіційних актах територіальні визнання однозначно вибивають ґрунт із-під концепції «Новоросії», безальтернативно спростовуючи ідеологеми про нібито «неісторичність» українського світу та начебто належність теренів сучасної Східної й Південної України до «історичних російських земель».

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Vyrskiy, D. *Richpospolytska istoriohrafia Ukrainy (XVI — seredyna XVII st.)*. Kyiv, 2008. Ch. 2 (Dodatky) [in Ukrainian].
[Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.). Київ, 2008. Ч. 2 (Додатки). 466 с.]
2. Golovinskii, P.A. *Slobodskie kazachii polki*. Saint-Petersburg, 1864 [in Russian].
[Головинский П.А. Слободские казацкие полки. Санкт-Петербург, 1864. 246 с.]
3. Poltorak, V. *Vzaiemnyy zaporozkoho ta dons'koho kozatstva periodu Novoi Sichi (1734—1775): polityko-pravovyi i sotsialno-ekonomichnyi aspekty: candidate diss. of the historical sci.* Odesa, 2007 [in Ukrainian].
[Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734—1775): політико-правовий і соціально-економічний аспекти. Дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2007. 289 с.]
4. Potapenko, S.P. *Do vvychnennya istorychnoi heohrafii Ostrohozhchyny XVIII st. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 2015. CCLXVIII: 88-106 [in Ukrainian].
[Потапенко С.П. До вивчення історичної географії Острогоччини XVIII ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2015. Т. CCLXVIII. С. 88—106.]
5. Slusarskii, A.H. *Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie Slobozhanshchiny XVII—XVIII vv.* Kharkov, 1964 [in Russian].
[Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Харьков, 1964. 459 с.]
6. Gral, I., Dygo, M., Nagelskiy, M. (Eds.). *Pamyatniki istorii Vostochnoi Evropy. Istochniki XV—XVII vv.* Moscow, 1997. T. 2 [in Russian].
[Памятники истории Восточной Европы: Источники XV—XVII вв. Ред. И. Граля, М. Дыго, М. Нагельский и др. Москва, 1997. Т. 2. 330 с.]
7. Yakovenko, N. *Dzherkala identychnosti: Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI — pochatku XVIII st.* Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII ст. Київ: Laurus, 2012. 472 с.]
8. *Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii*. Saint-Petersburg, 1872. T. VII: 1657—1663, 1668—1669 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1872. Т. VII: 1657—1663, 1668—1669. 398 с.]

9. Stepankov, V. 1648 rik: pochatok Ukrainskoi revolutsii chy domovoi viiny. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Evropi (z naidavnishykh chasiv do kintsya XVIII st.)*. Kyiv, 2003. 3: 369-415 [in Ukrainian].
[Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи домової війни. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 369—415].
10. Brekhunenko, V., Boiko, P., Zayats A. Prostorovi mezhi ukrainskoho svitu: kompleks uia- vlen ta yikhnia realizatsiia v rannomodernii Ukraini (XVI—XVIII ст.). Lviv; Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI—XVIII ст.). Львів; Київ, 2023. 480 с.].
11. Akty, otnosiashchiesya k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii. Saint-Petersburg, 1863. T. 4: 1657—1658 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1863. Т. IV: 1657—1658. 276 с.].
12. Akty Moskovskogo gosudarstva. T. 1. Saint-Petersburg, 1898 [in Russian].
[Акты Московского государства. Санкт-Петербург, 1898. Т. 1. 766 с.].
13. Gurov, V.V. (Ed.). Sbornik sudebnykh reshenii, sostyazatelnykh bumag, gramot, ukazov i drygikh dokumentov, otnosiashchikhsia k voprosu o starozaimochnom zemlevladienii v mestnosti byvshei Slobodskoi Ukrainy (Materialy iz istorii starozaimochnogo zemlevladieniaya, izvlechennye iz tak nazyvaemykh starozaimochnykh protsessov, proizvodiashchikhsia v sudebnykh uchrezhdeniyakh Kharkovskogo okruga). Kharkiv, 1884 [in Russian].
[Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины (Материалы из истории старозаимочного землевладения, извлечённые из, так называемых старозаимочных процессов, производящихся в судебных учреждениях Харьковского округа). Сост. В.В. Гуров. Харьков, 1884. 705 с.].
14. Tairova-Yakovleva, T. Do pytannia pro istorychni i terytorialni uiavlennia kozatskoi starshyny narykintsi XVII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2012. 4: 67-73 [in Ukrainian].
[Тайрова-Яковлева Т. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 67—73].
15. Bagalei, D.I. (Ed.). Materialy dlia istorii kolonizatsii i byta Kharkovskoi i otchasti Kurskoi i Voronezhskoi gub. Kharkiv, 1890 [in Russian].
[Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. Сост. Д.И. Багалей. Харьков, 1890. 433 с.].
16. Pirko, V., Lytvynovska, M. Soliani promysly Donechchyni v XVI—XVIII st. (Istoryko-ekonomichnyi narys i uryvku z dzherel). Donetsk, 2005 [in Ukrainian].
[Пірко В., Литвиновська М. Соляні промисли Донеччини в XVI—XVIII ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел). Донецьк, 2005. 136 с.].
17. Kravchenko, V. Kharkov / Kharkiv: stolitsa Pogranichya. Vilnius, 2010 [in Russian].
[Кравченко В. Харьков / Харків: столица Пограничья. Вильнюс, 2010. 358 с.].
18. Masliichuk, V. “Vid Ukrainy do Malorosii”: rehionalni nazvy ta natsionalna istoriia. *Ukraina. Protsey natsiotvorennia*. Ed. A. Kappeler. Kyiv, 2011: 229-245 [in Ukrainian].
[Маслійчук В. «Від України до Малоросії»: регіональні назви та національна історія. *Україна. Процеси націотворення*. Упор. А. Каппелер. Київ, 2011. С. 229—245].
19. Sklokin, V. “Malorosiiski” ta “velykorosiiski zemli” v Slobidskii Ukraini ostannoii tretyni XVIII st. *Zbirnyk Kharkivskoho historyko-filolohichnoho tovarystva: Nova seriia*. Kharkiv, 2006. 12: 33-43 [in Ukrainian].

- [Склокін В. «Малоросійські» та «великоросійські землі» в Слобідській Україні останньої третини XVIII ст. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія*. Харків, 2006. Т. 12. С. 33—43].
20. Ротаренко, S. “Zamist sebe viriu v sudi buty...”: advokaty Slobozhanshchyny XVIII st. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Потапенко С. «Замість себе вірю в суді бути...»: адвокати Слобожанщини XVIII ст. Київ, 2021. 414 с.].
21. Evarnitskiy, D.I. Istochniki dla istorii zaporozhskikh kazakov: V 2 t. Vladimir, 1903. T.2 [in Russian].
[Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков: В 2 т. Владимир, 1903. Т. 2. 1179 с.].
21. Brekhunenko, V. Osvoiennia ukrainskymy kozakamy terytorii mizh Dniptom i Donom v uivlenniakh i praktykakh XVI—XVII st. *Narysy z istorii osvoiennia Pivdennoi Ukrainy XV—XVIII st.* Kyiv, 2020: 109-133 [in Ukrainian].
[Брехуненко В. Освоєння українськими козаками території між Дніпром і Доном в уявленнях і практиках XVI—XVII ст. *Нариси з історії освоєння Південної України XV—XVIII ст.* Київ, 2020. С. 109—133].
23. Poltorak, V. Zaporozke kozatstvo v Pryazovi vid 1746 do 1768 r. *Kozatska spadshchyna: almanach.* Kyiv, 2008. 4: 79-91 [in Ukrainian].
[Полторака В. Запорозьке козацтво в Приазов’ї від 1746 до 1768 р. *Козацька спадщина: альманах.* Київ, 2008. Вип. 4. С. 79—91].

Надійшла / Received 22.01.2024

Viktor BREKHUNENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of Department of Act Archeography,
M.S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
wbrekhunenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7646-7211>

THE SPATIAL MODEL OF THE UKRAINIAN EARLY MODERN STATE IN THE BELIEFS OF THE COSSACK ELITE AND THE RULING ELITES OF MUSCOVY

The article is devoted to research of the concepts about the Ukrainian domain boundaries in early modern Muscovy. The aim is to examine the reaction of the Muscovite elites and both the early modern Ukrainian elites — traditional (princes and noblemen) as well as the “Cossack nation” of the Hetmanshchyna to the “symbolic geography”. **The conceptual strategy** is based on the historicism principle, contextual analysis, and comparative methods. **The main results.** It was figured out that the concepts of early modern Muscovite elites regarding the borders of the Ukrainian spatial resonated with the fundamental ideas of the Ukrainian elites. Moreover, on the official documentation level (tsar and Senate acts, diplomatic correspondence), the Muscovites accepted the concepts of noblemen and Cossacks related to the Ukrainian spatial boundaries in most directions. Muscovy openly signaled that it recognized the Northern Black Sea coast as a natural border of the Zaporozhian Lower Host. Pidliashshia and the ethnographic Polish-Ukrainian boundary were accepted as a western border. The Muscovite diplomatic correspondence considered the Northern Dnipro region apart from the Smolensk

region as a northern border. Tsar's and Senate acts legitimated the colonization of the left bank of the Don River (up to the rivers of Tulushivka and Pidhirna) by Sloboda Cossacks, and the border between Zaporozhian Lower Host and Don Host was defined by the Kalmius River. Even though this border cut off a considerable part of the Zaporozhzhia, it reflected the Cossacks' territorial gains. **The results of the research** are not only important for the intensification of further research on the Ukrainian space and the related problems. They also make it possible to revise existing stereotypes concerning Ukrainian spatial boundaries as well as the civilizational nature of a number of historic regions and to disprove a conception regarding of the alleged historical motivation of contemporary Russian territorial claims.

Keywords: early modern era, Ukrainian space, borders, Muscovy, notions.

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.091>
УДК 94(477)(930)“1933”

Лариса ЯКУБОВА

докторка історичних наук, член-кореспондент НАН України,
завідувачка відділу історії України 20—30-х рр. ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
lyakubova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3651-4225>

ІНСТРУМЕНТАРІЙ ГОЛОДОМОРУ У ФОРМУВАННІ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ (НА ПРИКЛАДІ ГРОМАД ЕТНІЧНИХ МЕНШИН)*

Мета — аналіз впливу голодотворних технологій на стан масової свідомості в місцях розселення етнічних меншин УСРР. **Методологічною основою** є принципи історизму, науковості, проблемно-хронологічний, застосовані в концептуальній рамці тоталітарних студій. **Наукова новизна** полягає в розкритті на прикладі громад етнічних меншин радянської України алгоритмів тоталітарної трансформації масової свідомості, що відбувалося за вирішального впливу трагедії Голодомору. **Основні результати.** На прикладі мешканців національних районів, сільрад, сіл УСРР відображено тоталітарну трансформацію сфери ментальності, індивідуальної та групової поведінки. Показано визначальну роль політичної інструменталізації штучного голоду у затвердженні тоталітарної комуністичної системи.

Ключові слова: національні ради, національні райони, тоталітаризм, Голодомор, хлібозаготівлі, геноцид, геноцидні практики, терор, репресії, «дерев'яна мова», конформізм, «класова війна», тоталітарна трансформація суспільства, тоталітарна атомізація.

* Публікацію здійснено за підтримки дослідницького гранту Науково-освітнього центру вивчення Голодомору Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті (HREC).

Цитування: Якубова Л. Інструментарій Голодомору у формуванні масової свідомості тоталітарної доби (на прикладі громад етнічних меншин). *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 91—111. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.091>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Геноцидні практики, як засвідчує досвід ХХ ст., є кульмінаційною константою, інструментом затвердження і квінтесенцією тоталітарної системи [1]. Розмах індивідуальних та масових репресій, системність їх застосування як інструментів соціальної інженерії створили масштабне емпіричне поле з потужною аксіологічною складовою. Його опрацювання в контексті викликів сучасності набуває нових конотацій. Зокрема подальшого дослідження потребують віднайдені керівним складом ВКП(б) / КП(б)У впродовж Голодомору й оптимізовані надалі алгоритми концептуалізації, здійснення та нормалізації геноцидних практик. Не менш вдумливого аналізу потребують спричинені Голодомором зміни масової свідомості, які, з одного боку, уможливили запровадження геноцидних практик у життя, а з іншого — нормалізували репресії та геноцид дискурсивно.

Доба суцільної колективізації та Голодомору складають подієву цілісність, пов'язану нерозривністю причинно-наслідкових зв'язків. За результатами змін, що відбулися на масовому рівні, можна казати про епохальний злам, який досі справляє вагомий вплив на всі сфери життя нащадків тих подій, сферу міждержавних відносин, посттоталітарний транзит України й Росії. В основі проблем «винайдення» та, відповідно, світоглядного конфлікту новітньої ідентичності українців і росіян перебуває парадигмальний конфлікт історичних пам'ятей, про Голодомор зокрема. Парадигма катастрофи, з одного боку, нормалізується більшовицькими політичними інструментами (як то відбувається в РФ); з іншого — часто перетворюється на історичний міф, що блокує чи питомо гальмує низку напрямів наукового дослідження Голодомору (цей тренд досі має певний вплив в Україні). Виникають потужні диспропорції в колосальній на сьогодні історіографії Голодомору [2], тиражування / калькування давно реконструйованої хронології катастрофи, скандальна політична інструменталізація проблеми чисельності втрат [3], периферійність, етнізація Голодомору тощо. Значною мірою дроблення і звуження концептуальної рамки дослідницьких інтересів спричиняються масштабом травматичності проблематики. В окресленій ситуації започаткування та розвиток нових напрямів голодоморних студій сприятимуть не лише поглибленню сучасних знань про цю ключову подію української історії ХХ ст., а й питомо доповнюватимуть глобальну історію. Передусім ідеться про (пост)колоніальні та (пост)тоталітарні студії.

У пропонованій статті на основі раніше не використовуваних дослідниками документів, збережених у Центральному державному архіві громадських об'єднань та українціки, здійснено спробу концептуалізації інструментарію Голодомору у формуванні масової свідомості тоталітарної доби на прикладі етнічних меншин УСРР на кульмінаційному етапі трагедії, тоді, коли власноруч написаний Й. Сталіним директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. прирік голодуюче українське селянство на смерть у заблокованому чекістськими кордонами величезному гетто [4, С. 32]. Керівна верхівка КП(б)У в особі першого секретаря ЦК С. Косіора проголосила на пленумі 5 лютого 1933 р., що провал хлібозаготівель 1932 р. обумовлюється «помилками» парторганізації, тож їх слід виправити за будь-яку ціну, адже жодні «об'єктивні причини» не мають вирішального впливу

ву на рішення ЦК ВКП(б) [5, С. 352—353]. Україна була заблокована, пересування всередині республіки суворо контролювалися. Розпочався колосальний за масштабами соціальний експеримент в ізольованій «лабораторії», де відповідно до телеграми Й. Сталіна від 1 січня 1933 р. почали вилучати все наявне зерно. Вже восени 1932 р. хлібозаготівлі перетворилися на масштабну каральну акцію, але вони меркли порівняно з тим, що розпочалося у січні 1933 р. Алгоритми кампанії відверто описані в листі В. Затонського до ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель в Одеській обл. (22 січня 1933 р.) [6, С. 610—615]. Взимку 1933 р. каральна акція з «чорнодошкових» сіл і колгоспів перекинулася на всю республіку. І саме її впровадження у життя ознаменувало перетворення вже не лише владної системи, а й самого суспільства на тоталітарні.

Голодоморні механізми, алгоритми репресивних практик, що їх супроводжували, та подієва складова трагедії 1932—1933 рр. раніше висвітлювалися авторкою в низці публікацій [7—10]. Додамо, що становище в місцях компактного розселення етнічних меншин УСРР уже восени 1932 р. було відчайдушним, хоч і мало свою специфіку: національні райони й сільради Південної та Східної України виявилися заручниками шалених темпів суцільної колективізації; Пулинський німецький і польський Мархлевський райони — вимокання ярових посівів та картоплі; єврейські містечка Правобережжя — системи постачання за так званім 3-м розрядом, в основу якого були покладені прибутки від мірчука (за відсутності зерна він мінімізувався); в болгарських, албанських, гагаузьких поселеннях вирувала епідемія малярії та сухот; в єврейських колгоспах Одещини давалася взнаки невідготовлена переселенська кампанія. І все ж центральним агентом катастрофи стали спущені на місця нереальні (хоч і зменшені порівняно з 1930—1931 рр.) плани хлібозаготівель. Механічно й педантично влада через своїх агентів, організованих у міцно спаяні бригади, спочатку силоміць заганяла в колгоспи, а потім оббирала ті колгоспи до нитки. Методика роботи була простою та на першому етапі ефективною: кілька тижнів поспіль вибивали хліб, а як тільки темпи здачі падали, актив хлібозаготівельників отримував партійні стягнення й замінювався на іншу команду¹. Застосування цієї технології перетворило практично всіх селян — і колгоспників, й одноосібників — на люмпенів, що втратили владу над власним життям.

В основі стрімкої соціальної деградації перебувало безмежне, нічим і ніким не стримуване насильство «бригад», «уповноважених», «активістів», місцевої влади, партійно-комсомольських осередків, що виступали своєрідним «тараном» суцільної колективізації та хлібозаготівельних кампаній 1930—1932 рр. Інструментарій упокорення одноосібного й колгоспного селянства в «нацменселах» не відрізнявся від загальноукраїнських трендів: силове кількадобове утримування учасників зборів у приміщенні сільради (матерям-годувальницям при цьому забороняли відлучатися до немовлят); незаконні арешти;

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6277. Арк. 54.

тортури і тримання в непридатних приміщеннях; пограбування під виглядом «розкуркулення»; прилюдне приниження гідності; створення гетто («висілів», «ярків»); обкладання нищівними штрафами та податками; дострокове стягнення кредитів; припинення обслуговування МТС; примусове вилучення всього наявного зерна; залучення неповнолітніх (школярів і комсомольців) до акцій розкуркулення², трудові мобілізації — з приниженням гідності й каральним компонентом; облави; «вакханалія у житлових справах» — як інструмент соціального терору³, зрештою — демонстративні вбивства непокірних чи доведення до суїциду, що минали без жодних наслідків для «активістів».

Влада не стримувала людиноненависницьких методів «низової ініціативи», народжених у контексті другого комуністичного штурму. Понад те, до весни 1933 р. вона потурала свавіллю заряджених ідеями класової / ідеологічної / історичної вищості / обраності фанатиків комуністичного режиму, протистояти яким не було сил ані в місцевого населення, ані в державних органах. Розв'язавши останню, як тоді виголошувалося, фазу «класової війни», Кремль і його емісари в УСРР видали карт-бланш на «революційну репресивну акцію» й завершальну фазу оформлення тоталітаризму в його комуністичній версії з властивою їй деформацією та деградацією соціальних, державних, правових інститутів (навіть у тому обмеженому вигляді, як вони існували впродовж політики коренізації).

Прискорено розкладалися імітаційні органи «захисту революційної законності». В листі наркома юстиції й генерального прокурора УСРР Василя Полякова та прокурора Верховного суду УСРР Лева Ахматова до всіх працівників прокуратури (18 лютого 1933 р.) йшлося, зокрема, про розстріли вагітних, дітей і старих за крадіжки їжі. Зауважувалося, що на 20 грудня 1932 р. народні суди винесли 773 смертних вироки, 360 з яких було скасовано. «Працівники юстиції замість систематично наполегливої, вдумливої роботи проявляють у багатьох випадках надмірну нервовість, суєтність і, захоплюючись кількістю, забувають про політичну якість судової репресії»⁴. Розгортався справжнісінький «розгул надзвичайщини»: арешти практикували й політвідділи МТС та радгоспів, і голови сільрад та колгоспів, і секретарі партосередків та ін.

Однак прокурорів УСРР цікавила не жорстокість активістів, а «політичний резонанс». В. Полякову йшлося про низові тоталітарні налаштування, призвичаювання до «надзвичайщини» та їх політичну інструменталізацію. Органи

² Типовий «урок розкуркулювання», проведений місцевим учителем, згадував Тихон Зайцев із с. Шульгинка на Луганщині: «Коли почалося розкуркулювання, навчався у сьомому класі. Пам'ятаю, як ранньою весною класний керівник водив нас, учнів, розкуркулювати одну сім'ю, у якій було багато дітей. Прийшли ми всім класом, відігнали на колгоспний двір худобу і гусей. Потім роздягнули дітей і винесли дещо з хати, майже все те поділили поміж собою. Учитель взяв собі нові чоботи, жіночі хустки, кілька відрізів мануфактури» (цит. за: [8, С. 62]).

³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6390. Арк. 85.

⁴ Там само. Арк. 39—40.

прокуратури, суди й усі «органи репресії» мали, на його думку (а, отже, на думку партії) використовуватися не просто як «орган пролетарської диктатури», а як інструмент «боротьби за хліб». Варто лише подбати ще про «політичний розголок» і готуватися до весняної сівби. Саме тому напучування очільника прокурорів республіки до підлеглих зводилися до наступного: «Десятки тисяч засуджених за нестачу хліба, за розкрадання майна, розбазарювання мірчука та інші злочини — це значний і суворий удар по дезорганізаторах соціалістичного будівництва. Але цей удар має бути завданий ще більш організовано і, при цьому, винятково доцільно»⁵. За результатами розгляду подання В. Полякова М. Хатаєвич дав настанову: «В камерах прибрати!», незаконно заарештованих звільнити, впродовж доби спустити директиву з поясненням, хто може заарештовувати (органи суду, прокуратура, міліція), переглянути незаконні справи й розвантажити бупри (будинки примусових робіт)⁶. Тим часом люди вже морально зломлені — троє на 1 кв. м у неопалюваних приміщеннях без вікон, вони нікуди не розходяться⁷. І все тому, що фактично не мають куди повернутися — масу заарештованих дали місцеві активісти та народні суди.

Умови утримання «непевного» соціального контингенту цілком зіставні з 1937 р. Антисанітарія. В камерах немає можливості ані сидіти, ані лежати. Їжі немає. Тиф. Сидять по черзі. Заарештованих пропонують вивезти за межі області. Насамперед пропонують «розвантажувати» бупри від старих, інвалідів, нездатних пересуватися, а таких дуже багато... В документі за підписом народного комісара юстиції й генерального прокурора республіки В. Полякова стосовно Одещини ставилася вимога «допомогтися того, щоби в районах міліції не етапувалися в допри контингенти, які збільшують відсоток смертності»⁸.

Привертають увагу як факти, так і рефлексії на причини арештів, умови утримання та обставини смерті в місцях утримання. В документі, зокрема, йшлося про стару, засуджену на 2,5 роки позбавлення волі за знайдені 10 колосків, при цьому факт їх крадіжки не встановлений, а бідняка — на 5 років за те, що його виявили поблизу посівів⁹ — тобто за намір «украсти». Отже, підставою арештів виступало розкрадання (чи відповідний задум) колгоспної / спільної власності (формально — власності й тих, хто вкрав). У цьому нюансі виявляється справжня суть колективізації — експропріація селянства як класу: віднині йому не належить ані його життя, ані плоди його праці, ані засоби виробництва. Під гаслом «боротьби з розкраданням соціалістичної / колективної власності» ВКП(б) / КП(б)У «боролися» спочатку за експропріацію селянської власності, а потім — репресивно виробляли рефлекс страху перед власністю державною, яка називалася колективною. Буквально — одержавленою власністю, до котрої, як засвідчують масові джерела, зараховувалися не

⁵ Там само. Арк. 25.

⁶ Там само. Арк. 39—40.

⁷ Там само. Арк. 36—38.

⁸ Там само. Арк. 59.

⁹ Там само. Арк. 86.

лише засоби виробництва та худоба, але й побутові речі (наприклад, ступа) чи їжа (ті самі 10 колосків). Тобто — буквально все.

На селі внормовувалася добре відома за джерелами першого комуністичного штурму сваволя («беспредел»), що поставала в нескінченній вервечці індивідуальних і колективних трагедій. Та й поміж них виділяється «кейс Чемоданової» — секретарки районного парткомітету (РПК), більшовички з 1918 р., селянського походження, на думку обласного виконавчого комітету (ОВК) була однією з найкращих керівниць), що трапився у жовтні 1933 р. в національному російському Путивльському р-ні тодішньої Чернігівської обл. В доповідній записці очільника комісії від ЦКК¹⁰ КП(б)У Макаренка описано, як зирянка Чемоданова, надіслана до УСРР колективізувати російський національний район, створила навколо себе кримінальне угруповання, яке тероризувало й визискувало місцеве населення. Один із голів сільради, чотири рази засуджений і залишений на посаді, прибув з Уралу. Очолювана ним сільрада керувала за допомогою «мордобоя». Суми розтрат у районі сягнули 100 тис. руб., і все це під гаслами «боротьби за хліб». Злочинна група забезпечувала високі показники виконання «суспільно-політичних кампаній»¹¹. Сваволя активістів була інструментом влади, котру, як і всюди, цікавили не методи досягнення її настанов, а результат — план хлібозаготівель на 25 вересня 1933 р. виконаний на 78 % (одноосібники — 94 %), озимого посіву — на 84 %, колективізації — на 65 %.

Подібні випадки зустрічаємо чи не в усіх національних районах. Вони унаочнюють картину моральної та соціальної деградації, що охопила всі етнічні громади, ба навіть консервативні етноконфесійні анклавні. Чого вартий лише сюжет зі вбивством дружини секретаря партосередку Немятого (с. Вел. Загорівка). Суд визначив злочинцеві покарання у вигляді «1 року примусових робіт кваліфікаційної праці за місцем служби» з таким формулюванням: «Цей злочин учинений унаслідок того, що впродовж усього життя він не спрямував вольових зусиль своєї дружини на суспільно-корисну справу, не звільнив її від хатніх обов'язків, унаслідок чого стався розрив їхніх світоглядів, що й спричинило вбивство (“повлекло за собою”»¹².

Характерне формулювання «повлекло за собою» стає загальним лейтмотивом панорами масового людиноубивства на етапі хлібозаготівель зими 1933 р. За фактом ішлося про «буллу Кремля» на порушення «революційної законності» в усіх його виявах — «штрафне свавілля»¹³, адміністративне переслідування, фізичне насильство, аж до вбивств. У всіх обстежених Макаренком селах спостерігалася аналогічна картина. Вигадливі сільрадівських активістів не було меж. Серед найбільш одіозних випадків: показовий опис публічної фізичної розправи над колгоспницею Немикіною секретаря комсомольського осередку Литовченка (с. Ядути) або ж позасудовий розстріл Григорія Дубінського

¹⁰ Центральна контрольна комісія.

¹¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6390. Арк. 112.

¹² Там само. Арк. 115.

¹³ Там само.

за крадіжку пів пуда картоплі (організатором знущань і страти був секретар парторганізації Шкорупут, залишений прокурором на посаді без жодних наслідків)¹⁴. Настанова вищих органів прокуратури партійців-злочинців «у тюрму не саджати» розставляла пріоритети. «Бойовий кулак» місцевої влади складала рецидивісти, котрі «в умовах непокараності продовжували чинити свавілля, що межувало з бандитизмом»¹⁵.

Завершував Макаренко свою викривальну записку незмінним «класово-вірним» пасажем, мовляв, «за спиною непокараних сільських працівників, навіть якщо вони віддані радянській владі, стоїть куркуль “з нагайкою, на кінці якої залізо” чи куркуль, котрий споює сільських працівників, що втратили класове чуття, і проводить через останніх свою справу проти заходів партії та уряду»¹⁶. А тим часом «кейс Чемоданової» про те, як керівництво національного району в повному складі перетворюється на злочинне угруповання, економічно знищує цей район, а за результатами розбою переводиться на аналогічну роботу вже до іншого району, а то й отримує підвищення. Крім того, ця справа про те, як політичними умовиводами ВКП(б) / КП(б)У обернула соціоцид на ідею «священної» соціальної війни. І, слід наголосити, така риторика мала живу підтримку у соціальних низах села, які призвичаїлися до місії «гегемона» та життя коштом трудівників-односельців.

Жупел «куркульської загрози» як універсального «іншого» та «виховний приклад» його «ліквідації як класу» відіграв непересічну роль в атомізації сільського соціуму й політичному «роззброєнні» селянства. Влада спромоглася упередити / придушити / унеможливити масовий спротив саме завдяки вправній переадресації соціального напруження на цього універсального «ворога» — того самого, що, подібно фантому, з'являвся в усіх звітних документах і «підбурював», «здійснював антипартійну, антирадянську агітацію», «розбещував активістів», «зводив наклепи на політику партії та уряду», «ховав хліб», «брехав, що хліба не лишилося», «підбурював до волинок і повстань», «дискредитував органи влади» й т. д. Зрештою, як згадував П. Григоренко, С. Коціор звинуватив «куркуля» в намаганні «згноїти хліб, щоб кістлявою рукою голоду задушити радянську владу» [12, С. 94]. Сама ж влада — некомпетентна, фанатична, жорстока, цинічна — залишалася поза парадигмальною рамкою нової комунобільшовицької реальності, де добро та зло мінялися місцями.

Вражає не лише байдужість влади до жахливих форм розв'язаної нею соціальної війни, а й nereагування місцевих управлінців на масштабування голоду, байдужість їх до масової смертності¹⁷. Новоприбулі «вповноважені» чують від керівників: про голод не можна казати. Приміром, про це прямо заявив голова однієї з сільрад Великолепетиського р-ну Савранський: «Відповідно до остан-

¹⁴ Там само. Арк. 116—119, 120.

¹⁵ Там само. Арк. 121.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. Спр. 6277. Арк. 2.

нього листа секретаря обкому КП(б)У тов. Хатаєвича, ніби заборонено про це вести мову і запропоновано не загострювати уваги»¹⁸. Примітно, що у своїй доповідній Й. Сталіну М. Хатаєвич відхрещувався від розпоряджень, скидаючи провину на низовий апарат: «До половини ж лютого на всі ці випадки й факти опухання від голоду та голодних смертей не тільки ніхто не звертав жодної уваги, але вважалося антипартійним і хибним на це реагувати. Як я нині особисто з'ясував, секретар Верхньо-Токмацького сільосередку т. Зінченко (В. Токмацький район) опух від голоду і не повідомляв про це райпарткому, остереігаючись, як би його не звинуватили в опортунізмі» [6, С. 724]. Справжня ж позиція секретаря ЦК КП(б)У виявляється в іншому документі, в його резолюції на берегах доповідної секретаря Коларовського РПК Стоянова, що по суті зводиться до такого: вповноважений серйозно вирішив, що його послали рятувати людей?! Стоянова — замінити на працівника від області «помічніше»¹⁹.

Місцеві управлінці назагал добре усвідомили: слід удавати, що голоду немає й рапортувати про «досягнення». Існування в режимі «наказ — виконання» ставало єдино можливим. Навесні 1933 р. листування районних та обласних функціонерів оберталось навколо тез «ніхто не покарааний», «плани відсутні», «дайте директиву!»²⁰. Всі виробничі процеси перетворювалися на «щоденну боротьбу парторганізації за виконання рішень пленуму на окремих ділянках»²¹. Упродовж 1933 р. крихти живого у сільських і селищних радах атрофуються / знищуються. Ради (за коренізації вони доволі часто виступали агентами місцевої ініціативи) перетворюються на безвільних статистів усвідомлено здійснюваного Кремлем людиновбивства. М. Хатаєвич скаржився Й. Сталіну, що райони досі очолюють люди, на яких не можна покласти, накази виконують механічно, «ніякі заклики, директиви, організаційний напір на них майже не діють»²². Іншими словами, три роки кадрового хаосу — це свого року сито з відбору тих, хто спроможний виконувати будь-які накази. Підсумок: «Ці люди зараз перебувають у морально-розхристаному стані. Більша частина цих працівників через певний час, безперечно, очухається і буде чесно (тобто віддано — Л. Я.) працювати, але не як секретарі РПК і голови райвиконкомів, для такої роботи вони взагалі слабкі»²³.

За класичним сценарієм (Г. Арендт) тоталітаризм «з'їдає» одну державну й соціальну інституцію за іншою. Замість живих інститутів і низових об'єднань (зокрема кооперативів) залишаються мертві оболонки, які вправно імітують життя. Цим напівмертвим оболонкам вдається «не помічати» голоду аж до кінця лютого 1933 р., коли гостро постає проблема весняної засівної. Тоді з'ясовується, що опухлих можна і треба рятувати — адже хтось має засіяти поля відсутнім

¹⁸ Там само. Арк. 97.

¹⁹ Там само. Арк. 190.

²⁰ Див. записку на ім'я секретаря обкому Григор'єва (копії Хатаєвичу та Попову) від Білаша (Там само. Арк. 119—124).

²¹ Там само. Спр. 5848. Арк. 189.

²² Там само. Спр. 6277. Арк. 111.

²³ Там само. Арк. 112.

насінням (республіка, за тогочасними джерелами, засипала лише 10 % від потреби). Виявляється, що замовчування голоду низовою ланкою влади нічого не гарантує. Вкотре саме вона призначається винною за катастрофічну селянську політику більшовицьких фанатиків. Загальний і типовий висновок: «Попереднє керівництво РПК та РВК²⁴ не звертало належної уваги на нацсела. Усі вони, як і члени мобілізаційних бригад та місцевий актив мусять бути покарані та отримати партстягнення»²⁵.

Наслідки для управлінської верстви катастрофічні. Типовий алгоритм знаходимо в матеріалі для секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У О. Соколова та наркома юстиції В. Полякова авторства заступника облпрокурора Геца (5 лютого 1933 р.) «Про смертність і захворювання в національних селах Н. Василівського району». Підсумовується матеріал описом управлінської неспроможності постійно змінюваних кадрів (усі місцеві керівники — ледарі, п'яниці, крадії, хворі, а то й інваліди, яким несила сидіти за присутності «вповноваженого»²⁶, чи то «куркулі», вислані, репресовані, втекли, як у с. Воргманко та с. Девненське²⁷). Серед запропонованих заходів — переміщення на іншу роботу, адміністративна й партійна відповідальність. А разом із тим відлучення від постачання.

Система забезпечення (картки, пайки) перетворилася на безвідмовний інструмент розбудови нової вертикалі. Обласні та районні центри розподілу продовольчої (насінневої) допомоги, а навесні 1933 р. — гарячих сніданків у полі створили потужний інструмент управління селянством. Окрема стаття — фонди постачання службовців, червоних партизанів і кустарів. Джерела свідчать: «неорганізоване населення не постачається зовсім»²⁸. Тобто, якщо людина перебуває поза організацією й, відповідно, картковою системою чи системою спецрозподільників — її немає. Як і відсутні дієві інструменти протидії. Небагатий вибір висловлення невдоволення / протидії / виживання існував передусім у прикордонних регіонах, де була можливість часто ціною життя («хай краще вб'є червоноармієць на кордоні, ніж далі переносити голод. Я працювала все літо в колгоспі, а нині голоду»²⁹) вирватися з радянського «раю».

Привертають увагу алгоритми налаштування оптики рефлексій на факти масових голодування і смертності. Секретні доповідні записки та аналітичні матеріали перетворюються на багатосторінкові опуси, де мор подається у смисловій зв'язці «бідняк — середняк — кількість трудоднів — одноосібник — антирадянський елемент». Пошуки «формули викладу» періодично набирають курйозного / гротескного вигляду, як у доповідній записці «Про захворювання малярією та факти голоду в Ново-Василівському районі», адресованій М. Хата-

²⁴ Районний виконавчий комітет.

²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6277. Арк. 73.

²⁶ Там само. Арк. 67.

²⁷ Там само. Арк. 69.

²⁸ Там само. Арк. 96.

²⁹ У документі йдеться про прагнення врятуватися в Бессарабії, висловлене колгоспницею Дубоссарського р-ну Коцкан (Там само. Спр. 6276. Арк. 111).

евичу: «Масове поширення цинги — особливо розповсюджена захворюваність серед колгоспу “Червоний партизан”, який виконав річне завдання хлібозаготівлі на 38 %»³⁰. Зрештою через відсутність логічного зв’язку поміж фактами (оскільки від голоду цілими родинами вимирали не лише «ледарі», а й «ударники») від марної справи «класового» ранжування відмовилися. Натомість повсякчас наголошувалося на моренні членів сім’ї голодом і приховуванні хліба, «симуляції голодування» як складової «контрреволюційної роботи ворогів радянської влади»³¹. За висловом М. Хатаевича з інформаційного листа С. Косіору та Й. Сталіну, «“пухлі” настрої розповсюджуються наче зараза і з ними доводиться, і доведеться жорстко боротися»³² [5, С. 427]. Замовчування масштабів Голодомору перетворювалося на окремих вид «мистецтва». Власне для місцевих і районних управлінців після усвідомлення неможливості донести реальний стан справ до вищого керівництва на проблему перетворювалося саме винайдення «формули» звітування, що могла б втиснути страшну реальність хоч в якийсь прийнятний формат, котрий не спричинив би репресії стосовно них особисто.

На справжнє надзавдання воно перетворювалося у частині повідомлень про канибалізм. І вони чимдалі прикметніші. На Білоцерківщині й Уманщині, зокрема в єврейських містечках і сільрадах, таких випадків у квітні — 104, у травні — 244. У с. Галінове два брати відрізали один одному вуха і з’їли, за два дні обидва померли. Померлих не реєструють, їх їдять³³. Втиснути страшну реальність у формат, що його створювали постанови партії та уряду, не було жодної можливості. Тому у численних звітах, інформаційних матеріалах і доповідних записках ішлося про те, хто й чому голодує, ким вони є за соціальним станом, як забезпечити виконання політично-господарських кампаній силами вмираючого населення, але аж ніяк не про те, як зупинити голод.

Пасажі назагал типові. Одноосібники проддопомоги не отримують. «Нааявні багато випадків опухання і смертностей серед зразкових колгоспників і колишніх червоних партизанів». Дравовський район: «[...] у колгоспника Барвета, в якого 2 сини у Червоній армії і який в 1932 р. виробив 800 трудоднів, вся родина лежить опухлою. Таких випадків є кілька»³⁴. Хто збиратиме врожай вимерлих одноосібників? На людо- і труподство не реагували. Колгоспники та одноосібники залишали колгосп, село без відома правління колгоспу й радянської влади, їдуть у промислові центри на новобудови цілими сім’ями.

Ситуація описувалася відсторонено. Партійці реагували рівно так, аби виявити достатньою мірою партсвідомість і віру в «комуністичні ідеали», не порушуючи онтологічного питання: невже саме масове людиноббивство насправді гарантує перехід у комуністичну еру?! Впродовж майже двох років агонії села головним завданням для них ставало особисте виживання. У цьому сенсі

³⁰ Там само. Спр. 6277. Арк. 61.

³¹ Там само. Арк. 60.

³² Там само. Арк. 194.

³³ Там само. Спр. 6276. Арк. 55—60.

³⁴ Там само. Арк. 38.

фінальна фраза з секретної доповідної записки вповноваженого по Н. Василівському району Бушуєва Хатаєвичу від 1 лютого 1933 р. являє еталонний зразок пустомолота: «Для боротьби зі смертністю по цих селах вжиті на місці за моєї участі низка конкретних практичних заходів, які здійснені, але необхідна допомога облздраву та Червоного Хреста»³⁵.

Справою партійної честі стає приховування факту, що масову смертність дають саме колгоспи (передусім комуни), які, довірившись пропаганді, віддали в 1931 і 1932 рр. весь вироблений хліб і насіння в надії, мовляв, «пролетарська влада» знає, що робить, і за самовіддану «комуністичну працю» належить нагорода не у вигляді голодної смерті. Голодували і комсомолки, і ударники («у Цебриківському районі є випадки опухання від голоду кращих колгоспників ударників, які на загальних зборах чесно віддавали зароблений ними хліб, аби показати приклад решті колгоспників»³⁶), і члени сімей червоних партизанів. «Мають місце випадки голодування членів партії»³⁷. Голодували «активісти-колгоспники», «виробничо-колгоспний актив», що мав 300—900 трудоднів (!)³⁸, «голодує актив і буксирні бригади, харчуються дохлятиною»³⁹. Попри всі доводи здорового глузду управлінці підраховували опухлих і виснажених «куркуль». «Куркуль» із визначення соціальної верстви перетворився на онтологічне тавро.

«Сім'я знайдена опухлою в нетопленій кімнаті, харчуються перцевим розсолем і розсолем з-під помідорів»⁴⁰, — банальний опис банального становища. «Вповноважені» різних мастей писали: не можна допускати голодування колгоспників. Водночас одноосібники голодують цілком заслужено — адже відмовилися вступати в колгосп. Документація дискурсивно продовжує і розвиває тезу Й. Сталіна про «продовольчі труднощі» як наслідок несвідомого господарювання. У цій же концептуальній рамці вибудована доповідна записка «Про результати перевірки випадків голоду в Межівському районі» (14 лютого 1933 р.) заступника начальника обласного відділу ДПУ Лея: «Під час збиральної кампанії у видачі продуктів була допущена зрівнялівка... Попутно з такою видачею продуктів, правління комуни займалося самопостачанням, розкрадаючи продукти, призначені для дит'ясел і т. ін.»⁴¹. Лей смакував, як керівний осередок, що мав виступати взірцем комунарського світогляду та поведінки, перетворився на угруповання, зосереджене на завданнях власного виживання й налагодження комунікації з «керівними органами». Виступаючи водночас й інструментом необмеженого визиску та репресій, і його ж об'єктом, за борошно, мед, олію, квасоллю, сушені вишні продали душу комунобільшовицькому дияволу голова комуни, секретар партосередку, рахівник, секретар осередку КСМ, завгосп та голова

³⁵ Там само. Спр. 6277. Арк. 12.

³⁶ Там само. Спр. 6275. Арк. 130.

³⁷ Там само. Спр. 6277. Арк. 63.

³⁸ Там само. Арк. 78.

³⁹ Там само. Арк. 152.

⁴⁰ Там само. Арк. 15.

⁴¹ Там само. Арк. 18.

сілради. Під покровом ночі вони розтягнули 300 кг борошна та сушки, що були виврані з рота дітей, яким в яслах підмішували борошно з березки й сурогати.

Не менш складне завдання в контексті табування Голодомору постало у середовищі німецьких колоністів та євреїв, які виживали завдяки допомозі з-за кордону. «Нині частина німців села Андріївки регулярно отримують допомогу з Америки, Німеччини через Коростенський "Торгзін" від 10—5 до 20 доларів і марок. Масова робота проти отримання цієї допомоги ще не розгорнута», — нотував голова контрольної комісії Робітничо-селянської інспекції Олевського р-ну Кружевой, і тут же накреслював інструменти подолання проблеми: «На мій погляд, потрібна негайна встряска Олевської парторганізації і посилення керівництва (так, це універсальне формулювання й цілепокладання, оскільки потрібна не зміна людиноненавистницької політики, а "посилення керівництва" — *Л. Я.*), адже з передового району, яким був Олевський район у часи виконання політ кампаній, перетвориться на відсталий район, якщо не вжити відповідних заходів»⁴².

«Вживання заходів» стає універсальною формулою спілкування влади на кожному з проміжних вузлів. Катастрофа Голодомору вкладається в конструкт «на чолі колгоспу тривалий час стояла банда петлюрівців, повстанців і кримінального елемента, які заарештовані. В колгоспі багато ледарів, прогульників»⁴³. Нескінчене / циклічне «вживання заходів», і то репресивних, до всіх перетворює «надзвичайщину» на звичайну практику. Нормалізація репресій до всіх учасників і статистів катастрофи — нормалізація превентивного й реактивного терору перевели існування в режим «голоного життя» (Дж. Агамбен), коли ніхто не був певний ані в майбутньому, ані у сьогоденні. Всі змушені добирати слова, аби вибудувати альтернативну реальність. Основне завдання — підігнати її під утопічну картину, яку малює розпорядча та, відповідно, центральна влада. Що відбувається насправді — нікого не цікавить, навіть якщо навколо мруть тисячі людей. У доповідній записці секретаря Генічеського РПК Носача Хатаевичу йдеться про те, що люди приготувалися вмирати, припинили хлібозаготівлі й не «боролися» за насіння — РПК невідкладно провів «перестановку людей, що засиділися». З 68 колгоспів уповноважених РПК «потребували» 50, із людьми «создалось затруднительное положение». 90 % заготівельників виїхали. Лишилися 8 агітаційно-масовиків. Нема навіть десятка, що їх можна посадити в колгоспах, щоби «втягнути їх у передові»⁴⁴. «20 колгоспів перебувають у середньому стані. Якщо добре над ними попрацюємо, вони з весняної сівби вийдуть зміцнілими передовими колгоспами»⁴⁵.

Брехати, брехати, і ще раз брехати! Тільки всеохопна брехня надає сенс існуванню кожного окремого функціонера, а разом із тим — право на підсилений пайок. У брехні голод розчиняється. Не лишається зачіпок за реальність. Член артілі «Червоний садовод» Троїцької сілради Терпіннівського російського

⁴² Там само. Спр. 6276. Арк. 96—97.

⁴³ Там само. Спр. 6275. Арк. 47.

⁴⁴ Там само. Спр. 6277. Арк. 32.

⁴⁵ Там само. Арк. 33.

національного району Іван Рудик апелював до редакції часопису «Колгоспне село»: «Газета пише одне, а робиться друге... В нас одне тільки правління з хлібом, бо вони одержують по 40 трудоднів в місяць. В нас не тільки з харчами для людей, але і для худоби досі корму не роздали. Прохаємо газету допомогти в цій справі. Може деяких наших керівників треба підтягнути в цій справі. Прошу негайно дати нам не знаю що, чи відповідь, чи допомогу»⁴⁶.

Розлюднення масове і стосується воно не лише канібалів і трупоїдів (ті зазвичай названі «класово ворожим» чи маргінальним «елементом», «куркулями», «злочинцями», а то й членами «контрреволюційних» осередків, як «за соціальним походження б-процентниця»-канібалка, котра з'їла свою дочку й померла⁴⁷). Відбувається десуб'єктивізація та дегуманізація всіх жертв. Персональна трагедія смерті від голоду (а йшлося часто про цілі сім'ї) розчиняється в конструкті «генеральної лінії партії». Трагедія зникає як така. Вона присутня лише в тій частині листування, що становить протестний дискурс Голодомору — суто антикомуністичний та антирадянський за своєю суттю. Натомість офіційний — не про трагедію голодної смерті, і це зрозуміло — про це не можна й немає сенсу казати. Він про те, що «подальше зростання продукукладень є прямою загрозою успішному виконанню чергових господарсько-політичних кампаній на селі — збиральної і просапної. Тому необхідно вжити термінових заходів для посилення проддопомоги районам, які її потребують, з метою ослаблення продукукладень, від яких вони потерпають», як то в листі начальника Харківського обласного відділу ДПУ УСРР З. Кацнельсона голові відомства В. Балицькому від 5 квітня 1933 р.⁴⁸

Червоною ниткою документації, навіть суворо засекреченої, призначеної для дуже вузького кола осіб, є нав'язування ідеї — мовляв, «самі винні». Як-от одне з проміжних зауважень із цілком секретної записки С. Косіору секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського: «[...] голодуючі у своїй переважній масі, — колгоспники, які мають мало трудоднів, а з одноосібників переважно ті, хто планів не виконав, погано сів, недосіяв (дуже рідкими серед голодуючих — одноосібники, які виконали свої хлібні завдання)»⁴⁹. З інформаційної довідки С. Косіору «Про факти голоду» в Київській обл.: «Як правило, серед колгоспників голодують ті, які мають найменше трудоднів, а серед них найбільш сильно голодують багатосімейні»⁵⁰. Алгоритм «списання» людей примітивний: «Характерно відзначити, що багато з померлих є членами сімей, які брали малу участь у трудовій діяльності колгоспу, при чому, у всіх виявлені невеликі запаси продовольчих культур»⁵¹.

Спеціальна формула пояснень зрештою склалася й для випадків масової смертності колгоспників-ударників: «Ці колгоспники, як правило, є жертвами

⁴⁶ Там само. Спр. 6210. Арк. 8.

⁴⁷ Там само. Спр. 6275. Арк. 130.

⁴⁸ Там само. Спр. 6276. Арк. 39—46.

⁴⁹ Там само. Арк. 81.

⁵⁰ Там само. Арк. 95.

⁵¹ Там само. Спр. 6277. Арк. 95.

загального безгосподарного стану колгоспів, членами яких вони є, величезного розбазарювання хліба на громадське харчування, розкрадання хліба ворожими колгоспам елементами, внаслідок чого норма оплати трудоднів в цих колгоспах виявилася мізерно низькою»⁵². І є, samozрозуміло, не наслідком злочинної селянської політики влади, а «впливу куркульських, петлюрівських, бандитських елементів»⁵³. Або ж інше, ще більш прозоре формулювання: «Переважна більшість голодуючих відносяться до ледарів, зривників колгоспного будівництва. З боку цих елементів і нині мають місце своєрідні прояви класово-ворожих настроїв і дій»⁵⁴. Ну, і на довершення — апеляція до позиції самих селян, які, мовляв, «ставляться негативно до допомоги голодуючим сім'ям, тому що більшість з них майже не працювало і має дуже невелику кількість трудоднів»⁵⁵.

Катастрофічні масштаби голоду та масова смертність називаються наслідком «поганого господарювання», відсутності «класової пильності», неналежного рівня відданості «ідеалам пролетарської революції» й «радянській владі». Цей жорсткий ідеологічний конструкт перекинувся на шпальти преси, лунав з усіх трибун (зокрема судових) — тобто кліширувався, тиражувався через усі пропагандистські передавальні паси. Цілковитою прозорою була мета — нав'язування жертві Голодомору думки про її власну відповідальність за пережитий жах.

Не менш наполегливо транслювалося уявлення про те, що зупинити смертність населення від голоду можна, ухвалюючи рішення на рівні РВК, ОВК, районних та обласних парткомів про припинення голоду з чіткою вказівкою строку виконання цього рішення — при цьому не зупиняючи ані грабінницьких хлібозаготівель зі вже до нитки роздягненого селянства, ані знімаючи з голодуючих звинувачень у «контрреволюційності». У цьому сенсі примітна невеличка записка функціонера Неживого (!) на ім'я Косіора, Постишева та Вегера, датована 24 лютого 1933 р.: «У В-Олександрівському районі останніми днями посилилася провокація з приводу смертності від голоду. Крім того, 24 цього місяця мав місце випадок вбивства /зарізаний/ одного 12-річного хлопчика в селі Архангельському двома хлопчиками /брати/ того ж віку. В убитого хлопця розрізана грудна клітка і нутрощі в сирому вигляді з'їдені вбивцями. Докладно з'ясовуються особи, які спрямували хлопців на вбивство... Вбитим виявився хлопчик одноосібника Тетері, який проживає в тому ж селі. Два брати учасники вбивства діти одноосібника, середняка, Тербила Марка, засудженого на п'ять років за спекуляцію хлібом. Мати їх /мачуха/ після арешту батька пішла з села невідомо куди. Таким чином діти по суті були бездоглядними»⁵⁶.

Навесні — влітку 1933 р. масштабний соціальний експеримент Кремля завершився. У штучно створеній лабораторії Голодомору було зруйновано традиційні шаблони обцинного самозахисту. Тож випадки кругової поруки, як спо-

⁵² Там само. Арк. 96.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. Арк. 99.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. Спр. 6276. Арк. 90.

сіб селянських спільнот бодай якомсь боронитися в умовах хлібозаготівель, влада спромоглася ефективно викрити вже у другій половині 1932 р.⁵⁷ Селяни вимушено демонстрували зовнішню приязність до вповноважених, удавали, що радіють їхньому приходу, але очі видавали ненависть⁵⁸. Питаючи про проблеми голодуючих, уповноважені втлумачували, що кардинальне покращення становища можливе тільки за умови вступу в колгосп та самовідданої роботи. І село не витримало, оскільки наприкінці страшної зими 1932—1933 рр. його опірний ресурс вичерпався. Перед обличчям невідворотної голодної смерті воно зробило свій вибір — життя в колгоспній неволі. Колгосп же перетворювався на прототип культової орвеллівської «скотоферми» — якісно нової форми соціального життя, тоталітарного.

Тоді ж закріплювався взірцевий набір характеристик людини маси: дводумність, імітаційність, конформізм, глухість до чужих страждань, хаотичність / нелогічність мислення, соціально-класова детермінація оціночних суджень, асоціальність та громадянськість, що є надбудовою показного / смертоносного радянського державного патріотизму. Універсальним і чи не єдиним інструментом рефлексії стають «анонімки» (для прикладу: з району станції Волноваха, Люксембург, Царекостянтинівка, Чубарівка, Володарське, Сартана, Бердянськ, Мелітополь⁵⁹), листи в обкоми чи облвиконкоми, редакції газет, зрештою листівки з відчайдушними закликами до повстання, що не мали відгуку в безвільній масі.

Не буде перебільшенням твердження, що саме впродовж Голодомору (оскільки навіть попередні роки суцільної колективізації не спромоглися атомізувати сільський соціум) відбулося закріплення як домінантного ідентичнісного налаштування, російського за походженням й комунобільшовицького за формою — тоталітарного уявлення про добро та зло. Це означало руйнування традиційних для селянських етнічних груп біблейських фокусів діагностики добра в обох його сутностях: як утілення волі Божої та як наслідку дотримання Божих заповідей і встановлених правил життя стосовно людини як зіпкку образу Божого. В горнілі нелюдських страждань періоду Голодомору та знущань, що його супроводжували, народилася принципово нова за морально-етичними налаштуваннями «радянська людина» (хоч на той час вона ще не склала демографічної більшості). Базовою її відмінністю від людини традиційного селянського світу була підміна фокуса добра як милості Бога для людини, на тезу «добром є все, що потрібно радянській владі та справі світової пролетарської революції». Понад те — мільйони жертв Голодомору стали не лише інструментом силового затвердження цієї тези на рівні фізіологічних рефлексів, а й аргументом на ко-

⁵⁷ Механізм руйнування кругової поруки можна зрозуміти на прикладі старообрядницького с. Городище — його вичерпно викладено в доповідній записці Ворошиловського міськкому партії Донецькому обкому КП(б)У з приводу занесення місцевого колгоспу на «чорну дошку», 4 січня 1933 р. [6, С. 572—574].

⁵⁸ Це, зокрема, дуже влучно описував грек за походженням комуніст Іван Стріонов, який у той час був уповноваженим у російському національному районі [13, С. 185].

⁵⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6277. Арк. 42.

ристь уявлення: Кремль — сильніший і страшніший за Бога. Ця базова установка виявилася висхідною точкою масових ментально-ціннісних (пере)налаштувань. «Упакування» людиноненависницької реальності у цей новий по суті морально-етичний конструкт фіналізувало затвердження комунобільшовицького тоталітаризму в його сталінській версії. Пізніші за часом масові репресії виконали роль свого роду хірургічного інструмента, який (до)видалив зі скаліченого соціального тіла ті осередки групового (як, скажімо, етноконфесійні громади) й індивідуального опору, що виявилися непіддатливими до психоемоційного перепрограмування. З кузні Голодомору вийшла якісно нова людина, з ознаками, що не були притаманні її пращурам. На шляху атомізації як запоруки сталості тоталітарної системи було знято низку перепон. Налаштування викутої в горнилі трагедії «людини юрби» питомо відрізнялися від тієї, що синхронно народжувалася в нацистській Німеччині. Поміж низки специфічних ознак у ній домінував комплекс жертви непереборних обставин, довічний страх умерти голодною смертю посеред натовпу, якому байдуже до твоїх страждань. При цьому руйнування базових засад селянської хліборобської ментальності відбувалося як у жертв, так і в катів.

Метою «виховання голодом» було запровадження установки: працюєш (стілки й там, де тобі скажуть) — живеш, ні — не живеш. Кремлю йшлося про те, щоб змусити селянство беззастережно та механічно гарувати на незрозумілу й онтологічно невластиву йому ідею, при цьому перейшовши на аскетичний спосіб життя та ненормовану неосмислену працю «соціальної тварини», яка не послуговується власним розумом, а лише рефлекторно реагує на накази⁶⁰. Брак особистісних спонукань до роботи компенсувався повсякчасними політичними «проработками», вранішніми й вечірніми «політінформаціями» (тогочасними аналогами сеансів індоктринації), які мали занурювати трудівника у специфічний стан свідомості, коли він навіть у ситуації крайнього фізичного виснаження йшов працювати на радвладу.

Інструментом індоктринації стала «дерев'яна мова», що виконувала функцію універсального гіпнотизера, котрий впливає і на функціонерів, і на жертв. Нездатність брехати голодним просто у вічі вона перетворювала на «масо-боязнь, що призводить до відриву від мас, невміння правильно підсумувати різні настрої та зробити належні практичні висновки»⁶¹; заяви про відсутність хліба на селі й нереальність планів хлібоздачі — на «опортунізм» і «пораженство»; селянську «волинку» — на «антирадянську демонстрацію»⁶²; ремствування на непосильність планів — на «підривну куркульську контрреволюційну діяльність»; відчайдушне бажання опухлих їсти — на «контрреволюційні настрої самозабезпечення»; відмову приймати плани хлібоздачі чи пояснення, що не

⁶⁰ Реагуючи на це, у с. Янжулівці колгоспники на зборах вигукували: «Дайте змогу нам самим плянувати с/г і ми вас засиплемо хлібом» (Там само. Спр. 5848. Арк. 40).

⁶¹ Там само. Арк. 39.

⁶² Там само. Арк. 40.

можна виконати план сівби, якщо немає насіння — на «капітулянтство»; безмежний терор і свавілля сільських активістів — на «ліві перегини»; спроби дирекцій радгоспів і правлінь колгоспів урятувати робітників та колгоспників від голоду — на «неприпустиме розбазарювання хліба на продовольчі потреби», а сам голод — на «продовольчі ускладнення» та ін. Напівмертві селяни ставали ворогами так званого радянського ладу за саме бажання жити. Якщо їси м'ясо здохлих коней, роздаєш його колгоспникам (як це зробила Мотря Білан) і при цьому нарікаєш на життя, то ти — «куркулька», поширюєш «провокаційні чутки». Розплатою за це стане виключення з колгоспу, тобто приречення на смерть⁶³. Наслідуючи вивернуту логіку тогочасних звітів, «куркулями» були всі ті, хто рятувався втечею. При цьому в неможливих болгарських та албанських селах Мелітопольщини рівень «куркульського засилля» становив від чверті до половини (!) жителів уже фактично знелюднених поселень (Ганнівка, Девненське, Георгіївка, Каденкіне, Гірсівка)⁶⁴. Самоспростовна реальність документа — втікав й «актив», зокрема голова сільради, секретар партосередку, агроном і вчитель із Георгіївки, голова та секретар сільради, голова колгоспу з Девненського.

У ситуації табування теми голоду народжувався особливий тип документації, де є «окремі продовольчі труднощі» та дуже багато тих, хто «прикидається голодним» і пограбованим владою, з одного боку, а з іншого — «скористався» важкою ситуацією для того, щоби «вести антирадянську агітацію». Причому це стосувалося всіх соціальних верств і посадових осіб. Такий собі вивернутий світ, де голод не можна називати «голодом», але при цьому доводиться писати дуже детальні звіти. У цьому вивернутому світі відбувалося багато дивного. Там виникали «моменти погіршення громадського харчування», «нездорові настрої серед робітництва», «лівацькі перегини та перекручування генеральної лінії партії», а самі радянські громадяни всіх категорій поділялися на поганих і хороших. «Погані комуністи» не розуміють, чому норми постачання хлібом за картками зменшуються, якщо Й. Сталін на XVI з'їзді говорив, що вимоги робітництва про покращення постачання мають бути задоволені. У цьому світі є «часткові продовольчі ускладнення», такі, що опухлі робітники масово не виходять на роботу, а місцеві промзаклади й лісозаготівлі зупиняються через брак рук⁶⁵.

Мова перетворювалася на набір штампів, однаково універсальних у всіх національних і суто українських районах, вона «цілком і повністю» визнавала «вірним» чергове рішення ЦК КП(б)У, «доручала» бюро РПК «навколо цього питання створити суспільну думку», «розгорнути практичну роботу з невідкладного виконання», «мобілізувати на цю роботу всю партійну, комсомольську, профспілкову і громадську організацію»⁶⁶. Їй властива лексична десуб'єктивізація: «згуртуватися навколо ленінського ЦК і мобілізувати всю масу колгоспни-

⁶³ Там само. Спр. 6277. Арк. 55.

⁶⁴ Там само. Арк. 64.

⁶⁵ Там само. Спр. 5824. Арк. 40—41.

⁶⁶ Там само. Спр. 4732. Арк. 1.

ків, колгоспниць, бідняків»⁶⁷, «бідняцько-середняцька маса», «наймитсько-бідняцька маса». В ній зникали люди з їхніми власними бажаннями, прагненнями, поглядами... Була лише «маса», «маси». Цікаво, що «маси» «йдуть у фарватері рішень партії та уряду» й суголосно їх підтримують. Натомість опоненти залишаються носіями певних колективних чи навіть індивідуальних ідентичностей / суб'єктностей — «антипартійних», отже «антирадянських» за своїм наповненням. Вони, на відміну від «мас», зберігають і своє соціальне означення («колишній куркуль», «колишній підкуркульник», «колишній меншовик», «колишній есер», «колишній поліцейський», та й просто — «колишній»).

Саме у цій непримиренній боротьбі фактів реального життя та фанатизму народжувалася радянська ментальна «роздвоєність», або ж тоталітарна соціальна шизофренія. Реальність (світ емпірики) і комунобільшовицька утопія (світ ідеологем) існували синхронно як світи, що перетиналися лише під час допитів у ДПУ. У «країні трудящих» нормою ставало цілком утилітарне ставлення до селян: влада рятувала вмираюче селянство не з гуманізму та не задарма — за власний кошт тих самих селян, у борг. Цинічний розрахунок виклав голова Дніпропетровського облвиконкому Алексєєв у записці на ім'я очільника Раднаркому УСРР В. Чубаря⁶⁸.

Кремль у змодельованій ним самим ситуації виступив таким собі Мефістофелем, що навесні 1933 р. змусив селян підписати довічну угоду кров'ю: хочеш жити — працюй, безсловесно та бездумно. Керівники республіки, власне, того й не приховували. Доповідна М. Хатаєвича Й. Сталіну про перспективи посівної кампанії 1933 р. цілком відверта: «Відчувається витверезіння після того розгулу і загострення приватницьких, дрібнобуржуазних прагнень, які переживала більшість колгоспників під час минулих хлібзаготівель. У середовищі тих колгоспників, які зовсім недавно тягали й розкрадали колгоспний хліб, ставилися недбало до колгоспного майна, не хотіли чесно працювати в колгоспному виробництві, відзначається, що вони більше усвідомлюють необхідність чесно та старанно працювати для колгоспу, помічено зростання турботи про зміцнення усупільненого колгоспного виробництва»⁶⁹. З розлогого й дуже детального тексту виходить, що українські колгоспники не лише усвідомили «хибність» своєї попередньої поведінки: «стараний добросовісний колгоспник» — це просто-таки новий біологічний вид.

* * *

В основі тоталітаризації СРСР лежала утопічність стратегії другого комуністичного штурму, що мислилася як переможна соціальна війна, в якій районні парткомітети мали перетворитися на вузловий елемент здійснення суцільної колективізації під гаслами стрімкого й переможного переходу в комуністичну фазу (пізніше підправлену на «соціалістичну»). Центр генерував «імпульси», що мали безвідмовно виконуватися на місцях, без жодних дискусій і з максимальною само-

⁶⁷ Там само. Арк. 2.

⁶⁸ Там само. Спр. 6277. Арк. 78.

⁶⁹ Там само. Арк. 106.

віддачею. При цьому опція (не)реалістичності завдань була відсутня у принципі. В більшовицькій системі координат «маси» втратили базові ознаки живих біологічних об'єктів, перетворившись на людино-години робочого часу / трудодні, які не потребували жодних вкладень для існування. Реквізувати все зерно, посів-матеріал, продовольство, обкласти нищівними податками і штрафами, а крім того вилучити чи не всі наявні гроші через систему держпозик — таким був «план» побудови комунізму. Фактично йшлося навіть не про систему рабської праці за окраєць хліба — про «ударницьку» з максимальною самовіддачею натще! Утримання «мас» просто не передбачалося, воно мало компенсуватися добре продуманою, розлогою системою наказів і репресій за їх невиконання.

Універсальним приводом терору стала риторика боротьби за «суцільну колективізацію» й ліквідацію «останнього капіталістичного класу — куркульства». Вона спрацювала як компонента негативної мобілізації в кількох інтерпретаційних площинах: «війна з куркульством», «боротьба / війна за суцільну колективізацію», «боротьба / війна за хліб / хлібозаготівлі», «війна з буржуазною Польщею / фашистською Німеччиною / українськими буржуазними націоналістами».

Хронічний брак кадрів (люди ж бо залишалися людьми та банально не витримували) перетворив місцеві органи управління, районні й низові парт(ком)осередки на «прохідний двір», де панувало свавілля заїжджих «уповноважених», що змітало на своєму шляху все живе та людяне. Вони ж ставали інструментом прищеплення страху перед самостійністю і знищували навички жити власним розумом, як і трансливали навіжену віру в те, що якщо здати весь хліб, підписатися на позику на всю зарплату, виконати всі розверстки, сплатити всі штрафи, то назавтра — настане комунізм. Це така собі інверсія суїцидальності тоталітарних сект — роздягнутися до нитки, віддати все «месії» та ввійти у царство Боже, заподіявши колективне самогубство.

Всі, хто мали альтернативне мислення, ким би вони не були — партфункціонерами, головами колгоспів, активістами чи одноосібниками / «куркулями» або двадцятип'ятитисячниками-робітниками — оголошувалися «відщепенцями» й лінчувалися в той чи інший спосіб. Ідентифікатором «іншого» в документах 1933 р. ставала саме адекватність світосприйняття катастрофи Голодомору. На висушеному згарищі вкорінювалися лише саджанці з «перепрошитими» мізками. Лише так можна було вижити фізично. У цьому полягав перспективно згубний наслідок Голодомору.

Жодних вагомих відмінностей розгортання алгоритмів штучного Голодомору, що зробив тоталітаризацію УСРР / СРСР незворотною, в місцях компактного розселення нацменгромад, у національних радах та районах не спостерігалося. Як і решта мешканців радянської України, так звані нацмени за фактом громадянства стали об'єктом голодоморних тоталітарних технологій.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Arendt, Kh. Dzhherela totalitaryzmu. 2-e vyd. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Арендт Х. Джерела тоталітаризму. 2-ге вид. Київ: Дух і літера, 2005. 540 с.]
2. Ivanchenko, A.V. (Comp.), Kulchytskyi, S.V. (Ed.). Holodomor v Ukraini 1932—1933 rr.: bibliohrafichni pokazhchyk. Odesa, 2022 [in Ukrainian].
[Голодомор в Україні 1932—1933 рр.: бібліографічний покажчик / Упоряд. А.В. Іванченко; Ред. кол.: С.В. Кульчицький (наук. ред.), І.О. Бірюкова (відп. ред.). Ред. І.С. Шелестович. ОННБ; Інститут історії України НАН України. Одеса, 2022. 560 с.]
3. Henotsyd ukrainsiv 1932—1933 za materialamy dosudovykh rozsliduvan. Kyiv; Kharkiv, 2022 [in Ukrainian].
[Геноцид українців 1932—1933 за матеріалами досудових розслідувань / упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк; Нац. акад. прав. наук України [та ін.]; вступ. слово: О. Петришин. Київ; Харків, 2022. 664 с.]
4. Tragediya sovetsoj derevny. Kollektivuzatsiya u raskulachyvanje. 1927—1939. Dokumenty u materjaly. V 5 t. T. 3. Konets 1930—1933. Moscow, 2001 [in Russian].
[Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 3. Конец 1930—1933 / РАН, Ин-т рос. истории, Федер. архив. служба России, Рос. гос. архив соц.-полит. истории, Гос. архив Российской Федерации, Рос. гос. архив экономики, Рос. гос. воен. архив, Центр. архив Федер. службы безопасности России, Моск. школа соц. и экон. наук, Бостон колледж (США), Ун-т Торонто (Канада), Ун-т Мельбурна (Австралия), Бирмингемский ун-т (Великобритания), Сеульский гос. ун-т (Республика Корея), под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 1008 с.]
5. Pyrih, R.Ya. (Comp.). Holod 1932—1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv. Kyiv, 1990 [in Ukrainian].
[Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.]
6. Pyrih, R.Ya. (Comp.). Holodomor 1932—1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.]
7. Yakubova, L., Prymachenko, Ya. V obiiimakh strakhu i smerti: Bilshovytskyi teror v Ukraini. Kharkiv, 2016 [in Ukrainian].
[Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті: Більшовицький терор в Україні. Харків: Книжковий клуб «КДС», 2016. 544 с.]
8. Yakubova, L. Instrumentarii sotsialnykh zmin: bilshovytskyi teror i radianizatsiia v Ukraini. Yefimenko, H.H., Kulchytskyi, S.V., Pyrih, R.Ya., Skalskyi, V.V., Yakubova, L.D. *Ukraina i ukrainsi v postimpersku dobu (1917—1939)*. Kyiv, 2021: 378-424 [in Ukrainian].
[Якубова Л. Інструментарій соціальних змін: більшовицький терор і радянська в Україні. Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Пиріг Р.Я., Скальський В.В., Якубова Л.Д. *Україна й українці в постімперську добу (1917—1939)* / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. С. 378—424.]
9. Yakubova, L. Etnonatsionalnyi postup radianskoj Ukrainy. Yefimenko, H.H., Kulchytskyi, S.V., Pyrih, R.Ya., Skalskyi, V.V., Yakubova, L.D. *Ukraina i ukrainsi v postimpersku dobu (1917—1939)*. Kyiv, 2021: 425-465 [in Ukrainian].
[Якубова Л. Етнонаціональний поступ радянської України. Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Пиріг Р.Я., Скальський В.В., Якубова Л.Д. *Україна й українці в постімперську*

- доби (1917—1939) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. С. 425—465].
10. Yakubova, L. Povsiakdenne zhyttia etnichnykh menshyn radianskoï Ukrainy u mizhvoïennu dobu. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ, 2011. 339 с.].
 11. Reabilitovani istoriïciu: U 27 t. Luhanska oblast: U 3 kn. Kn. 1. Luhansk, 2004 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією: У 27 т. Луганська область: У 3 кн. Кн. 1. Луганськ, 2004. 729 с.].
 12. Hryhorenko, P.H. Spohady. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Григоренко П.Г. Спогади. Київ: Україна, 2007. 664 с.].
 13. Istoriia povsiakdennosti v yii etnichnomu vymiri: spohady hreka-komunista. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 332 с.].

Надійшла / Received 11.03.2024

Larysa Yakubova

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of History of Ukraine (1920s — 1930s),
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
lyakubova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3651-4225>

TOOLKIT OF THE HOLODOMOR IN THE FORMATION OF MASS CONSCIOUSNESS IN THE TOTALITARIAN ERA (ON THE EXAMPLE OF ETHNIC MINORITY COMMUNITIES)

The purpose is to analyze the influence of hunger-inducing technologies on the state of mass consciousness in the places of settlement of ethnic minorities of the UkrSSR. **The methodological basis** is the principles of historicism, scientific, and problem-chronological, applied in the conceptual framework of totalitarian studies. **The scientific novelty** lies in revealing the algorithms of the totalitarian transformation of mass consciousness under the influence of the Holodomor on the example of ethnic minority communities of the UkrSSR. **The main results.** The totalitarian transformation of the sphere of mentality, individual, and group behavior under the influence of the Holodomor tragedy is reflected in the example of residents of national districts, village councils, and villages of the UkrSSR. The decisive role of the political instrumentalization of artificial famine in the approval of the totalitarian Communist-Bolshevik system is shown.

Keywords: *national councils, national districts, totalitarianism, Holodomor, grain provision, genocide, genocidal practices, terror, repressions, “wooden language”, conformism, “class war”, totalitarian transformation of society, totalitarian atomization.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.112>
УДК 93/94(477)“1919/1959”

Тамара ВРОНСЬКА

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
відділ військово-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
vronska_tamara@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

«ІНОЗЕМЦЯМ — ЗАБОРОНЕНО»: ПРОСТОРОВІ ОБМЕЖЕННЯ ПЕРЕБУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1919—1959 рр.)

Мета — висвітлення особливостей конструювання режиму проживання та пересування, а також формування реєстру місцевостей, закритих для іноземних громадян у радянській Україні впродовж 1919—1959 рр. — від початку складання системи обліку й реєстрації до часу, коли було вибудовано чітку організаційно-виконавську модель правових і географічних заборон для візитерів із-за кордону. Зумовлені метою **завдання** полягають в аналізі головних засад більшовицької концепції географічної та соціальної ізоляції, нормативно-правової бази різного роду заборон й обмежень, розгляді інституціональної та інструментальної специфіки контролю за іноземцями. **Методологія** поєднує інструментарій історико-правового аналізу, соціальної антропології та концепції соціального творення простору. **Наукова новизна** полягає в постановці й розкритті проблеми концептуалізації і практичної реалізації заборон та обмежень для іноземців, які відвідували УСРР—УРСР, висвітленні особливостей перетворень на шляху від звичайного обліку до суворого контролю за ними. **Висновки.** Встановлено, що практики обмежень для іноземців, котрі з різних причин перебували в радянській Україні, виникли в перші роки після захоплення влади більшовиками.

Цитування: Вронська Т. «Іноземцям — заборонено»: просторові обмеження перебування в радянській Україні (1919—1959 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 112—132. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.112>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Певними рубіжними періодами у формуванні переліку закритих для закордонних гостей місцевостей стали 1935—1936 рр., коли для них було запроваджено правила проживання та пересування, а також 1959 р. — напередодні початку масового іноземного туризму, коли вже оформилася чітка ієрархія й зона інституціональної відповідальності, було уточнено реєстр заборонених територій. З'ясовано, що до формування недоступного / режимного простору були причетні компартійна верхівка, вище військово командування та органи держбезпеки. Останні здійснювали й практичні заходи з дотримання режимних / спеціальних правил приїжджими з-за кордону. Жорсткий контроль поведінки та обмеження пересування іноземців формували в них специфічний погляд на радянську державу.

Ключові слова: іноземці, туризм, заборони, режим, обмеження, закриті міста / території, НКВС, МВС, НКДБ, МДБ, КДБ.

Створення якомога повнішого уявлення про реалії існування тоталітарної держави радянського зразка, утвердження нею колоніальної політики ізоляціонізму, ворожості до всього світу, окрім іншого, вимагає й висвітлення витоків та етапів насадження різного роду заборон, обмежень як для власних громадян, так і гостей із-за кордону. У цьому контексті важливим видається аналіз створення «режимного простору», що конструювався для іноземців. За влучним висловом американського історика М. Девіда-Фокса: «Для радянської системи загроза з-за кордону визначалася як контрреволюційна. Більшовики [...] безпрецедентно посилили заходи безпеки, ізоляціонізм і, зрештою, автаркію» [1].

З огляду на те, що суворий контроль та режимні обмеження для іноземців були реальністю всього періоду існування радянської держави, у фокусі цієї статті лише висвітлення модифікації цих особливих правил у 1919—1959 рр. — від початку формування системи обліку та реєстрації до часу, коли було вибудовано базову організаційно-виконавську модель правових і географічних заборон для приїжджих із-за кордону.

Вітчизняна й зарубіжна історіографія містить чимало публікацій, в яких у різних контекстах (створення «закритого суспільства», «залізної завіси» [2—6], обмін «дружніми» делегаціями «прогресивної громадськості» в межах культурних зв'язків [1, 7—8], туризму [9—17] тощо) згадувалися заборонно-обмежувальні заходи, встановлені для іноземців у радянській державі. В кожній зі студій так чи інакше зачіпалися питання суворого контролю за громадянами інших країн, котрі триваліший чи короткий час перебували у СРСР. Проте у цих працях, за окремими винятками, не розкривалися позалаштункові нюанси нагляду за гостями з-за кордону та формування для них «режимної географії». Отже, не заходячи на поле історіографічних дебатів навколо доволі широкої проблеми візитів іноземців у радянську Україну, доречним видається згадати лише тих авторів, котрі зверталися до питання сутності і змісту заборон та обмежень у визначених хронологічних межах. Найближче до досліджуваної проблеми підійшли О. Кавковіна, Р. Сіромський, Т. Портнова; а також В. Іванов, Г. Куликова, В. Колосов, П. Полян та ін. [18—23]. Останній зі згаданих у своїй розвідці публікує карту СРСР, на якій позначено місцевості, заборонені для відвідування в 1953 р. Навіть такий украй стислий огляд історіографії дає змогу дійти висновку, що «режимну

гостинність» вивчено неповно, зокрема й через обмежений до недавнього часу доступ до відповідних архівних фондів.

Після розвалу СРСР ситуація, передусім в Україні, змінилася. З'явилася можливість досліджувати нормативні документи та інструкції, що вийшли з надр радянських інстанцій, які відповідали за контроль над іноземцями. Передусім ідеться про матеріали органів держбезпеки, що відклалися в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, а також «профільні» урядові та партійні постанови з грифами «Цілком таємно», «Для службового користування» тощо. Низка важливих документів, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки, окремі збірники документів розширюють уявлення про політику політичної верхівки у формуванні ставлення до гостей із-за кордону [24—27]. Іноземці, які відвідували Україну в перші десятиліття після встановлення більшовицького режиму, у своїх спогадах зазвичай не фокусувалися на нюансах заборонно-режимних заходів, а лише згадували про контроль за перебуванням. Незважаючи на відсутність «прямої мови», видається можливим реконструювати підготовчу роботу зі створення специфічних правил проживання та пересування для громадян інших держав, відтворити ієрархію у взаєминах партійних, урядових і місцевих структур, військового командування, органів внутрішніх справ, державної безпеки, причетних до формування «режимного простору» для приїжджих.

Упродовж перших років після приходу до влади більшовиків нормативно-законодавчі акти, що стосувалися іноземців, які за тих чи інших обставин перебували в радянській державі, здебільшого фокусувалися на питаннях реєстрації, регулювання в'їзду / виїзду, отримання громадянства чи виходу з нього, а також створення системи збору компрометуючої інформації для маркування «ворогів». Політична верхівка радянської України від 1919 р., своєю чергою, розгорнула нормотворчу і практичну діяльність з означених питань та окреслення режимних застережень для іноземців¹. Це завдання покладалося на так звані іноземні відділи та «столи», які перебували в подвійному підпорядкуванні. Реально функціонуючи при місцевих виконкомах / губвиконкомах, зазначені структури контролював НКВС УСРР.

У 1920 — на початку 1930-х рр. короточасні цільові приїзди іноземців до радянської України не були масовими та систематичними. Ставлення влади до них позначалося, з одного боку, ейфорією «інтернаціоналізму», з іншого — підозріливістю [1]. Візитерами з числа «класово близьких» робітничих делегацій, творчої інтелігенції, нечисельними туристами тощо опікувалися різні організації, передовсім профспілкові тих підприємств / установ, куди вони прямува-

¹ 13 лютого 1919 р. ухвалено декрет РНК УСРР «Про права та обов'язки іноземців», за яким громадян інших держав було зобов'язано зареєструватися в місцевих органах влади. В разі невиконання цього припису їх належало притягати до відповідальності «з усією суворістю воєнно-революційного часу». Ці ж особи мали інформувати реєстраційні установи про зміну свого місця проживання, а керівникам будинків (кербудам), де мешкали іноземці, належало стежити за точним і неухильним дотриманням цього порядку [24, 27].

ли. Програми й маршрути пересування, а також перелік «зразкових об'єктів» для показу визначалися наперед і ретельно контролювалися завдяки організації відповідного супроводу. Тому, ймовірно, в ту пору нікому й не спадало на думку створювати та затверджувати формалізовані правила поведінки та географічні обмеження. Щоправда, заборону на перебування іноземних громадян у СРСР містили деякі двосторонні договори, укладені з іншими державами. Приміром, згідно з радянсько-німецькою угодою 1925 р., кожна зі сторін зберігала за собою право забороняти в'їзд на свою територію (за вироком суду або з міркувань внутрішньої безпеки). Небажаній особі в разі несанкціонованого прибуття вручалася відповідне повідомлення, відтак вона підлягала видворенню [3, С. 21].

Принагідно варто зауважити, що в 1920-х рр., коли ще у «країні Рад» не було окреслено чіткого забороненого простору для приїжджих, для «соціально-небезпечних» / «непевних» категорій громадян більшовицької держави вже почав формуватися перелік режимних місцевостей². Тим часом лояльні, які не викликали підозр іноземці (зокрема інженерно-технічні спеціалісти, що працювали в міжвоєнний період на радянських підприємствах) за наявності візи³, пройшовши всі необхідні процедури та отримавши спеціальний дозвіл у місцевому іноземному відділі, мали можливість безперешкодно перебувати в населених пунктах УСРР, де вони зареєструвалися, та навіть переїжджати з однієї союзної республіки до іншої. Щоправда, будь-яке пересування територією СРСР відбувалося за узгодження зі структурними підрозділами, котрі «опікувалися» громадянами інших держав. Часто-густо траплялося так, що прибулі іноземні інженери й робітники, маючи доволі абстрактне уявлення про особливості «найпередовішого» політичного та соціально-економічного ладу, вже звідавши «радянського раю», виявляли нестримне бажання повернутися додому. Проте це виявлялося складною справою, оскільки згаданим особам не видавали їхні паспорти, які зберігалися в кадрових підрозділах відповідних підприємств [29, С. 74].

У середині 1920-х рр. повільно зростав потік цільових, хоч і нечисельних, туристичних груп, до обслуговування яких долучалися вже наявні та новостворені організації, серед них засноване 1925 р. Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном та його український відділ (1926 р.) — УТКЗЗ⁴, фактично підпорядкований ЦК КП(б)У, котрий забезпечував організаційно-ідеологічну складову візитів іноземців. Від 1929 р. питання прийому туристів було сконцентровано «під дахом» новоствореної організації — державного (з 1933 р. Всесоюзного) акціонерного товариства (ВАТ) «Інтурист».

² Докл. див.: [28].

³ Візи на в'їзд до радянської держави видавалися її дипломатичними представництвами, місцями, консульськими службами. Існувало кілька видів віз: в'їзні, транзитні, з правом в'їзду та виїзду, на тимчасове перебування, на багаторазовий перетин кордону, групові. Незалежно від виду в'їзної візи вона залишалася чинною впродовж 14 днів. Виняток становили ті, що дозволяли багаторазовий перетин кордону. Докл. див.: [13].

⁴ У 1959 р. на його основі створено Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (УТД).

Ще не встановивши чіткі заборонні правила, окремі високопосадовці регулювали це питання в «ручному режимі», декларуючи відповідні застереження. Такі перестороги цілком уписувалися в очікування «імперіалістичного вторгнення», а відтак і «військової тривоги» 1927 р. У квітні 1928 р. нарком закордонних справ СРСР Г. Чичерін наголошував: «Ми не хочемо, щоб якась офіційна (іноземна — *Т. В.*) делегація чи комісія претендувала на [...] огляд різних підприємств. [...] До СРСР не впускатимуть тих, кого вважають небажаними для більшовицької держави персонами» [25, С. 256—257].

Не зупиняючись на характеристичні доволі скромних потоків іноземних візитерів 1920 — початку 1930-х рр., слід зауважити, що, незважаючи на відсутність законодавчо-нормативного супроводу заборонно-режимних заходів, організатори прийому неухильно дотримувалися визначеної географії маршрутів пересування⁵. Заздалегідь (з урахуванням усіх політичних, режимних застережень) готувався й перелік об'єктів для показу «досягнень соціалізму».

Вже після проведення у СРСР паспортизації, встановлення нового — ширшого, ніж раніше, переліку режимних місцевостей для «соціально-небезпечних» громадян, у кремлівській верхівки почало визрівати рішення щодо створення спеціальних правил — регламентації порядку перебування у «країні Рад» іноземців. У 1932—1933 рр. почали з'являтися окремі документи, які встановлювали процедуру та обмеження на їх пересування⁶.

Оминаючи добре вивчену фахівцями тему інформаційної блокади Голодомору в УСРР, пов'язану, зокрема, і з відмовою в акредитації іноземним журналістам, нелояльним до радвлади, і з визначенням відповідних маршрутів задля приховування правди про масштаби трагедії, варто зауважити, що в той період до вже наявних правил заборонно-режимного характеру додалися нові. 23 лютого 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів». Відтепер це, а також перебування в певних місцевостях мало відбуватися лише з дозволу Головного управління міліції, який могли отримати винятково «надійні» кореспонденти» [30].

⁵ Розробкою програм подорожей іноземних туристів, зокрема й маршрутів, займався іноземний відділ — один зі структурних підрозділів «Інтуриста». В 1930—1933 рр. «із метою показу соціалістичного будівництва у СРСР, реконструкції сільського господарства на базі колективізації, побуту та культури» було визначено 11 маршрутів. Москву й Ленінград відвідували переважна більшість іноземних візитерів. 25 % подорожували за напрямками Москва — Нижній Новгород — Сталінград — Ростов — Владикавказ — Тифліс — Батум — Ялта — Севастополь; Москва — Харків — Дніпропетровськ — Одеса — Київ ([10]).

⁶ Ідеться, зокрема, про циркуляр ОДПУ при РНК СРСР (по Іноземному відділу) «Про перебування у СРСР іноземних туристів» від 20 листопада 1932 р. та спільну директиву Особливого відділу Українського військового округу і ДПУ УСРР від 9 вересня 1933 р. «Про заборону перебування німців-політемігрантів у місцях розташування підприємств оборонного значення» (Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 9. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 234—235; Спр. 3. Арк. 310 зв.).

Період 1935—1936 рр. став переломним і насиченим законодавчо-нормативною роботою органів влади та відповідних інституцій у встановленні й регулюванні порядку перебування іноземців на території Радянського Союзу. Послідовність ухвалення подібних рішень, як і їх зміст, свідчать про те, що ця робота, принаймні в ту пору, здійснювалася доволі хаотично. Впродовж зими — весни 1935 р. один за одним з'являлися відомчі обіжники, в яких проглядалося прагнення впорядкувати цю сферу відповідно до стандартів тоталітарної держави. Так, про «підвищення контролю за іноземцями» йшлося у циркулярі НКВС СРСР № 15 від 11 лютого⁷. Більш розлого й фокусовано режимні заходи формулювалися в обіжнику Головного управління робітничо-селянської міліції НКВС СРСР № 88 «Про порядок прописки та спостереження за проживанням іноземно-підданих на території СРСР» від 27 травня⁸. Відповідний контроль покладався на міліцію, яка мала інспектувати своєчасність прописки й виписки, здійснюваної в іноземних відділах і «столах» місцевих виконкомів, а також доповідати керівництву Наркомату внутрішніх справ про переміщення закордонних візитерів. Жодних режимних обмежень документ не регламентував. Аналогічними за змістом були й інші циркуляри союзного НКВС, в яких йшлося про різні категорії іноземців⁹.

Наступні місяці позначилися пошуком і спробами оптимізації системи контролю та режимних обмежень. Певні відомчі приписи ухвалювалися та дуже швидко скасовувалися. Натомість восени 1935 р. сталися події, після яких справа пильнування за гостями з-за кордону почала набувати нового забарвлення. 4 жовтня спеціальною постановою РНК СРСР № 2236-366/с замість старих підрозділів, які відповідали за облік і реєстрацію громадян інших держав (згадані іноземні відділи та «столи») у структурі Головного управління міліції республік, країв, областей створювалися відділи віз і реєстрацій (ВВІР)¹⁰.

На виконання цієї урядової директиви 26 жовтня 1935 р. НКВС СРСР видав наказ № 00398 та розлогу «Інструкцію з обліку й реєстрації іноземців, виїзду за кордон та в'їзду до СРСР радянських громадян, виходу з радянського громадянства і прийому такого», яка стане базовою для всіх наступних «профільних» приписів заборонно-обмежувального характеру¹¹. В документі передусім пояснювалося, кого слід уважати іноземцем: «Будь-який громадянин (котрий не має громадянства СРСР), як знову прибулий, так і той, хто проживає на території Союзу РСР, визнається іноземцем за наявності національного паспорта держави, громадянином якої він себе заявляє». Наголошувалося, що іноземці мають право в'їхати у СРСР лише на підставі візи, виданої повноважними представництвами та консульствами радянської держави. Далі прописувався порядок легалізації

⁷ Там само. Спр. 3. Арк. 310 зв.

⁸ Там само. Спр. 80. Арк. 173—173 зв.

⁹ № 106 від 16 червня 1935 р. «Про порядок прописки пролетарських туристів» і № 149 від 15 вересня 1935 р. «Про порядок продовження посвідок на проживання представникам інофірм у СРСР» (Там само. Спр. 3. Арк. 314—315).

¹⁰ Там само. Арк. 150.

¹¹ Там само. Арк. 151—179.

перебування: отримання в міліції «посвідок на проживання», реєстрація паспорта, а також визначався порядок обліку і прописки різних категорій іноземців.

Окрім іншого, у ст. II інструкції зазначалося, що іноземці не мають права в'їжджати до населених пунктів, не вказаних у візі. А після прибуття на місце за 24 год. зобов'язані зареєструвати свій паспорт у ВВІР та отримати «посвідку на проживання». Туристів із-за кордону це не стосувалося. Хоча подорожуючі також упродовж доби мали зареєструватися в місцевих відділах міліції, де в їхніх паспортах ставили штамп, в якому зазначалася дата прибуття і тривалість дозволеного терміну перебування у СРСР у відповідності зі вказаним у візі¹². На початку статті VI (пункт 35 «Порядок пересування іноземців по Союзу РСР») містилася інформація, яка для цього дослідження «прем'єрна» та надважлива (тут і далі курсив наш — Т. В.): *«Іноземцям заборонено проживати в наступних місцевостях Союзу РСР: Узбецькій, Таджикиській і Туркменській СРР, Якутській АСРР і на островах Північного Льодовитого океану: Вайгач, Колгуєв і Нова Земля»*¹³. Жодних інших не згадувалося. Існували й переліки, які регламентували заборону відвідування прикордонних районів, зокрема в УСРР. Далі в інструкції подавалися обов'язкові умови отримання дозволів на переїзд з одного місця на інше для тих іноземців, котрі прибули у СРСР на тривалий термін, а також учергове фіксувалися перестороги для туристів: *перебувати лише в місцевостях, обумовлених візою, та у жодному разі не відхилятися від визначеного маршруту*. Тих, хто їхав за транзитною візою, стосувалося окреме суворе застереження: зупинка не має перевищувати 24 год. Про кожне порушення встановлених правил іноземцеві слід було повідомляти працівників ВАТ «Інтурист» або міліцію¹⁴. З цитованого документа, а також з інших опосередкованих матеріалів можемо переконатися, що в 1930-х рр. *нагляд за перебуванням іноземців на території СРСР належав до компетенції органів міліції*.

За короткий час після ухвалення згаданих вище актів у НКВС СРСР дійшли висновку, що цих настанов недостатньо. Тому було вирішено підготувати окремі *«Правила перебування та пересування іноземних туристів територією СРСР»*, оголошені 26 січня 1936 р. спеціальним наказом відомства внутрішніх справ за підписом його очільника Г. Ягоди¹⁵. У цьому документі працівникам міліції роз'яснили, чим туристи з-за кордону, яких уже розподілили на дві групи (ті, хто частково перебував під опікою «Інтуриста», й ті, хто повністю), відрізняються від решти подорожніх. Ця відмінність полягала в підвищеному контролі за тими, хто мав візу з позначкою «Туристична». Знову, як і у жовтневому 1935 р. циркулярі, наголошувалося, що прибулі з-за кордону мають суворо дотримуватися визначеного наперед маршруту, а в разі порушень (затримка за власним бажанням у будь-якому населеному пункті понад установлений строк) на них чекає адміністративна відповідальність¹⁶.

¹² Там само. Арк. 152—152 зв.

¹³ Там само. Арк. 153 зв. Цікаво, що ці райони й досі мають у РФ статус «закритого доступу».

¹⁴ Там само. Арк. 154.

¹⁵ Там само. Спр. 7. Арк. 4.

¹⁶ Там само. Арк. 4—6.

Імовірно, й ці настанови видалися недостатньо переконливими. До того ж у відомчому листуванні з партійними органами містилася критика щодо надто «вільного поводження» іноземців у «країні Рад». Тож 27 квітня 1936 р. Головне управління міліції НКВС СРСР підготувало циркуляр із недвозначною назвою «Про недоліки в роботі з наглядом за виконанням іноземцями правил проживання та пересування по СРСР», в якому наголошувалося: «Міліція ще не перебудувала свою роботу і працює старими методами іноземних відділів і столів виконкомів, тобто обмежуються лише реєстрацією іноземців, які до них приходять». Далі зазначалося, що саме через таку «недбалість» чимало іноземців проживають без належних документів, *відвідують заборонені для них місцевості, безконтрольно пересуваються*. Як ілюстрація наводився приклад поведінки туриста (чиє громадянство не вказувалося) Макса Абрамсона, котрий об'їздив низку міст УСРР (Київ, Одеса, Кам'янець-Подільський, Полтаву, Малин), а донесення про його подорожі до Головного управління робітничо-селянської міліції надійшло лише з Києва. Отже в інших містах, окрім столиці союзної республіки, ймовірно через те, що ця людина не зареєструвалася в установленому порядку, міліціонери не зафіксували перебування іноземця на підвідомчій території¹⁷.

В роки Великого терору проблема контролю перейшла у зовсім іншу площину. «Пильнування» за приїжджими з-за кордону було позначене черговим потужним сплеском шпигуноманії. Не зупиняючись тут на цій серйозній темі, слід зауважити, що облудливими та підступними виглядають ті обіжники й указівки каральних органів, в яких ішлося про позбавлення громадян «недружніх» держав посвідок на проживання¹⁸. У преамбулі до циркуляру НКВС СРСР № 68 від 22 серпня 1937 р. «Про іноземців» читаємо: «Встановлено, що більшість іноземців, які проживають у СРСР, є основною базою шпигунства та диверсій». Далі йшлося про «відмову подовження посвідок на проживання після закінчення терміну їх дії», що фактично передбачало видворення з СРСР. У двох пунктах наводилися країни, чиїх громадян стосувався цей припис¹⁹.

¹⁷ Там само. Спр. 80. Арк. 20—21.

¹⁸ Ще 9 березня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про заходи, що захищають СРСР від проникнення шпигунських, терористичних і диверсійних елементів», згідно з якою суттєво ускладнювався в'їзд політемігрантів, а також створювалася комісія для «чистки» міжнародних організацій, які функціонували на території Радянського Союзу. За рік почалася кампанія з активного «вичавлювання» іноземців з країни. В березні 1937 р. постановою політбюро ЦК ВКП(б) ця «санация» зачепила громадян Німеччини, Японії, Польщі, котрі проживали у Західному Сибіру. Почалися репресії проти радянських громадян, що контактували з іноземними дипломатами. 25 липня 1937 р. вийшов наказ НКВС СРСР, який зобов'язував виконавців на місцях у 5-денний термін заарештувати всіх підданих Німеччини, зокрема й політемігрантів, котрі в той час або раніше працювали на оборонному виробництві чи на залізничному транспорті.

¹⁹ <[...] 2. У першу чергу припинити продовження посвідок на проживання іноземців — підданих Німеччини, Польщі, Японії, Італії, Австрії, Аргентини, Бельгії, Болгарії, Угорщини, Голландії, Данії, Куби, Латвії, Литви, Маньчжоу-Го, Мексики, Румунії, Фінляндії, Швейцарії, Естонії, Югославії. 3. Стосовно англійців, французів, американців, іспанців,

Уже за півтора місяці (5 жовтня 1937 р.) заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Степанов обурювався недостатньою старанністю своїх підлеглих з управлінь державної безпеки та міліції: «Тиск на іноземно-підданих із метою виселення їх із меж СРСР [...] виконується погано та нерішуче. Незрозуміло, чому ми терпимо у себе таку велику кількість іноземців (усього по УРСР зареєстровано 5404 особи. В Києві проживають 536 іноземців — підданих інших держав) [...] Треба припинити цю бездіяльність»²⁰. На місцях відреагували на докори вищого керівництва. Але видворенням справа не обмежилася. Репресії в рамках «національних операцій» зачепили не лише громадян СРСР, а й підданих інших держав.

3 січня 1938 р. заступник союзного наркома внутрішніх справ В. Чернишов розіслав керівникам регіональних підрозділів указівку, за якою ВВІР мали скасовувати посвідки на проживання заарештованих іноземців²¹. Важко збагнути логіку цього рішення. Адже це відбувалося в той час, коли останнім «прихистком» для багатьох із них ставали тюремні каземати або табірні бараки...

Під репресії, різного роду переслідування та утиски потрапили і співробітники ВАТ «Інтурист», яке 17 квітня 1938 р. рішенням радянського уряду було віднесено до структури союзного НКВС²². Утім ненадовго, адже в наказі НКВС СРСР від 29 вересня 1938 р., яким оголошувалася оновлена побудова цього відомства, «Інтурист» уже не згадувався. Реально ця організація залишалася у складі наркомату внутрішніх справ до грудня 1938 р. Відтак перейшла в підпорядкування зовнішньоторговельного відомства. Перипетії навколо її організаційних трансформацій, як і репресії проти співробітників республіканських підрозділів «Інтуриста», заслуговують на окрему розвідку.

Туристи-відчайдухи, які в розпал масових репресій наважувалися відвідувати радянську Україну, сповна відчували на собі всі «принади» заборонно-режимних заходів. Про це можемо довідатися, зокрема, із записки наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського на адресу НКВС СРСР «про ворожу діяльність іноземних туристів і співробітників «Інтуриста»» від 17 липня 1938 р.²³ Посадовець доповідав московському керівництву, що «за останній час спостерігається *наплив інтуристів* до промислових центрів України». А далі наводилися такі цифри: «У квітні місяці УРСР відвідали 43 інтуристів, у травні — 42, червні — 51». Окрім іншого, цілком у дусі часу, очільник республіканського НКВС виявляв «належну пильність», констатує, що «іноземні розвідки, особливо фашистських держав, використовують подорожі інтуристів для розвідувальної роботи». На користь свого твердження він зауважував, що «більша частина інтуристів абсолютно не

турок, чехів, іранців, афганців, китайців, греків, то за наявності компрометуючих даних також відмовляти у продовженні посвідок на проживання після закінчення дії й видавати виїзні візи» (ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 167).

²⁰ Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 178—179.

²¹ Там само. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 186.

²² Там само. Спр. 187. Арк. 97.

²³ Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 244—253.

цікавиться питаннями історичного, загальногосподарського, культурного розвитку СРСР, для ознайомлення з якими вони, начебто, приїхали. Головний інтерес гості з-за кордону виявляють до питань стану обороноздатності СРСР, готовності Червоної армії до війни, стану оборонних підприємств, стратегічних споруд»²⁴.

Особлива увага у цитованому документі була прикута до поодиноких приїжджаних зі США й Канади — уродженців Галичини та інших регіонів радянської України, котрі залишили рідні місця ще до революції. «Згадані особи намагаються потрапити до прикордонної смуги, вихідцями з якої вони є, начебто для зустрічі з родичами», — інформував Москву О. Успенський. Ішлося, зокрема, і про Стівена Ковалю — уродженця колишньої Подільської губернії, громадянина США, який у 1931 р. приїхав до УСРР як турист і залишився працювати на Харківському тракторному заводі. Втім невдовзі, вже в 1933 р., він повернувся у Сполучені Штати. Туга за рідними спонукала цього чоловіка знову вирушити в подорож до столиці України, звідки він мріяв потрапити в рідні місця. Тим часом «чекістів» обурило те, що С. Коваль намагався отримати дозвіл (не сам виїхав із Києва, а прохав дозволу) на поїздку в Кам'янець-Подільську обл. (де у другій половині 1930-х рр. велося будівництво смуги укріплень та інших об'єктів військового призначення), «у чому йому було відмовлено», — як доповідали з НКВС УРСР. Наводилися й інші приклади. Основна підозра падала на тих туристів, котрі перед подорожжю до «країни Рад» відвідували Італію чи Німеччину — «осередки фашизму»²⁵.

В роки Другої світової ВАТ «Інтурист» працював, зосередившись в основному на обслуговуванні військових місій союзників по антигітлерівській коаліції, окремих організаційних структур та офіційних делегацій. Щоправда, на початку війни пильна увага органів держбезпеки була прикута до біженців (людей, які відповідно до домовленостей між СРСР і Німеччиною прибули з окупованої вермахтом території Польщі), що мали статус осіб без громадянства і прирівнювалися в обмеженнях до іноземців.

Не зупинялася й робота зі створення нормативної бази, яка регламентувала б режим перебування іноземців. Трохи менше, ніж за півтора місяці до вторгнення нацистів у СРСР, у таємній постанові РНК від 15 травня 1941 р. «Про порядок пересування територією СРСР дипломатичних і консульських представників у СРСР іноземних держав і службовців іноземних посольств та місій», у спеціальному додатку, подавався перший (!) розгорнутий перелік «заборонених пунктів і місцевостей СРСР»²⁶. Наступні списки такого ж спрямування дають змогу переконатися, що цей реєстр поширювався на всіх іноземців, а не лише на представників дипкорпусу.

До числа закритих увійшли (і не виключалися, за окремими винятками, триваллий час потому) й західноукраїнські землі, приєднані до Радянського Союзу в 1939—1940 рр. Такий статус їм було надано через прикордонне розташування,

²⁴ Там само. Арк. 247.

²⁵ Там само. Арк. 246, 248—252.

²⁶ Там само. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 230—230 зв.

а також з огляду на «політичну неблагонадійність» місцевого населення. Крім Києва та Одеси, які були включені до переліку з незрозумілих причин, оскільки і в попередні роки й опісля ці міста відвідували приїжджі з-за кордону, в реєстрі заборонених фігурували Миколаїв і Херсон — центри суднобудування, в тому числі військового, а також Дніпропетровська, Запорізька обл. Окремими рядками було зафіксовано Чернівці та Севастополь²⁷.

Травневою 1941 р. урядовою постановою встановлювалося, що абсолютно всі пересування територією СРСР представників дипкорпусу можуть здійснюватися лише за умов попереднього повідомлення ними наркоматів закордонних справ та оборони про заплановані подорожі із зазначенням маршруту, пунктів зупинок, тривалості²⁸. Підписаний Л. Берією й В. Меркуловим 24 травня 1941 р. спільний наказ НКВС і НКДБ СРСР, який з'явився на виконання згаданої постанови РНК СРСР, приписував відповідним органам суворо стежити, щоб працівники дипкорпусу «не просочувалися» в місцевості, зазначені в додатку. При порушенні заборони співробітникам структурних підрозділів НКВС та НКДБ приписувалося запропонувати іноземцям негайно виїхати й одночасно вони мали доповісти про це керівництву наркоматів внутрішніх, закордонних справ і державної безпеки. В разі відмови залишити режимний пункт наказувалося «в коректній формі видалити звітти (порушників — Т. В.), супроводжуючи до кордонів забороненого пункту [...], якщо до цих осіб не буде питань із боку 2-го управління (контррозвідка — Т. В.)»²⁹.

«Холодна війна» спричинила підвищення рівня суворості режимних обмежень та інших заборон для іноземців, а разом і тих, хто встановлював із ними «тісні» контакти³⁰. Тоді ж почали з'являтися ще суворіші приписи МДБ СРСР щодо боротьби з «ворожою агентурою», передусім із числа громадян США та Британії. «Кожного американця й англійця, який приїжджає до СРСР, брати під активне оперативне спостереження... За кожним забезпечити агентурне спостереження та (за необхідності) зовнішнє спостереження при виїздах із постійного місця проживання», — наголошувалося в наказі МДБ від 2 лютого 1947 р.³¹

Надпильною специфічною «увагою» не «обділили» і громадян Німеччини — конструкторів, інженерів, інших кваліфікованих спеціалістів, доправлених

²⁷ Там само. Арк. 230 зв. Севастополь отримав статус закритого міста спочатку в 1939, а повторно — в 1944 рр. У перші повоєнні роки в'їзд сюди дозволявся лише за спеціальними перепустками. Контроль за дотриманням режимних заходів для всіх без винятку громадян здійснювався частинами місцевого гарнізону. Від 1948 р. обмеження поширювалися лише на іноземців.

²⁸ Там само. Арк. 230.

²⁹ Там само. Арк. 229 зв.

³⁰ 15 лютого 1947 р. сімейне законодавство поповнилося заборонаю на шлюби між громадянами СРСР та іноземцями. Від 1954 р. їх знову почали реєструвати, але в радянському суспільстві вони все ж таки вважалися «зрадою» й нерідко ставали причиною звільнення з роботи чи виключення з навчального закладу.

³¹ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 98.

по війні до СРСР на підставі «добровільно» підписаних ними договорів. Ішлося про участь їх (зазвичай на 1, але реально на 5—6 років) у налаштуванні та запуску промислового обладнання, вивезеного (зокрема й до УРСР) із зони радянської окупації. У цілому непогано забезпечені в побутовому відношенні ці *німецькі спеціалісти були ще суворіше обмежені в пересуванні, ніж інші іноземці. Вони не мали права без спеціального дозволу виїжджати з населених пунктів, де розташовувалися підприємства, до яких їх «прикріпили»*. Ці режимні приписи регламентувалися відповідною постановою уряду СРСР від 17 серпня 1947 р. та низкою відомчих директив союзного МДБ. Від кожного з цих фактично підневільних людей уповноважені функціонери *отримували підписку, де, окрім іншого, фіксувалося й застереження щодо не порушення особливого режиму проживання та пересування*³².

В атмосфері шпигуноманії радянський уряд, а відповідно й МДБ, вирішили вчоргове посилити «чекістське спостереження» та контроль за пересуванням іноземців територією СРСР. У першій половині 1949 р. було скасовано відповідні регламентні документи 1941 р. й затверджено нові, значно суворіші, в яких уже не фігурували рекомендації для виконавців «у коректній формі ... запропонувати залишити заборонені місцевості», натомість з'явилися інші — «негайно виїхати у супроводі працівників МДБ»³³.

Постановою РМ СРСР № 590-227с від 11 лютого 1949 р. затверджувалися нові правила *проживання та пересування для всіх іноземців територією СРСР*³⁴. У травні того ж року вийшла урядова постанова № 3589-1777сс, у фокусі якої були представники дипкорпусу³⁵. Ці директиви встановлювали *чітку ієрархію відповідальності з виразним домінуванням МДБ*. 26 травня 1949 р. наказом відомства регламентувалися заходи з *контролю за іноземцями під час їх пересування територією Радянського Союзу та недопущення у закриті місцевості, а також оновлювався перелік «заборонених пунктів і місцевостей СРСР»* для закордонних візитерів. Зокрема *до закритих для іноземців відтоді додалися ще дві області УРСР — Сталінська та Ворошиловградська, яких не було в переліку 1941 р., натомість виключено Одесу*³⁶.

У другій половині 1940-х рр., як і раніше, масового напливу туристів до УРСР не спостерігалось. Київ, незважаючи на його офіційно «закритий» для представників дипкорпусу статус, а також деякі інші міста республіки відві-

³² Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 623. Арк. 136—138; Оп. 2. Спр. 666. Арк. 184—185. У 1947 р. німецькі спеціалісти працювали в Києві, зокрема на заводі № 784 Міністерства озброєння СРСР (відомому під назвою «Арсенал»), трикотажній фабриці ім. Р. Люксембург, а також на інших підприємствах республіки: заводі високоякісного столового посуду та приборів ім. Т. Шевченка (Червоноармійське, Запорізька обл.), трикотажній фабриці № 3 (Чернівці), фабриці кіноплівки № 3 (Шостка, Сумська обл.), трикотажній фабриці ім. Н. Крупської (Одеса), 1-й панчішній фабриці (Харків) тощо.

³³ Там само. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 115.

³⁴ Там само. Спр. 17. Арк. 176.

³⁵ Там само. Спр. 232. Арк. 114.

³⁶ Там само. Арк. 115.

дували окремі делегації, сформовані з різних верств населення «країн народної демократії» (молодь, студенти, жінки, селяни, робітники, артисти).

У той час особливу увагу було прикуто до представників місії УНРРА (UNRRA, англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration — Адміністрація ООН для допомоги й відбудови) — міжнародної організації, створеної для допомоги потерпілим у Другій світовій війні країнам. У полі зору органів державної безпеки перебували й інші офіційні гості з-за кордону, котрі, на переконання «чекістів», виявляли «надмірну цікавість», відвідуючи Київ, Харків, Запоріжжя, інші міста УРСР, і порушували встановлені для них обмеження (фотографували черги в магазинах, занедбані будівлі, жебраків, а також розпитували містян про умови життя)³⁷.

У 1953 р. по смерті Й. Сталіна відбулося незначне скорочення мережі закритих місцевостей — як для «соціально-небезпечних» категорій радянських громадян³⁸, так й іноземців. 20 червня вийшла постанова уряду «Про зміни в переліку пунктів і місцевостей СРСР, заборонених для відвідування іноземцями». На її виконання союзне МВС, яке тоді після відповідної реорганізації (березень 1953 р.) поглинуло (до березня 1954 р.) й органи держбезпеки, 8 жовтня видало відповідний наказ. Риторика цього відомчого документа з усіма його суворими приписами щодо пильного контролю за іноземцями свідчила про незмінну політику у чинних обмеженнях. «Бригадам служби зовнішнього спостереження» МВС приписувалося *супроводжувати громадян інших держав під час пересування територією СРСР, а також здійснювати «неухильний контроль» за фотографуванням. У разі проникнення у заборонені місцевості передбачалося негайне видворення*³⁹.

Щоправда, новий перелік «пунктів і місцевостей, заборонених для відвідування іноземців», який подавався в додатку до урядової постанови від 20 червня 1953 р., дійсно був скорочений порівняно з його відповідниками зразків 1941 і 1949 рр. *Закритими для іноземців залишилися Миколаїв, західні області УРСР, міста Севастополь, Феодосія, Керч Кримської обл., а також інші населені пункти СРСР.* Серед міст і місцевостей республіки, раніше декларовано недоступних для певних категорій іноземців, уже не було Києва, Херсона, Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської обл.⁴⁰ Імовірно, злякавшись такої «лібералізації» й «відкритості», 21 грудня 1953 р. наказом МВС СРСР № 00156 було оголошено спеціальну інструкцію про порядок фотографування, кінозйомки та замальовок на території СРСР співробітниками дипкорпусу й іншими іноземцями⁴¹. До за-

³⁷ Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 931. Арк. 97—101. Від 1945 р. у СРСР було встановлено спеціальні правила для іноземців щодо вивезення за кордон відзнятих ними фото- й кіноматеріалів. Плівку дозволялося перемішувати лише проявленою для відповідного контролю та цензурування з боку Всесоюзного об'єднання «Радекспортфільм» (див.: [11, С. 74]).

³⁸ Докл. див: [28, С. 362, 366].

³⁹ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 188—189 зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 190—190 зв.

⁴¹ Там само. Арк. 195—196 зв.

боронених, окрім прикордонної смуги, військових і промислових об'єктів, потрапили морські порти, великі гідротехнічні споруди, залізничні вузли, тунелі, залізничні та шосейні мости, промислові підприємства, електростанції тощо. Заборонялося фотографувати з літаків, а також робити панорамні наземні зйомки й замальовки промислових міст. На всій території країни безперешкодно дозволялося фотографувати пам'ятки архітектури, культурно-просвітницькі та навчальні заклади, театри, музеї, парки, стадіони, вулиці, площі, на фоні яких немає перерахованих вище об'єктів. Водночас в інструкції містилося застереження, що фотозйомка на промпідприємствах, у радгоспах, колгоспах і МТС, на вокзалах, у державних та навчальних закладах може здійснюватися лише з дозволу адміністрації. З документів МДБ, МВС, КДБ випливає, що це застереження в 1950-х рр. і пізніше тлумачилося значно ширше, ніж було зафіксовано на папері. Оскільки й загальні види вулиць, де йшли погано вдягнені люди, і занедбані будинки, і черги біля магазинів, і навіть ринки однозначно заборонялося фіксувати на плівку. Іноземців, котрі намагалися вести подібні фотозйомки, попереджали про заборону. А тих, хто вже це зробив, затримували та «пропонували» здати плівку⁴². За відмови ж співробітники органів держбезпеки застосовували «оперативні» й інші методи, аби засвітити плівку. Ці заборони, чітко регламентовані 1953 р. й дещо підкориговані, залишалися чинними аж до розпаду СРСР.

Після такої потужної підготовчої роботи, ще задовго до реального зростання туристичного потоку до УРСР, голова республіканського КДБ В. Нікітченко 30 квітня 1954 р. видав начальникам УКДБ Харківської, Дніпропетровської, Запорізької і Кримської обл. указівку: «Згідно з повідомлення КДБ при РМ СРСР, найближчим часом буде відкритий іноземний туризм у Радянський Союз. [...] Іноземні туристи систематично здійснюватимуть поїздки по автомагістралі Москва — Харків — Сімферополь — Ялта. [...] Тому треба негайно організувати дотримання режимних заходів у період їх перебування у Харкові, Запоріжжі, Мелітополі, Сімферополі та Ялті, а також під час зупинок на автостанціях». У документі містилася приписка, що подібна «пильна увага» стосується лише подорожніх із «капіталістичних держав». «За туристами з країн народної демократії агентурне спостереження організувати не треба», — підкреслював очільник КДБ при РМ УРСР⁴³.

За два роки — 22 червня 1956 р. вказівкою голови КДБ при РМ СРСР І. Серова було затверджено список 15-ти маршрутів для іноземних туристів, 9 з яких включали міста УРСР: Київ, Харків, Одесу, Ялту. Відхилення від них розцінювалося як порушення правил пересування територією Радянського Союзу⁴⁴. А перед тим — у 1955 р. республіканська партійна верхівка та уряд УРСР ухвалили постанови, в кожній з яких йшлося про обов'язкове попереднє визначення

⁴² Там само. Арк. 196 зв.

⁴³ Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 125—126.

⁴⁴ Там само. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 258. Арк. 96—102.

об'єктів показу для іноземців і неухильне дотримання ієрархії затвердження відповідних переліків⁴⁵.

Анонсованого туристичного буму у середині 1950-х рр. в УРСР не сталося. Хіба що зростає кількість візитерів із-за кордону, які відвідували республіку у складі профспілкових і виробничих делегацій. Про це свідчила звітна інформація КДБ до вищих партійних органів республіки. З цього ж відомчого «епістолярію» глибокої осені — зими 1956 р. дізнаємося, що органи державної безпеки були вкрай стурбовані тим, аби «події» в Угорщині не вплинули на політичну ситуацію всередині Радянського Союзу. Тому з підвищеною увагою пильнували за іноземцями, особливо за тими, що прибували з «капіталістичних держав».

Щоправда, напередодні проведення фестивалю молоді та студентів у Москві відбулося чергове, хоча й незначне, зменшення числа закритих українських міст. 5 січня 1957 р. спеціальним розпорядженням РМ СРСР незабороненими для відвідування іноземних делегацій і туристів були оголошені західноукраїнські міста Львів, Чернівці, Ужгород⁴⁶. А 6 серпня того року радянський уряд своєю постановою дозволив і «послам та дипперсоналу країн народної демократії» вільно відвідувати Львів, Луцьк, Рівне, Тернопіль, Чернівці, Станіслав, Дрогобич, Ужгород. У документі підкреслювалося, що залишаються відкритими певні місцевості Кримської обл., і серед них Алушта, Джанкой, Сімферополь, Судак та шосе, що з'єднує ці населені пункти, а також узбережжя південніше автодороги Алушта — Судак. Відвідування інших міст півострова, зокрема Севастополя, Євпаторії, Коктебеля, Феодосії, Керчі, було заборонено через наявність там військово-стратегічних об'єктів⁴⁷. Балаклави у цьому переліку не було, оскільки саме 1957 р. там лише почалося будівництво одного із секретних об'єктів Чорноморського флоту.

Така ж мотивація домінувала у відповідних режимних ініціативах Мініоборони та КДБ СРСР у 1959 р. Саме тоді постановою уряду «Про зміни переліку пунктів і місцевостей СРСР, закритих для іноземців» від 4 серпня надовго заборонили візити іноземців до Дніпропетровська⁴⁸ й частини Київської (в межах: зі сходу — річка Дніпро, з півночі та заходу — залізнична лінія Київ — Фастів — Миронівка) та Житомирської (на схід і південний схід від річки Тетерів) обл.⁴⁹

⁴⁵ Ідеться про постанови президії ЦК КПУ «Про заходи з виконання постанови ЦК КПРС від 14 липня 1955 р. "Про іноземний туризм"» від 2 серпня, «Про поліпшення прийому іноземних делегацій, які відвідують УРСР» від 20 вересня, а також відповідну постанову Ради Міністрів УРСР від 29 вересня (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2298. Арк. 3; Спр. 2309, Арк. 13—17; Оп. 24. Спр. 4129. Арк. 63).

⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 261. Арк. 76.

⁴⁷ Там само. Арк. 74.

⁴⁸ Один із ключових центрів ядерної, оборонної та космічної промисловості СРСР, це місто було закрито для іноземців до 1987 р. Утім уже в першій половині 1980-х рр. туди інколи приїздили окремі закордонні делегації, звісно, під контролем органів держбезпеки.

⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 273. Арк. 77—79 зв.

Ці та інші документи вищих органів виконавчої влади дають підстави стверджувати, що у СРСР уже було вибудовано чітку ієрархію заборон та обмежень для іноземців, які тимчасово перебували в радянській державі⁵⁰. Організації, що займалися міжнародним туризмом («Інтурист», «Супутник» — Бюро міжнародного молодіжного туризму, створене 1958 р., УТКЗЗ) були лише виконавцями встановлених правил. Контроль за іноземцями, оперативна робота покладалася на органи державної безпеки та внутрішніх справ (із домінуванням перших). КДБ, як і оборонне відомство, мав «дорадчий», а іноді вирішальний голос у наданні статусу закритих певним місцевостям. На московську партійну верхівку, ЦК компартій союзних республік, крайкоми та обкоми КПРС покладалися функції не лише встановлення переліку недоступних місцевостей, а й загальний контроль за дотриманням правил прийому іноземців та всіма дотичними питаннями. Тому інституції, причетні до цієї роботи, регулярно подавали узагальнені звіти й інформації, а також радилися з усіх «профільних» питань із вищими партійними органами. У спірних питаннях саме ЦК КПРС ставив остаточну крапку.

Наприкінці 1950-х рр. неухильно зростала роль 2-го (контррозвідального) управління КДБ УРСР у забезпеченні оперативних заходів щодо іноземців, головню з «капіталістичних держав»⁵¹. Ті ж, хто приїжджав із «країн народної демократії», хоч і підпадали під такі самі режимні обмеження, не так непокоїли радянську контррозвідку, до них ставилися поблажливо й не пильнували з такою суворістю, як за представниками «ворожого світу». Окрім цього, з огляду на зовнішньополітичну кон'юнктуру, від другої половини 1950-х рр. надмірну увагу до себе, зокрема й у режимних заходах, відчували туристи з Албанії, Угорщини, Китаю. Така ж тенденція зберігалася в наступні десятиліття.

* * *

Аналіз витоків і процесу конструювання більшовицької концепції ізоляції, змін у практичній реалізації контролю за іноземцями дають змогу стверджувати, що запроваджувані заборони й обмеження були цілеспрямованим кроком на шляху творення держави закритого типу. Ізоляція, ворожість до іншості цілком відповідали сутності тоталітаризму.

Пройшовши шлях від простої реєстрації та обліку в іноземних відділах і «столах» до створення цілої системи нагляду і правил дотримання режиму проживання й пересування територією СРСР, радянська влада підготувала підгрун-

⁵⁰ Органи державної безпеки за безпосередньої участі міноборони та ЦК компартій союзних республік затверджували маршрути пересування іноземців, визначали підстави закриття / відкриття певних місцевостей. Структурні підрозділи органів внутрішніх справ відповідали за реєстрацію, контроль за пересуванням визначеними маршрутами, зокрема й автотрасами (силами ДАІ).

⁵¹ Упродовж 1958 р. республіку відвідали до 7000 таких громадян (члени делегацій, комерсанти, туристи), а лише за вісім місяців 1959 р. — 7500, із них у Києві побували 5280 іноземців (ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 929. Арк. 90).

тя для початку масового іноземного туризму і припливу студентів із-за кордону, які мали неухильно дотримуватися встановлених правил.

У досліджуваній період були створені перші переліки закритих для іноземців місцевостей. «Режимна географія» визначалася дислокацією таборів ГУЛАГу, підприємств військово-промислового комплексу, видобувної галузі, а також бажанням приховати справжній стан радянської економіки, соціальну та екологічну ситуацію в регіонах.

Заборони на візити іноземців у визначені місцевості обумовлювалися не лише розташуванням там стратегічних об'єктів, але й політико-ідеологічними факторами. До режимних територій, зокрема, належала більша частина Західної України — частково через прикордонний характер, а частково через «неблагонадійність» місцевого населення.

Режимна географія для громадян СРСР, затаврованих як «вороги народу» та «соціально небезпечні», була окреслена набагато раніше, ніж для іноземців. Це дає змогу припускати, що до 1936 р. внутрішні «вороги» та навіть потенційні опоненти, визнані чужими, набагато більше непокоїли владу, ніж реально чужі — іноземці. Обидві категорії «чужих» як правило не перетиналися у створеній для них режимній реальності, оскільки реєстри заборонених місцевостей різнилися між собою. Міста УРСР, відкриті для іноземців, залишалися закритими для «непевних» громадян СРСР. Іноземцям демонстрували лише «незасмічені» населені пункти — своєрідні штучно вибудовані вітрини радянських «перемог». А у «брудні» — закордонних візитерів не возили, аби вони не бачили життя на 101-му та 51-му кілометрах (в УРСР), де змушено оселялися «соціально небезпечні елементи».

Було внормовано не лише географічні межі заборонно-режимного характеру, а й ті, що мали суто політико-пропагандистський сенс. До «ворожих», а отже суворо караних (аж до видворення) дій іноземців зараховувалися їхні намагання зафіксувати на фото- та кіноплівку непривабливі сторони життя «країни Рад».

У більшовицькій державі впродовж усіх років її існування підживлювалося гіпертрофоване уявлення щодо «загроз», які нібито становити іноземці, перебуваючи на її території. Реальне шпигунство, себто збір відомостей військово-стратегічного та економічного характеру, стало лише одним із приводів установа заборон й обмежень для всіх іноземців. Візитерів різних категорій із-за кордону найчастіше обвинувачували у збиранні негативної інформації про життя у СРСР, так званих «тенденційних фактів» про ретельно приховуване від сторонніх очей повсякдення «простих радянських людей». Але пропагандистській машині, підтримуваній органами держбезпеки, так і не вдалося сформувати в більшості іноземців «потрібний» кут зору у сприйнятті «соціалістичних реалій».

Антизахідна істерія, шпигуноманія, інші обсесії державного рівня повоєнної доби спричинили скорочення потоку іноземців. Відновлення зв'язків із зовнішнім світом, а отже й більш-менш системні візити іноземців стали приводом для створення в 1960—1970-х рр. оновлених правил проживання та перебування, сукупно зі вже усталеними заборонами й обмеженнями.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Devid-Foks, M. Vitriyny velikogo eksperimenta: Kulturnaya diplomatiya Sovetskogo Soyuza i ego zapadnye gosti, 1921—1941 gg. Moscow: NLO, 2015 [in Russian].
[Дэвид-Фокс М. Витрины великого эксперимента: Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921—1941 гг. Москва: НЛО, 2015].
2. Arendt, Kh. Istoki totalitarizma. Moscow: CentrKom, 1996. [in Russian].
[Арендт Х. Истоки тоталитаризма. Москва: ЦентрКом, 1996].
3. Felshtinskij, Yu. K istorii nashej zakrytosti: Zakonodatelnye osnovy sovetskoj immigratsionnoj i emigratsionnoj politiki. London, 1988 [in Russian].
[Фельштинский Ю. К истории нашей закрытости: Законодательные основы советской иммиграционной и эмиграционной политики. London, 1988].
4. Popper, K. Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy. T. 1—2. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1: У полоні Платонових чарів; Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. Пер. з англ. Київ: Основи, 1994].
5. Golubev, A. «Mirovaya respublika» ili «zakrytoe obshchestvo»: SSSR v 1920—1930-e gg. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovaya-respublika-ili-zakrytoe-obshchestvo-sssr-v-19201930-e-gody/viewer>Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. [in Russian].
[Голубев А. «Мировая республика» или «закрытое общество»: СССР в 1920—1930-е гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovaya-respublika-ili-zakrytoe-obshchestvo-sssr-v-19201930-e-gody/viewer> (дата звернення: 22.12.2023)].
6. Zhuk, S.I. Closing and Opening Soviet Society (Introduction to the Forum). URL: <https://muse.jhu.edu/article/540084/pdf>
7. Margulies, S.R. The Pilgrimage to Russia: The Soviet Union and the Treatment of Foreigners, 1924—1937. Madison: University of Wisconsin Press, 1968.
8. Khollander, P. Politicheskie piligrimy (puteshestviya zapadnykh intellektualov po Sovetskomu Soyuzu, Kitayu, Kube: 1928—1978 gg.). Saint Petersburg, 2001 [in Russian].
[Холландер П. Политические пилигримы (путешествия западных интеллектуалов по Советскому Союзу, Китаю, Кубе: 1928—1978 гг.). Санкт-Петербург, 2001].
9. Bagdasaryan, V.E., Orlov, I.B., Mazin, K.A., and Shnaydgen, Y.Y. Sovetskoe zazerkale: Inostrannyj turizm v SSSR v 1930—1980-e gg. Moscow, 2007 [in Russian].
[Советское зазеркалье: Иностранный туризм в СССР в 1930—1980-е гг. В.Э. Багдасарян, И.Б. Орлов, Й.Й. Шнайдген и др. Москва, 2007. 256 с.].
10. Orlov, I.B. Kressova, M.D. Inostrannyj turizm v SSSR v kontse 1920-kh — nachale 1930-kh gg.: problemy stanovleniya «freemen industry». URL: <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/zi7q7a8m8g/64304429.pdf> [in Russian].
[Орлов И.Б. Крессова М.Д. Иностранный туризм в СССР в конце 1920-х — начале 1930-х гг.: проблемы становления «freemen industry». URL: <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/zi7q7a8m8g/64304429.pdf>].
11. Orlov, I.B., Popov, A.D. Skvoz «zheleznyj zhanaves». See USSR!: inostrannye turisty i prizrak potemkinskikh dereven. Moscow, 2018 [in Russian].
[Орлов И.Б., Попов А.Д. Сквозь «железный занавес»: See USSR!: Иностранные туристы и призрак потёмкинских деревень. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. 485 с.].
12. Khripun, V.A. Inostrantsy v SSSR v 1950—1960-e gg.: Tendentsii issledovaniya i problema istoriografii. *Uchen. zap. S.-Peterb. im. V.B. Bobkova fil. Ross. tamozh. akad.* 2010. 1(35): 179-188 [in Russian].
[Хрипун В.А. Иностранцы в СССР в 1950—1960-е гг.: Тенденции исследования и проблемы историографии. *Учёные записки С.-Петербургского им. В.Б. Бобкова филиала Российской таможенной академии.* 2010. № 1 (35). С. 179—188].

13. Belkovets, L.P. Inostrantsy v Sovetskoj Rossii (SSSR): regulirovanie pravovogo polozheniya i poryadka prebyvaniya (1917—1939-e gg.). Ch. 1. *Yuridicheskie issledovaniya*. 2013. 5: 296-350. DOI: 10.7256/2305-9699.2013.5.796; Inostrantsy v Sovetskoj Rossii (SSSR): regulirovanie pravovogo polozheniya i poryadka prebyvaniya (1917—1939 gg.). Ch. 2. *Yuridicheskie issledovaniya*. 2013. 6: 220-284. DOI: 10.7256/2305-9699.2013.6.808 [in Russian].
[Белковец Л.П. Иностранцы в Советской России (СССР): регулирование правового положения и порядка пребывания (1917—1939-е гг.). Первая часть. *Юридические исследования*. 2013. № 5. С. 296—350. DOI: 10.7256/2305-9699.2013.5.796; Иностранцы в Советской России (СССР): регулирование правового положения и порядка пребывания (1917—1939 гг.). Вторая часть. *Юридические исследования*. 2013. № 6. С. 220—284. DOI: 10.7256/2305-9699.2013.6.808].
14. Heeke, M. Reisen zu den Sowjets: der ausländische Tourismus in Russland 1921—1941: Mit einem bio-bibliographischen Anhang zu 96 deutschen Reiseautoren. Münster, 2003. [in Germany].
15. Salmon, S. Marketing Socialism: Inturist in the Late 1950s and Early 1960s. Gorsuch A.E. & Koenker D.P. (Eds). *Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. Ithaca, 2006. P. 186—204.
16. Fitzpatrick, S. Foreigners Observed: Moscow Visitors in the 1930s under the Gaze of their Soviet Guides. *Russian History*. 2008. 35(1-2): 215-234.
17. Hall, D.R. Tourism and economic development in Eastern Europe and the Soviet Union. London, 1991.
18. Kakovkina, O. Inozemni delehatsii u Dnipropetrovsku ta oblasti u 1945—1959 rr. *Roxolania Historica = Historical Roxolania*. 183-205. Dnipro: Lira. 2019 [in Ukrainian].
[Каковкіна О. Іноземні делегації у Дніпропетровську та області у 1945—1959 рр. *Roxolania Historica = Historical Roxolania*. Дніпро: Ліра, 2019. С. 183—205].
19. Siromskiy, R. Pid pylnym okolo KDB: inozemtsi turysty u Lvovi v 1960—1970 rr. URL: <https://photo-lviv.in.ua/pid-pryczilom-kdb-abo-inozemni-turysty-u-lvovi-v-1960-1970-h-rokah/> [in Ukrainian]
[Сіромський Р. Під пильним оком КДБ: іноземці туристи у Львові в 1960—1970 рр. URL: <https://photo-lviv.in.ua/pid-pryczilom-kdb-abo-inozemni-turysty-u-lvovi-v-1960-1970-h-rokah/> (дата звернення: 22.12.2023)].
20. Portnova, T. Tema «zakrytoho mista» v istorii radianskoho Dnipropetrovska 1950—80-kh rr. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnova-tema-zakritogo-mista-v-istoriji-radianskogo-dnipropetrovska-1950-80-kh-rokiv> [in Russian].
[Портнова Т. Тема «закритого міста» в історії радянського Дніпропетровська 1950—80-х рр. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnova-tema-zakritogo-mista-v-istoriji-radianskogo-dnipropetrovska-1950-80-kh-rokiv> (дата звернення: 22.12.2023)].
21. Ivanov, V. Inostrantsy v SSSR: rezhimnye ogranicheniya I kontrol ot «vengerskoj oseni» do «chekhoslovatskoj vesny» (vtoraya polovina 1950-kh — 1960-e gg.). *Rossiyskaya istoriya*. 2022. 1: 129-143 [in Russian].
[Иванов В. Иностранцы в СССР: режимные ограничения и контроль от «венгерской осени» до «чехословацкой весны» (вторая половина 1950-х — 1960-е гг.). *Российская история*. 2022. № 1. С. 129—143].
22. Kulikova, G. Pod kontrolem gosudarstva: prebyvanie v SSSR inostrannykh pisatelej v 1920—1930-kh gg. *Otechestvennaya istoriya*. 2003. 4: 43-59 [in Russian].
[Куликова Г. Под контролем государства: пребывание в СССР иностранных писателей в 1920—1930-х гг. *Отечественная история*. 2003. № 4. С. 43—59].

23. Kolosov, V., Polyan, P. Ogranichenie territorialnoj mobilnosti i konstruirovaniye prostranstva ot stalinskoj epokhi do nashikh dnei. T. Kondrateva i A. Sokolov (Eds.). *Rezhimnye lyudi v SSSR*. 25-48. Moscow, 2009 [in Russian].
[Колосов В., Полян П. Ограничение территориальной мобильности и конструирование пространства от сталинской эпохи до наших дней. *Режимные люди в СССР*. Отв. ред. Т. Кондратьева и А. Соколов. Москва: РОССПЭН, 2009. С. 25—48].
24. Sobranie zakoneniij i rasporyazhenij raboche-krestyanskogo pravitelstva Ukrainy za 1919. Kiev, 1919 [in Russian].
[Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919. Киев, 1919. 580 с.].
25. Dokumenty vneshnej politiki SSSR. T. XI: 256-257. Moscow, 1965 [in Russian].
[Документы внешней политики СССР. Т. XI. Москва, 1965. С. 256—257].
26. Kokurin, A.I., Petrov, I.V. (Comps.). Lubyanka: Organy VChK—OGPU—NKVD—NKGB—MGB—MVD—KGB: 1917—1991: Spravochnik. Moscow, 2003 [in Russian].
[Лубянка: Органы ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ: 1917—1991: Справочник. Сост. А.И. Кокурин, И.В. Петров; под ред. акад. А.Н. Яковлева. Москва, 2003. 768 с.].
27. Melnik, M.A. (Comps.). Nemtsy Nikolaevshchiny: 1918—1931 gg. = Die Deutschen der Region Nikolaev: 1918—1931. Nikolaev, 2011 [in Russian].
[Немцы Николаевщины: 1918—1931 гг. = Die Deutschen der Region Nikolaev: 1918—1931. Отв. ред. А. Айсфельд; науч. ред. О.В. Айсфельд; сост. М.А. Мельник. Николаев: Илион, 2011. 800 с.].
28. Vronska, T., Stiazhkina O. Minusnyky: pokarani prostorom. Kyiv: Tempora, 2021 [in Ukrainian].
[Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. Київ: Темпора, 2021. 465 с.].
29. Liubavskiy, R. Umovy zhyttia inozemnykh pratsivnykiv Kharkivskoho traktornoho zavodu v 1930-ti rr. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. 2015. 23: 69-77 [in Ukrainian].
[Любавський Р. Умови життя іноземних працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2015. Вип. 23. С. 69—77].
30. Shapoval, Yu. Holodomor 1932/1933: «vtrata» ta vidnaidennia. *ZN,UA*. 2006. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/golodomor_19321933_vtrata_ta_vidnaydennya.html [in Ukrainian].
[Шаповал Ю. Голодомор 1932/1933: «втрата» та віднайдення. *ZN,UA*. 2006. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/golodomor_19321933_vtrata_ta_vidnaydennya.html (дата звернення: 22.12.2023)].

Надійшла / Received 14.03.2024

Tamara Vronska

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of the War-Historical Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
vronska_tamara@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

“FORBIDDEN FOR FOREIGNERS”:
REGIONAL RESTRICTIONS ON STAY
IN SOVIET UKRAINE (1919—1959)

The purpose — to highlight the peculiarities of the construction of the regime of residence and movement for foreign citizens in Soviet Ukraine in 1919s—1959s. The analysis covers the period from the beginning of the formation of the recording and registration system to the time when a clear organizational and executive system of legal and geographical prohibitions for visitors from abroad was built. **The research objectives** are to analyze the main principles of the Bolshevik concept of geographical and social isolation, the legal framework of various prohibitions and restrictions, and to review the institutional and instrumental specifics of control over foreigners. **The methodology** combines the tools of historical and legal analysis, social anthropology and the concept of social creation of spatial. **The scientific novelty** lies in the formulation and disclosure of the problem of conceptualization and practical implementation of prohibitions and restrictions for foreigners who visited the Ukrainian SSR, highlighting the peculiarities of transformations on the way from regular registration to strict control over them. **Conclusions.** The author has proved that the first practices of restrictions for foreigners who, for various reasons, were in Soviet Ukraine emerged in the first years after the Bolsheviks seized power. Certain milestones in the establishment of a special regime for foreign visitors were in 1935—1936 when the first rules of residence and movement were introduced for them, and 1959, on the eve of the beginning of mass foreign tourism, when a clear hierarchy and area of institutional responsibility were already established and the list of closed areas was specified. It was established that the Communist Party leadership, the high military command, and the Soviet special services were involved in the formation of the inaccessible area. The latter also took practical measures to ensure that guests from abroad complied with the regime rules. Strict control of behavior and restrictions on the movement of foreigners formed their specific view of the Soviet state.

Keywords: *foreigners, tourism, prohibitions, regime, restrictions, closed cities / territories, NKVD, MIA, NKGB, MGB, KGB.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.133>
УДК 341.238:327.3+323.382(477)

Ірина МАТЯШ

докторка історичних наук, професорка, провідна наукова співробітниця,
відділ історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
imatiash18@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З ЮНЕСКО: ВІД ПРОГОЛОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ДО СТІЙКОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (до 70-річчя членства України в ЮНЕСКО)

Мета полягає у висвітленні напрямів і форм співпраці України з ЮНЕСКО після проголошення державної незалежності й в умовах розв'язаної Росією війни. **Методологія** спирається на принципи науковості, історизму, системності. Для виявлення повноти й достовірності викладених у джерелах фактів застосовано методи джерелознавчої критики. **Наукова новизна** результатів дослідження полягає у висвітленні причини отримання Україною членства в ЮНЕСКО та з'ясування особливостей співпраці на рівні Україна — ЮНЕСКО після проголошення державної незалежності України з урахуванням взаємодії від початку «гібридної війни» та відкритого вторгнення Росії в Україну. **Висновки.** Членство УРСР в ЮНЕСКО було визначено її членством в ООН, але стало дійсністю лише під час «хрущовської відлиги» — у травні 1954 р.: спочатку як союзної республіки,

Цитування: Матяш І. Співпраця України з ЮНЕСКО: від проголошення державної незалежності до стійкості в умовах війни Росії проти України (до 70-річчя членства України в ЮНЕСКО). *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 133—159. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.133>

© Видавць ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 3 (576)

а згодом як незалежної держави. Пріоритети співпраці України з ЮНЕСКО зумовлені місією організації, орієнтованою на сприяння збереженню миру та діяльність у галузі освіти, науки, культури, досягнення поваги до справедливості, законності в міжнародній гуманітарній співпраці, дотримання прав та основних свобод людини. Напрями співпраці визначалися планами і програмами в галузі освіти, забезпечення збереженості культурної спадщини (матеріальної, нематеріальної), інформації, спорту, енергетики, океанографії. Координацію співпраці 1996 р. покладено на Національну комісію України у справах ЮНЕСКО. Після початку відкритого вторгнення Росії в Україну ЮНЕСКО засудила воєнні дії й активізувала підтримку українського народу у справі захисту культурної спадщини, збереження якісної освіти, гарантування безпеки журналістів.

Ключові слова: ЮНЕСКО, культурні цінності України, війна Росії проти України.

Діяльність Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури як спеціалізованої установи ООН розпочалася в листопаді 1946 р. Свої функції (забезпечення співробітництва між бібліотеками, музеями, університетами, науковими товариствами, сприяння дотриманню правових норм у питаннях інтелектуальної власності, захист культурних цінностей тощо), документальні зібрання (бібліотеку, архів) та фінансові активи нова міжнародна міжурядова організація перейняла від Міжнародного інституту інтелектуального співробітництва (1926—1940, 1945—1946 рр.). Штаб-квартира ЮНЕСКО розташувалася в Парижі, на авеню Клебер, у відновленому після звільнення міста від німецьких окупантів готелі «Мажестік». Від 1987 р. центральний хол штаб-квартири в новому приміщенні на площі Фонтенуа, відкритому 3 листопада 1958 р., поряд із творами Пабло Пікассо, Жоана Міро-і-Ферра, Антоні Тапієса, Генрі Спенсера Мура прикрашає виконане у складній техніці керамічного живопису велике панно «Земле, флюїди життя і розквіту світам Всесвіту посилай...» авторства української керамістки, архітекторки, народної художниці України Людмили Мешкової. Право на таке сусідство мисткиня виборола в конкурсі на твори мистецтва, які гармоніювали б із декоративно-художнім оформленням в основній ідеї та символізували мир, зміцнення і збереження котрого складають головну місію організації. Художниця акцентувала увагу на відповідальності людини за долю Землі. Цей дар ЮНЕСКО від України сприймається як закодоване послання світу й особливо резонує у час, коли Росія веде криваву війну проти нашої країни й усього цивілізованого світу.

Співпраця України з ЮНЕСКО триває від 1954 р. впродовж двох етапів української історії — як союзної республіки та незалежної держави. Форми, напрями, особливості цієї співпраці привертала увагу дослідників і представлені у вітчизняній історіографії розвідками щодо ролі ЮНЕСКО у сфері збереження та повернення культурної спадщини, правових питань взаємодії України з ЮНЕСКО, ювілейними публікаціями [1—7]. Джерельна база таких досліджень охоплює нормативні акти, архівні документи, вебджерела. Основний комплекс архівних документів, що містять інформацію про участь українських делегацій у заходах ЮНЕСКО, інші питання взаємодії України з ЮНЕСКО зосереджений у Галузевому державному архіві МЗС України. Тут, зокрема, містяться матеріали з основної діяльності (ф. № 1), де є великий обсяг інформації щодо співпраці України в різні періоди з міжнародни-

ми організаціями, зберігаються «Досьє Генеральної асамблеї ООН», куди входять документи, що їх Україна в особі МЗС одержує як обов'язковий комплект від цієї організації; «Досьє Ради Безпеки ООН», «Досьє ЮНЕСКО».

Директиви офіційним делегаціям, скерованим для участі у заходах ЮНЕСКО, та звіти делегацій, листування міністра закордонних справ України з президентом України, офіційні переклади документів ЮНЕСКО відклалися також у фондах Верховної Ради України (ф. № 1), Кабінету Міністрів України (Ради Міністрів Української РСР; ф. № 2), Міністерства освіти і науки України (ф. № 166), Адміністрації Президента України (ф. № 5233) у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Статус депозитарної бібліотеки ЮНЕСКО з 1956 р. має Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Електронні документи доступні на офіційному сайті ЮНЕСКО (<https://unesdoc.unesco.org>). Діяльність Національної комісії України в справах ЮНЕСКО висвітлюється на вебсторінці МЗС України (<https://mfa.gov.ua>). Електронний реєстр злочинів Росії проти української культури та Надзвичайний червоний список українських культурних цінностей під загрозою веде Міністерство культури і цифрової політики України (<https://mcip.gov.ua>).

Завдання цієї статті полягає у висвітленні причин набуття Україною членства в ЮНЕСКО, напрямів і форм співпраці після проголошення державної незалежності нашої країни і взаємодії з ЮНЕСКО в ході розв'язаної Росією війни.

Як Україна набула членства в ЮНЕСКО

Початок діяльності України у складі ЮНЕСКО зумовлений її членством в ООН. ЮНЕСКО створювалася як міжнародна міжурядова організація, спеціалізований суб'єкт міжнародного права. Право на членство в новій міжнародній організації автоматично отримували всі країни-члени ООН. Таким чином, Українська РСР мала законні підстави стати членом одразу після її створення¹. Як міжнародна організація ЮНЕСКО була відкрита для країн, що визнавали й поділяли її Статут. Дорогу до членства Української РСР в ЮНЕСКО відкрило набуття такого членства СРСР 21 квітня 1954 р. на тлі початку хрущовської «відлиги» та орієнтації радянської зовнішньої політики на «мирне співіснування» з «капіталістичним світом». На той час у складі організації налічувалося 36 країн. Виборовши право «клонувати голосів» в ООН шляхом входження до складу членів-засновників радянських республік [8] і повернувши для цього Українській РСР та Білоруській РСР формальне право на ведення зовнішньополітичної діяльності, Москва жорстко контролювала дії республік у міжнародній політиці. На початку травня 1954 р. МЗС УРСР сповістило союзне керівництво про рішення республіканського уряду визнати Статут ЮНЕСКО. Від імені БРСР та УРСР його підписав 12 травня 1954 р. в Лондоні посол

¹ Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 443. Арк. 6—8.

СРСР у Великобританії уродженець Харківщини Я. Малик², а представник УРСР отримав право участі в роботі Міжурядової конференції ЮНЕСКО з вироблення Конвенції щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (Гаага, 21 квітня — 16 травня 1954 р.).

Заключний акт Гаазької конференції, ухвалений 14 травня 1954 р.³, став першим документом ЮНЕСКО, який регулював питання охорони об'єктів культурної спадщини. Вповноваження на підписання вироблених конференцією документів від імені УРСР було надано Я. Сірченку⁴, голові Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР та помічникові секретаря ЦК КП(б)У. Він увійшов до складу делегації СРСР. Проте УРСР, як і БРСР, мали окремі голос під час голосування, хоч на практиці самостійність обох республік обмежувалася — делегати Києва та Мінська «незмінно підтримували всі пропозиції делегації СРСР і голосували за них»⁵. Повноцінною делегацією на чолі із заступником міністра культури УРСР Б. Ковалем Українська РСР була вперше представлена на VIII сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО в листопаді — грудні 1954 р. в Монтевідео (Уругвай). Відтоді співпраця Української РСР та ЮНЕСКО стала системною й досить активною, але до проголошення державної незалежності України жорстко контролювалася союзним центром.

Україна — ЮНЕСКО: рік 1990-й

На початку 1990-х рр. ЮНЕСКО ухвалила Третій середньостроковий план діяльності, покликаний визначити нове обличчя організації, з трьома найголовнішими завданнями: зміцнення миру, забезпечення розвитку та захист навколишнього середовища. На підставі шестирічних планів і дворічних програм розгорталася взаємодія України з ЮНЕСКО в усіх напрямках компетенції організації. У 1990—1995 рр. планувалася співпраця в галузі фундаментальних і суспільних наук, енергоресурсів, інформатики, біотехнології та інших перспективних напрямів, освіти, культури, комунікації.

Україна вступала в нове десятиліття з поданими 1989 р. заявками про включення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО соборів Бориса і Гліба та Спасо-Преображенського у Чернігові, Бахчисарайського ханського палацу, Шевченківського національного заповідника в Каневі, городища Херсонеса Таврійського, культурного ландшафту й каньйону в Кам'янці-Подільському та очікуванні такої номінації для Софійського собору в Києві, Києво-Печерської лаври.

12—14 квітня 1991 р. Київ відвідав генеральний директор ЮНЕСКО Ф. Майор Сарагоса. Доктор фармацевтики і професор біохімії, у 1970-х рр. він обіймав високі державні посади (заступника, згодом міністра освіти й науки

² Там само. Спр. 501. Арк. 5.

³ Там само. Спр. 678. Арк. 3.

⁴ Там само. Арк. 5.

⁵ Там само. Спр. 448. Арк. 2.

Іспанії, радника голови уряду), представляв Іспанію в Європейському парламенті, в 1978—1986 рр. був заступником керівника ЮНЕСКО, а від 1987 р. став генеральним директором організації. Можна вважати не випадковим, що цей візит відбувся у час, коли його заступником був український дипломат Ю. Кочубей. Тоді Україна мала помітний авторитет серед держав-членів ЮНЕСКО й жила передчуттям незалежності.

Візит мав насамперед гуманітарну складову, пов'язану з реалізацією програми «ЮНЕСКО — Чорнобиль», розпочатої у січні 1991 р. задля залучення міжнародної допомоги для боротьби з наслідками аварії на ЧАЕС. Супроводжував високого гостя почесний посол ЮНЕСКО французький кутюр'є П. Карден і дипломат Ю. Перне, котрий щойно розпочав діяльність у Києві як перший генеральний консул Франції. У супроводі першого заступника міністра закордонних справ М. Макаревича та секретаря Комісії УРСР у справах ЮНЕСКО О. Сліпченка делегація відвідала зону ЧАЕС, ознайомила з перебігом робіт із ліквідації наслідків аварії та умовами життя переселенців із забруднених районів, поспілкувалися з мешканцями зони, які відмовилися залишити свої домівки [9, С. 418]. Під час офіційних зустрічей із тоді ще «республіканським» керівництвом Верховної Ради, Ради Міністрів, Академії наук, Міністерства охорони здоров'я, очільниками спеціальних органів щодо захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС та комісії з цих питань у Верховній Раді обговорювалися питання допомоги з боку ЮНЕСКО в реалізації проєктів, пов'язаних з екологічною освітою й екологічною етикою як складовою виховання населення, педагогічною адаптацією та психологічною реабілітацією дітей, що зазнали й зазнають психологічного стресу в умовах антропогенних катастроф; здійсненням досліджень Світового океану, розробленням та реалізацією програми наукових досліджень і моніторингу Чорного моря, яка передбачала б, зокрема, вивчення впливу аварії на екосистеми басейну.

Місія Ф. Майора мала також символічне (він особисто вручив сертифікати про внесення українських об'єктів — Софійського собору та Києво-Печерської лаври — до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО) й міжнародно-правове (13 квітня 1991 р. підписано протокол про співробітництво між Українською РСР та ЮНЕСКО) значення. З українського боку документ підписав міністр закордонних справ А. Зленко, який у 1970—1980-х рр. працював у секретаріаті ЮНЕСКО та очолював українське повпредство при цій організації. За результатами поїздок та офіційних зустрічей до протоколу було внесено наміри щодо організації в Києві Міжнародної лабораторії ЮНЕСКО з психологічної реабілітації дітей Чорнобиля на базі НДІ психології МНО УРСР із перспективою розширення тематики її досліджень у галузі педагогічної адаптації та психологічної реабілітації дітей, які постраждали від антропогенних або стихійних лих; сприяння підключенню Міжнародного наукового центру — Інститут Чорнобиля в Києві — до міжнародних електронних мереж інформації; проведення обстеження та підготовки рекомендацій щодо збереження фольклору, народних традицій, пам'яток культури й культурної спадщини у зоні, потерпілій від аварії на ЧАЕС; дослідження розподілу та міграції радіонуклідів у геологічному середо-

вищі, радіоекологічної ситуації у басейні Чорного моря в умовах антропогенного забруднення й ін. [10]. Визначалися в документі також параметри проведення зусиллями заснованої 1990 р. Української асоціації клубів ЮНЕСКО Європейської зустрічі представників клубів ЮНЕСКО в Києві 1992 р. Результатом візиту, крім того, став старт ініціативи Ф. Майора щодо створення кафедр ЮНЕСКО при українських вишах із метою заохочення міжуніверситетського співробітництва та мережі обміну знаннями за Програмою кафедр ЮНЕСКО / UNITWIN. Планувалося поглиблення співпраці в галузі інформатики, зокрема з питань створення штучного інтелекту, розроблення експертних систем підтримки прийняття рішень на різних рівнях, використання комп'ютерів в освітньому процесі, підготовки відповідних кадрів, надання Центру підготовки спеціалістів у галузі інформатики Інституту кібернетики АН УРСР статусу постійних курсів ЮНЕСКО. Втілювалися визначені у протоколі наміри вже в незалежній Україні.

Україна — ЮНЕСКО: новий формат співпраці

Мета співробітництва України з ЮНЕСКО на новому етапі полягала у зміцненні інтелектуального потенціалу країни та його залученні до розв'язання проблем європейського й загальносвітового масштабу, використання можливостей і ресурсів ЮНЕСКО та міжнародного досвіду для оновлення наукових, організаційних, практичних засад української освіти, науки, культури, інформації та комунікації.

Дипломатичний зв'язок між Києвом і Парижем по лінії ЮНЕСКО продовжувало здійснювати постійне представництво України при ЮНЕСКО на чолі зі О. Сліпченком. Співробітники постпредства переклали Акт проголошення незалежності України французькою мовою й поширили у Франції та надіслали Ф. Майору. 29 серпня 1991 р. на честь відновлення самостійності України у приміщенні ЮНЕСКО О. Сліпченко організував прийняття за участі керівників секретаріату організації та постійних представників інших країн [9, С. 433]. У січні 1992 р. його було призначено тимчасовим повіреним України у Франції зі збереженням посади постійного представника України при ЮНЕСКО. Відтоді посади керівника дипломатичної установи в Парижі й постпреда при ЮНЕСКО почали поєднувати. Невдовзі як надзвичайний і повноважний посол України у Франції та постійний представник України при ЮНЕСКО до Парижа повернувся Ю. Кочубей. Його зусиллями для українського посольства було придбано відповідне приміщення на авеню де Сакс, 21 — поблизу штаб-квартири ЮНЕСКО.

На початку 1990-х на розвиток Програми «ЮНЕСКО — Чорнобиль» почали створюватися центри соціально-психологічної реабілітації потерпілого від катастрофи населення (Іванків, Бородянка, Славутич), доставлялося медичне обладнання для діагностики захворювань крові, проводилися наукові дослідження з питань Чорнобильської катастрофи, організовувалися конференції, функціонували програми допомоги дітям Чорнобиля, їх реабілітації в різних містах Франції та фінансової допомоги жертвам катастрофи. До збирання коштів для

постраждалих долучився П. Карден. Знаний кутюр'є створив ескіз пам'ятної медалі та ювелірних прикрас, кошти від продажу яких мали надходити до бюджету програми [9, С. 418].

1992 р. Україна приєдналась до Програми кафедр ЮНЕСКО / UNITWIN. Першою серед українських осередків програми 1993 р. було створено кафедру лінгвістики в Київському державному лінгвістичному університеті. Тоді активізувалася також діяльність у сфері охорони культурної спадщини, розпочалося співробітництво з Міжнародним центром із вивчення питань охорони, збереження й реставрації культурних цінностей. Проблемним при цьому для країни, яка самостійно починала розбудовувати свою економіку в нових умовах, залишалося питання необхідності сплати щорічного внеску в розмірі 1 % регулярного бюджету ЮНЕСКО (на той час приблизно 36 тис. дол.)⁶. На забезпечення збереженості документальної спадщини людства як частини світового культурного надбання було орієнтовано започатковану 1992 р. в межах програми «Інформація для всіх» програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу», яка передбачала ведення реєстру спадщини міжнародного, національного та регіонального рівнів, і присудження емблеми з метою її ідентифікації. Для України питання обліку й реєстрації культурних цінностей ускладнювало те, що за час перебування у складі Російської імперії та СРСР значна кількість документальних колекцій і музейних зібрань українського походження опинилася в російських музеях та архівах без надії на повернення та з кваліфікацією їх як «спільної архівної спадщини» [11]. Небезпека втрати значної частини культурного спадку українського народу актуалізувала поглиблення співпраці України з ЮНЕСКО у цій сфері. Концепція програми «Пам'ять світу» полягала в тому, що всесвітня документальна спадщина розумілася як загальне надбання, яке має зберігатися й захищатися в інтересах усіх, бути доступним усім на постійній основі, без перешкод і з відповідним визнанням культурних традицій та особливостей. Програма охоплювала документальну спадщину за всю писемну історію людства, починаючи від папірусних сувоїв або глиняних табличок і до фільмів, звукозапису або оцифрованих файлів [12]. Україна приєдналась до цієї ініціативи 1995 р., а перший об'єкт документальної спадщини — Зібрання фонографічних записів єврейського музичного фольклору (1912—1947 рр.), що зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, було внесено до реєстру 2005 р.

Після внесення ще в 1985 р. до Світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО біосферного резервату «Асканія-Нова» як абсолютної заповідної степової зони, 1992 р. активізувалася участь України у програмі «Людина і біосфера», спрямованої на зміцнення співпраці в рамках природничих та соціальних наук, раціональне і стале використання та збереження ресурсів біосфери, розвиток наукових досліджень у цій сфері. На початку 1993 р. сертифікат ЮНЕСКО отримала територія Карпатського біосферного резервату, який належить до гірської системи Центральної Європи, а 1998 р. до Світової мережі біосферних ре-

⁶ Там само. Оп. 4. Спр. 69326. Арк. 3.

зерватів ЮНЕСКО ввійшли два об'єкти: Польсько-словацько-український біосферний резерват ЮНЕСКО «Східні Карпати» та Дунайський біосферний заповідник України — складова частина транскордонного румунсько-українського біосферного резервату ЮНЕСКО «Дельта Дунаю».

При цьому Україна була не лише виконавцем проєктів, але активно висувала ініціативи міжнародної співпраці. Так, під час 27-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО 1993 р. з ініціативи України розпочалося розроблення нової програми «Культура миру» задля формування психології культури миру, толерантності та довіри. Ініціатива дістала схвалення й була покладена в основу комплексної міжнародної програми «На шляху до культури миру», в якій визначалися конкретні цілі й завдання щодо втілення у життя ідеалів філософії культури миру та демократії. У 1995 р. 28-ма Генеральна конференція ЮНЕСКО визначила перехід від культури війни до культури миру одним із першочергових завдань людства. Досягненню цієї мети присвячувалася Середньострокова стратегія ЮНЕСКО на 1996—2001 рр. [13]. У цей час Україна вперше після проголошення незалежності була обрана до Виконавчої ради ЮНЕСКО на період 1995—1999 рр. Із метою посилення ефективності співпраці було засновано міжвідомчий орган — Національну комісію України у справах ЮНЕСКО, яка розпочала свою діяльність відповідно до указу президента України від 26 березня 1996 р. Задля широкого інформування громадськості у цій сфері було відновлено видання «Бюлетеню Національної комісії України в справах ЮНЕСКО». Під час 29-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО 12 листопада 1997 р. ухвалено ініційовану Україною резолюцію «Внесок релігії у становлення культури миру і сприяння міжрелігійному діалогу», підготовлену тодішнім представником України у Виконавчій раді ЮНЕСКО В. Хандогієм.

Декларацію про культуру миру з нагоди 50-ї річниці проголошення Загальної декларації прав людини 10 листопада 1998 р. ухвалила 53-тя сесія Генеральної Асамблеї ООН. Акт транслював ключове послання людству: рішучість не допустити лиха війни. 2000-й рік було оголошено Міжнародним роком культури миру, а період з 2001 по 2010 рр. — Міжнародним десятиліттям культури миру й ненасилля в інтересах дітей світу. Програма дій щодо культури миру охоплювала питання освіти заради миру, прав людини й демократію, боротьби проти ізоляції та бідності, захисту культурного різноманіття, діалогу, запобігання конфліктів, зміцнення миру.

В межах реалізації програми 24—26 березня 1999 р. у КНУ ім. Тараса Шевченка відбулася міжнародна конференція під егідою ЮНЕСКО «Демократичне врядування і культура миру в країнах Східної, Центральної та Південної Європи». Наукове обговорення проблеми було орієнтоване на осмислення та популяризацію сутності концепції культури миру й мало своїм результатом ухвалення «Програми дій на підтримку зміцнення демократичного врядування і утвердження культури миру для країн Східної, Центральної і Південно-Східної Європи» та впровадження навчальної дисципліни «Демократичне врядування і культура миру» у 1999—2000 навч. р.

На ефективну співпрацю України та ЮНЕСКО націлював «Меморандум про співробітництво між урядом України і ЮНЕСКО», підписаний 18 листопада 1997 р. під час візиту генерального директора Ф. Майора до Києва. Серед результатів такої співпраці було продовження створення кафедр ЮНЕСКО: у грудні 1997 р. в НТУ «Київський політехнічний інститут» з'явилася кафедра вищої технічної освіти, прикладного системного аналізу та інформатики. Згодом додалися кафедри в інших навчальних закладах і наукових установах у галузі філософії, інформаційних, комунікаційних технологій в освіті, превентивної освіти й соціальної політики, екології техногенних регіонів, кріобіології, клітинної та молекулярної нейробіології, прав людини й демократії. Зокрема було створено кафедру прав людини, миру, демократії та міжнародного взаєморозуміння в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (1998 р.), кафедру превентивного виховання та соціальної політики в Академії педагогічних наук України, кафедру молекулярної та клітинної біотехнології в Інституті фізіології ім. О. Богомольця НАН України (1999 р.).

56-та сесія Генеральної Асамблеї ООН (12 вересня 2001 — 10 вересня 2002 рр.) проголосила 2002-й Міжнародним роком культурної спадщини, 21 травня — Всесвітнім днем культурного розмаїття в ім'я діалогу та розвитку. Ініціативу звернення до ООН із метою проголошення Міжнародного року захисту, збереження та відродження культурної спадщини висунула Україна під час 29-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО в листопаді 2001 р. Тоді ж було ухвалено Загальну декларацію про культурне різноманіття, яка передувала ухвалі Генеральної Асамблеї ООН і ґрунтувалася на розумінні різноманіття культур, терпимості, діалогу, співробітництва в умовах взаєморозуміння як запоруки міжнародного миру й безпеки та була першим актом, орієнтованим на збереження культурного різноманіття як чинника розвитку й культурного плюралізму. Декларація містила думку про культурну спадщину як джерело творчості та наголошувала на потребі її зберігання, популяризації, передавання наступним поколінням. Із метою збереження й заохочення культурного різноманіття просувалася ідея здійснення державної політики у цій сфері в партнерстві з приватним сектором і громадянським суспільством. Акт прийняли 185 держав-учасниць ЮНЕСКО, зобов'язавшись визнавати, захищати й активно пропагувати блага, пов'язані з культурною різноманітністю, на місцевому, національному, міжнародному рівнях.

Під час першого відзначення Всесвітнього дня культурного розмаїття в ім'я діалогу та розвитку 2003 р. до міжнародної громадськості звернувся генеральний директор ЮНЕСКО К. Мацуура, наголосивши на важливості широкого інформування громадськості про цінність і важливість розмаїття культур та сприяння за допомогою освіти й засобів масової інформації усвідомленню позитивної ролі культурної різноманітності. Японський правник, економіст (випускник юридичного факультету Токійського університету, економічного факультету коледжу Гейвердфорд) і дипломат (колишній заступник міністра закордонних справ Японії) змінив 1999 р. на посаді Ф. Майора. К. Мацуура вказав на негативні наслідки «галоупуючої» глобалізації (зникнення мов, втрата традицій), через які вразливі куль-

тури опиняються на узбіччі й навіть повністю зникають, і застеріг від надмірного «захисту національної самобутності» й тиску релігії на культуру, що загрожує культурі меншин. Регіональні бюро ЮНЕСКО отримали у зв'язку з цим доручення підтримувати культурні ініціативи в різних країнах із метою встановлення партнерських зв'язків із громадянським суспільством, дотримання плюралізму культур, уникнення конфліктів та забезпечення сталого розвитку.

Новий напрям співпраці у сфері збереження світової культурної спадщини ЮНЕСКО започаткувала проектом «Проголошення шедеврів усної і нематеріальної культурної спадщини». Виконавча рада ЮНЕСКО розробила положення про надання статусу шедевра усної й нематеріальної спадщини людства та вже 2001 р. було оголошено 19 номінантів. Серед перших його, зокрема, отримали 2008 р. санскритський театр кутіяттам, традиційне виконання «Рамаяни» рамліла (Індія), театр кабукі (Японія), маскаради племен макіші (Замбія) та гюле-вам-кулу (спільно з Малаві й Мозамбіком), народний ізополіфонічний спів (Албанія), гра на дудуку (Вірменія). На розвиток діяльності у сфері захисту культурної спадщини 32-га сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО 2003 р. ухвалила Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини. Базове поняття акта поширювалося на звичаї, форми представлення та вираження, знання й навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти, культурні простори, визнані спільнотами, групами та в деяких випадках окремими особами складовими їхньої культурної спадщини. До об'єктів охорони нематеріальної культурної спадщини було віднесено усні традиції й форми вираження, зокрема в мові, як носії нематеріальної культурної спадщини; виконавські мистецтва; звичаї, обряди, свята; знання і звичаї, що стосуються природи та Всесвіту; знання та навички, пов'язані з традиційними ремеслами [14].

З метою забезпечення координації таких заходів на міжнародному рівні створювався Міжурядовий комітет з охорони нематеріальної культурної спадщини у складі представників держав-учасниць, до завдань якого входила, зокрема, координація зусиль країн-членів ЮНЕСКО щодо відродження та поширення традиційних культур і реєстрації культурних об'єктів шляхом складання Списку шедеврів усної та нематеріальної культурної спадщини людства з двома частинами: Репрезентативним списком нематеріальної культурної спадщини людства і Списком нематеріальної культурної спадщини, що потребує негайної охорони, організація відповідних заходів щодо внесених до списку об'єктів [14].

Україна приєдналася до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини 6 березня 2008 р. Першим вітчизняним елементом, унесеним до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства, став петриківський розпис. Із метою презентації його традиції з ініціативи керівництва Дніпропетровської ОДА відбулося світове роуд-шоу майже у 20 країнах світу, а також презентаційний захід в Європарламенті та штаб-квартирі ЮНЕСКО. Остання експозиція «Петриківський розпис — кольори традиції» 10—14 червня 2013 р. була присвячена 10-річчю Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини. Право внесення до списку як об'єкт нематеріальної спадщини

людства Петриківка виборолa під час 8-ї сесії Міжурядового комітету з охорони нематеріальної культурної спадщини людства ЮНЕСКО (м. Баку, 5 грудня 2013 р.) в конкуренції з аргентинським танго та угорським хлібом-супом. 2016 р. до Репрезентативного списку було внесено ще один український об'єкт — козацькі пісні Дніпропетровської обл. (у списку традицій, що потребують термінової охорони), 2019 р. — косівську мальовану кераміку, 2021 р. — кримськотатарський орнамент орьнек і знання про нього.

Розвивалися контакти України з ЮНЕСКО й у сфері освіти. Міжнародна співпраця українських освітян активізувалася зі створенням 2000 р. при Міністерстві освіти і науки України Координаційної ради з питань забезпечення якісної освіти для всіх в контексті рішень Міжнародного освітнього форуму у Сенегалі (Дакарський форум), що відбувся у квітні 2000 р. та ухвалив стратегію «Освіта для всіх» до 2015 р. [7]. З нагоди проведення 17—19 вересня 2000 р. Київським державним лінгвістичним університетом у межах стратегії Міжнародної конференції Лінгвапакс-VIII «На межі тисячоліть: через вивчення мов і культур — до культури миру, злагоди і співпраці» президент України Л. Кучма запросив до Києва генерального директора ЮНЕСКО К. Мацууру, який тоді вперше відвідав українську столицю.

На початку 2000-х рр. активізувалася участь українських шкіл у програмі «Асоційовані школи ЮНЕСКО», що діяла від 1954 р. з метою поглиблення знань молоді в галузі прав людини, демократії, міжкультурних зв'язків і захисту довкілля, розвитку молодіжної дипломатії, вивчення світових проблем та ролі системи ООН в їх урегулюванні. Примірне положення про асоційовані школи ЮНЕСКО в Україні Міністерство освіти і науки України затвердило наказом від 31 січня 2001 р. Того ж року відбулися дві конференції: «Збереження архітектурних пам'яток Львова — перлини світової спадщини ЮНЕСКО», «Полікультурний простір Житомирщини очима молодих: минуле, теперішнє, майбутнє». Розвивалися інші форми співпраці: спеціальні освітні програми, літні табори, міжнародні семінари, орієнтовані на розвиток активного спілкування, багатомовності, інформаційної свободи і творчості, дипломатичного хисту, поваги до поглядів представників меншості.

2003 р. Україну було обрано членом Комітету штаб-квартири ЮНЕСКО та Ради Міжнародного бюро з питань освіти, Міжурядової ради міжнародної програми розвитку комунікацій. Приєднання нашої держави до Болонського процесу супроводжувалося роз'яснювальною роботою, науковими дискусіями й зібраннями міжнародного рівня. Впродовж 2004—2005 рр. під егідою ЮНЕСКО відбулася низка наукових і науково-практичних конференцій, присвячених проблемі освіти: «Університети. Інформаційне суспільство, ЮНЕСКО» в КНУ ім. Тараса Шевченка, «ЮНЕСКО з превентивної освіти проти СНІДу та туберкульозу» зусиллями кафедр ЮНЕСКО при вищах України, «Мовна освіта в контексті болонських реалій» у Київському національному лінгвістичному університеті та ін. У листопаді 2005 р. на базі НТУ «Київський політехнічний інститут» було засновано Центр віртуального університету науково-технічних

та інженерних вищих навчальних закладів Центральної і Східної Європи. А у квітні 2006 р. за участі генерального директора ЮНЕСКО К. Мацуури відбулася міжнародна конференція «Право на освіту у країнах перехідного періоду», організована Національною комісією України у справах ЮНЕСКО та кафедрою ЮНЕСКО в Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

У 2004 р. Україна відзначила 50-річчя свого членства в ЮНЕСКО. З цієї нагоди було випущено поштову марку (дизайн розробив О. Кохан) і пам'ятну монету (автор С. Іваненко), символічно введену в обіг 12 травня 2004 р. Під час ювілейного заходу у штаб-квартирі ЮНЕСКО К. Мацуура назвав Україну «авторитетним членом» організації «завдяки високому розвитку [...] науки, культури, освіти та інформаційно-комунікаційних технологій» [15].

Того ж року з метою сприяння міжнародному співробітництву міст, підтримки їх економічного, соціального, культурного розвитку та презентації досягнень і найкращих практик, розпочалося створення мережі креативних міст ЮНЕСКО за сімома напрямками: ремесла й народне мистецтво, дизайн, кіно, гастрономія, література, медіамистецтво, музика. Головна мета такої співпраці міст декларувалася як перетворення їх на більш безпечні, стійкі, інклюзивні та стабільні відповідно до Порядку денного у сфері сталого розвитку ООН до 2030 р. Першим статус креативного міста ЮНЕСКО в номінації «Література» отримав 2015 р. Львів, а у 2019 р. до мережі в тій самій номінації приєдналася Одеса [16].

Нові грані у співпраці України з ЮНЕСКО з'явилися також у сфері фізичного виховання та спорту, в питаннях ролі спорту в обстоюванні миру, дослідженні ролі жінки у спорті, в боротьбі з допінгом, у формуванні в молоді навичок здорового способу життя тощо. З метою поширення позитивних рольових прикладів для людей «нового покоління» з-поміж найкращих спортсменів світового рівня було створено інститут чемпіонів спорту ЮНЕСКО. Цей почесний титул першим серед українців за вагомих внесок у пропагування цінностей ЮНЕСКО через спорт отримав у листопаді 2003 р. олімпійський чемпіон зі стрибків у висоту з жердиною С. Бубка. Відтоді український спортсмен виконував також почесну місію посла спорту ЮНЕСКО. 2 червня 2006 р. перелік видатних спортсменів світу, яким було надано звання чемпіона спорту ЮНЕСКО, поповнився іменами українських боксерів братів Кличків [17]. Почесна церемонія їх ушанування відбулася 4 грудня 2006 р. у штаб-квартирі організації в Парижі.

Розвитку співробітництва України з ЮНЕСКО у сфері культури та охорони культурної спадщини сприяв візит до Парижа 16 листопада 2005 р. президента України В. Ющенка. На запрошення К. Мацуури він узяв участь у церемонії відзначення 60-ї річниці ЮНЕСКО. Важливою подією поза основною метою візиту стало відкриття в м. Санліс пам'ятника Анні Ярославні, королеві Франції. Як інтелектуальна і культурна складова візиту демонструвалася виставка «Україна — світові» з унікальними експонатами трипільської культури з колекції Національного музею історії України.

Питання популяризації у світі інформації про трипільську цивілізацію та експонування у штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі й у музеях Франції пам'яток цієї

культури обговорювалися під час візиту до Києва у травні 2005 р. заступника генерального директора ЮНЕСКО з питань культури М. Бушнакі. Напередодні візиту, в липні 2005 р., у Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО з'явився новий український об'єкт — дуга Струве (4 геодезичні пункти: Баранівка, Катеринівка, Старонекрасівка, Фельштин). Під час зустрічей М. Бушнакі з В. Ющенком та головою Національної комісії України у справах ЮНЕСКО В. Огризком було досягнуто домовленостей щодо включення нових українських об'єктів до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО й залучення міжнародних експертів до вивчення об'єктів культурної та природної спадщини, розташованих в Україні. Вже наприкінці квітня 2006 р. до Києва прибули міжнародні експерти для надання технічної допомоги Національному заповіднику «Софія Київська».

Під егідою ЮНЕСКО у квітні 2006 р. відбулася конференція щодо вивчення наслідків Чорнобильської катастрофи «Двадцять років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє» за участі К. Мацуури. Під час офіційних зустрічей у ході його другого візиту до Києва впродовж 24—26 квітня 2006 р. з міністром закордонних справ Б. Тарасюком обговорювалися питання про видання в Парижі під патронатом ЮНЕСКО збірки вибраних творів І. Франка, залучення експертної підтримки ЮНЕСКО до досліджень відомої української історичної пам'ятки Кам'яна Могила, підтримки з боку ЮНЕСКО пропагування української культури як складової всесвітнього культурного різноманіття та ін. «За видатний особистий внесок у справу збереження всесвітньої культурної спадщини і розвиток співпраці з Україною» президент В. Ющенко вручив високому гостеві орден Ярослава Мудрого 2-го ступеня й отримав у відповідь Золоту медаль ЮНЕСКО [18]. «Ця медаль є свідченням того, що робить Україна у справі збереження і розвитку загальнолюдських цінностей», — зауважив глава держави, приймаючи нагороду [19].

Президент України і генеральний директор ЮНЕСКО підписали спільне комюніке про співробітництво між Україною та ЮНЕСКО щодо пріоритетних програм організації: «Інформація для всіх», орієнтованої на вивчення нових інформаційних та комунікаційних технологій; «Людина і біосфера», спрямованої на розвиток природоохоронної, соціально-економічної, наукової, освітньо-виховної сфер діяльності суспільства з особливою увагою до організації біосферних резерватів у транскордонних регіонах і збереження екологічної чистоти природних заповідників; участь у програмі діяльності Міжнародної океанографічної комісії.

Непересічною подією в історії співпраці України та ЮНЕСКО стало ухвалення 34-ю сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, що відбувалася впродовж 16 жовтня — 2 листопада 2007 р. у Парижі, резолюції «Вшанування пам'яті жертв Великого голоду (Голодомору) в Україні». Міжнародне визнання Голодомору 1932—1933 рр. трагедією українського народу засвідчило голосування, під час якого резолюцію підтримали 190 країн. Проте документ не містив оцінки цієї тяжкої доби у житті українців як геноциду українського народу, а закликав ушанувати померлих від голоду 1932—1933 рр. у різних місцях колишнього СРСР і рівною мірою висловлював співчуття жертвам в Україні, Росії, Казахстані. Резолюція підтримала ініціативу України щодо організації пам'ятних

заходів із нагоди 75-ї річниці трагедії і пропонувала державам-членам розглянути питання участі в них, заклікала сприяти зміцненню пам'яті про Великий голод в Україні шляхом включення цієї інформації до освітніх та науково-дослідних програм із метою засвоєння майбутніми поколіннями уроків важкої сторінки історії. Першим кроком у напрямі реалізації заходів, окреслених у документі, стала проведена в Києві 25 вересня 2008 р. Українським інститутом національної пам'яті під патронатом ЮНЕСКО Міжнародна наукова конференція «Голодомор — штучний голод в Україні. 1932—1933».

На знак вшанування заслуг ЮНЕСКО у просуванні ідеї миру, толерантності, співпраці у сфері культури й освіти 2008 р. відкритий в Андрушівській астрономічній обсерваторії Ю. Іващенко астероїд Головного поясу дістав назву 274300 ЮНЕСКО. Відтак у проголошений за ініціативою Міжнародного астрономічного союзу та ЮНЕСКО Міжнародним роком астрономії 2009-й ЮНЕСКО входила зі власною планетою, відкритою українським астрономом.

Важливим напрямом співпраці з ЮНЕСКО залишалося ознайомлення закордонних партнерів із внеском видатних представників українського народу в розвиток світової культури, науки, спорту. За участі ЮНЕСКО відзначалися, зокрема, 150-річчя від дня народження І. Франка; 100-річчя І. Багряного (2006 р.), М. Примаченко (2009 р.), М. Амосова (2013 р.), 150-річчя П. Грабовського (2014 р.), 200-річчя Т. Шевченка (2014 р.), М. Вербицького (2015 р.), 500-річчя І. Федорова (2010 р.) та ін.

Україна долучилася до ініціативи щодо проголошення 2010-го Міжнародним роком зближення культур, а 2013—2022 — Міжнародною декадою зближення культур. У рамках Міжнародного року зближення культур 2—5 листопада 2010 р. в Києві відбувся семінар «Роль релігійних громад в управлінні об'єктами Всесвітньої спадщини». За ухваленою за його підсумками Київською заявою 15—17 грудня 2010 р. делегація України провела інформаційний брифінг для співробітників постійних представництв держав-членів ЮНЕСКО. Українська ініціатива отримала гідну оцінку очільниці організації — з листопада 2009 р. це представниця Болгарії, перша жінка на цій високій посаді та перша ж репрезентантка регіону Центрально-Східної Європи кар'єрна дипломатка І. Бокова.

У квітні 2011 р. І. Бокова здійснила перший робочий візит в Україну. Вона взяла участь у конференції «25 років Чорнобильської катастрофи: Безпека майбутнього», що проходила в Києві 20—21 квітня 2011 р. відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН. Під час перебування в Києві І. Бокова відвідала також Музей мікромініатюр М. Сядристого на території Києво-Печерського заповідника й оглянула місто. По завершенні візиту вона висловила стурбованість забудовою берегів Дніпра в Києві, а 35-та сесія Комітету Світової спадщини ЮНЕСКО 19—29 червня 2011 р. ухвалила рішення з вимогою до української сторони запровадити мораторій на будівництво висотних споруд на берегах ріки до того часу, коли буде зроблено експертну оцінку впливу такого будівництва на панораму Києво-Печерської лаври, переглянути будівельні плани відповідно до Конвенції про охорону Всесвітньої спадщини та не пізніше лютого 2013 р. надати

оновлену доповідь про стан збереження об'єктів культурної спадщини й виконання вимог конвенції [20].

28 червня 2011 р. 35-та сесія Комітету Світової спадщини ЮНЕСКО ухвалила й позитивне рішення для України про внесення до Списку світової спадщини архітектурного ансамблю резиденції митрополитів Буковини й Далмації у Чернівцях. Ще два об'єкти — група унікальних дерев'яних церков Карпатського регіону Польщі та України й Херсонес Таврійський і його хора поповнили перелік 21 червня 2013 р. на 37-й сесії Комітету Світової спадщини ЮНЕСКО [21]. Під час цієї сесії Україну обрали до Виконавчої ради ЮНЕСКО на період 2013—2017 рр. [22], що засвідчило позицію нашої країни як відповідального й активного члена організації.

Контакти з ЮНЕСКО підтримувалися також через офіційних представників України чи делегації, відправлені на заходи ЮНЕСКО в Парижі. Зокрема перший заступник міністра освіти, молоді та спорту Є. Суліма, який брав участь у I Глобальному форуму ЮНЕСКО «Освіта для всіх» у Парижі 21—23 листопада 2012 р., висунув ініціативу проведення в Києві регіональної конференції ЮНЕСКО з питань освіти. Її підтримала очільниця організації із зауваженням, що здобутки освіти України за останні роки можуть бути прикладом для інших країн [7].

Україна — ЮНЕСКО: пріоритети співробітництва за «гібридної війни» Росії проти України

Зустріч І. Бокової з міністром культури України Є. Нищуком у квітні 2014 р. в Парижі мала інший привід. Тоді вже тривала розпочата Росією «гібридна війна», було окуповано Кримський півострів. 27 березня 68-ма Генеральна Асамблея ООН, яка зібралася спеціально для розгляду цього питання, ухвалила в надзвичайно складних дебатах резолюцію про підтвердження визнання територіальної цілісності України «в міжнародно визнаних кордонах» та невизнання кримського «референдуму» [23]. При цьому документ не містив засудження дій Росії щодо захоплення Криму. Україна ініціювала включення до порядку денного сесії ЮНЕСКО питання захисту культурних пам'яток на окупованій території, де під загрозою опинився об'єкт Світової матеріальної спадщини ЮНЕСКО — Херсонес Таврійський і його хора. Окупанти тут почали «благоустрій», орієнтуючись на туристичні переваги (обладнали у заповідній зоні місця для глядачів) та проводячи розкопки без дотримання наукових вимог. Виконавча рада ЮНЕСКО без зволікань ухвалила резолюцію 194-ї сесії від 15 квітня 2014 р. «Моніторинг ЮНЕСКО ситуації у Криму (Україна)». В документі йшлося про вироблення спільного алгоритму дій задля захисту культурної, природної та наукової спадщини України на окупованій Росією території півострова. Передбачалося застосувати всі можливі засоби збирання інформації для дослідження ситуації в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь у сферах компетенції ЮНЕСКО. Проти резолюції проголосували Росія, Куба, Китай, Бразилія.

Під час зустрічі з Є. Нищуком І. Бокова підтримала пропозицію української сторони щодо створення експертної групи у складі фахівців із різних країн для моніторингу питань захисту культурної спадщини, висловила пропозицію бути посередницею в рамках свого мандата в переговорах про долю об'єктів культурної спадщини України [24].

30 жовтня 2014 р. Виконавча рада ЮНЕСКО розглянула доповідь очільниці організації за результатами моніторингу ситуації у Криму й затвердила 16 квітня 2015 р. (попри спроби Росії зірвати ухвалення) рішення про продовження спостереження за станом збереження пам'яток культури на півострові. Починаючи з 2015 р. доповідь керівництва з цього питання розглядалася на кожній сесії Виконавчої ради ЮНЕСКО, а перед сесіями двічі на рік відбувалися зустрічі з кримської проблематики. На знак демонстрації своєї позиції щодо «повернення Криму» російський очільник В. Путін 1 серпня 2015 р. включив Національний заповідник «Херсонес Таврійський» до Єдиного реєстру об'єктів культурної спадщини Росії, попри перебування цього українського об'єкта від 2013 р. у Списку світової матеріальної спадщини.

2016 р. з метою підтримки зусиль України щодо активного залучення ЮНЕСКО до питань забезпечення поваги до прав й основних свобод людини почала формуватися Група друзів України ЮНЕСКО. До неї першими ввійшли Австралія, Канада, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Латвія, Литва, Нідерланди, Польща, Швеція, Великобританія. Держави-партнерки об'єдналися в адвокатуванні України щодо ухвалення відповідних рішень Виконавчої ради ЮНЕСКО, ініціюванні та приєднанні до заяв, що стосувалися нашої країни.

Надалі співпраця України з ЮНЕСКО відбувалася з урахуванням реалій розв'язаної Росією «гібридної війни». На знак визнання прагнення сприяти музиці як засобу діалогу та взаєморозуміння між людьми 29 листопада 2016 р. було надано звання артиста ЮНЕСКО в ім'я миру художньому керівникові, головному диригентові оркестру «Київ-Класик», народному артистові України Г. Макаренку [25]. Поглиблювалася співпраця України у програмі ЮНЕСКО «Пам'ять світу». До Міжнародного реєстру цієї програми 30 жовтня 2017 р. було внесено українську номінацію «Документальна спадщина, пов'язана з аварією на Чорнобильській АЕС». До номінованого документального комплексу ввійшли документи п'яти вітчизняних архівів, що стосуються аварії на ЧАЕС і ліквідації її наслідків та за радянського часу мали гриф обмеженого доступу.

10 листопада 2017 р. І. Бокову на посаді генеральної директорки ЮНЕСКО змінила французька політична й державна діячка О. Азуле. У цей час представником України в організації був О. Шамшур. Йому вдалося досягти порозуміння щодо запровадження прямого моніторингу ситуації у Криму. Цього разу характер моніторингової місії передбачався комплексний — в усіх сферах відповідальності ЮНЕСКО у двох фазах: поза Кримським півостровом (на континентальній частині України із залученням представників громадських організацій із Криму) та безпосередньо там. Під час попереднього обговорення проекту російські представники висловилися проти допуску місії ЮНЕСКО на окуповану територію.

Після кількох раундів консультацій представників секретаріату ЮНЕСКО в Києві було вирішено розпочати роботу в березні — квітні 2019 р. [26]. Однак пандемія COVID-19 скоригувала плани щодо активності місії.

В листопаді 2021 р. ЮНЕСКО відзначила своє 75-річчя. На 41-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО з цієї нагоди Україну представляла офіційна делегація на чолі з головою Національної комісії України у справах ЮНЕСКО Е. Джапаровою. Напередодні ювілейної сесії було оголошено про приєднання до Мережі креативних міст ЮНЕСКО в номінації «Музика» Харкова [27]. Під час сесії її учасники почули ініційоване президентом України В. Зеленським і Національною комісією у справах ЮНЕСКО привітання-флешмоб із нагоди 75-річчя ЮНЕСКО, запущений із метою привернути увагу до діяльності організації та підтримати її цінності. У зверненні зазначалося, що «сила ЮНЕСКО полягає також у здатності знаходити адекватні відповіді на складні виклики, і Україна готова активно працювати спільно з іншими країнами-учасницями заради досягнення цілей» [28].

У своєму зверненні до учасників із трибуни форуму Е. Джапарова наголосила на систематичному порушенні міжнародного права та прав людини і зневажанні цінностей ЮНЕСКО окупаційною владою Криму та закликала до належної реакції з боку міжнародних партнерів України. Заклик української представниці в поважній аудиторії пролунав за три місяці до початку відкритого вторгнення Росії в Україну, що цинічно перекреслило 75 років діяльності ЮНЕСКО заради культури миру. Як українське ювілейне привітання для ЮНЕСКО в одній із найвідоміших церков Парижу — Сен-Сюльпіс прозвучав концерт творів композитора, поета, а разом кримського хана Газі II Герая у виконанні оркестру «Київ-Класик» під керівництвом артиста ЮНЕСКО в ім'я миру Г. Макаренка.

Україна — ЮНЕСКО: співпраця під час повномасштабної війни Росії проти України

Відкрита агресія Росії поставила під загрозу не лише культурну спадщину України, а й існування самої незалежної держави. Російські нападники свідомо спрямовували нищівні удари по музеях, бібліотеках, архівах. Уже в перші дні повномасштабної війни згоріли історико-краєзнавчий музей в Іванкові на Київщині, де зберігалися полотна народної художниці М. Примаченко, Національний музей Григорія Сковороди у с. Сковородинівка на Харківщині, архів Управління СБУ у Чернігівській обл. 27 лютого 2024 р. Україна закликала ЮНЕСКО виключити Росію з членів організації як державу-терористку [29]. На початку березня ЮНЕСКО висловила глибоку стурбованість через воєнне вторгнення, збитки, завдані креативному місту ЮНЕСКО Харкову, та жаль із приводу жертв серед цивільного населення, назвавши удари по культурних об'єктах і школах порушенням міжнародного права та закликавши Росію негайно припинити напади на установи освіти (зокрема бомбардування Харківського національного університету ім. В. Каразіна), меморіальні місця (ракетний удар по Бабиному Яру), культурну та медію (обстріл телевежі

Киева) інфраструктури. Принципову позицію засудження російської агресії та підтримки України висловила Група друзів України в ЮНЕСКО.

Реакція ЮНЕСКО корелювала з резолюцією про агресію проти України та у світлі руйнівної ескалації насильства спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН 2 березня, яка містила підтвердження визнання територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаних кордонів та вимогу негайного припинення застосування сили проти України.

Діячам ЮНЕСКО атаки на культурну спадщину цілком асоціювалися з атакою на ідентичність України [30]. Керівниця організації О. Азуле закликала до захисту українського культурного надбання [31], однак можливість позбавлення Росії членства в ЮНЕСКО виключила через членство цієї держави в ООН. Натомість Виконавчий комітет Міжнародної ради архівів підтримав ініціативу Державної архівної служби України щодо припинення членства в МРА держархівів РФ усіх категорій і 10 березня на терміновому засіданні проголосував за розрив відносин із державними архівними установами Росії й Білорусі [32].

18 березня Комітет з охорони культурної спадщини ЮНЕСКО ухвалив декларацію щодо війни та на звернення у формі відкритого листа 46 міністрів країн-учасниць Конвенції про Всесвітню спадщину 1972 р. про російські воєнні злочини в Україні змушений був відмовитися від проведення 45-ї сесії Комітету в Казані.

Засудивши російську агресію проти України, ЮНЕСКО активізувала підтримку українського народу у справі захисту культурної спадщини, збереження якісної освіти й гарантування безпеки журналістів. Планом дій ЮНЕСКО в надзвичайних ситуаціях з обсягом фінансування 30 млн дол. було окреслено постачання обладнання для захисту пам'ятників і творів мистецтва, надання 50 тис. комп'ютерів для вчителів, які продовжували дистанційне навчання, десятків шоломів і куленепробивних жилетів для журналістів, котрі працювали у зонах бойових дій. Водночас у межах своєї компетенції та в координації з українською владою ЮНЕСКО невідкладно розпочала моніторинг за допомогою аналізу супутникових знімків й оцінку завданих Україні збитків у сфері освіти, культури, інформації, культурної спадщини та запровадження заходів підтримки, розроблення методики позначення емблемою Гаазької конференції 1954 р. із зображенням блакитного щита як знаком захисту культурної спадщини в разі збройного конфлікту основних історичних пам'яток України.

Організація визначила пріоритетом своєї діяльності посилення психосоціальної підтримки учнів, сприяння оцифруванню художньої й документальної спадщини, забезпечення захисту будівель, що перебувають під загрозою російських обстрілів, та розроблення плану безпеки для музеїв, методики роботи музейників з інвентарем у надзвичайних ситуаціях, зберігання колекцій. В Україні було відкрито Бюро ЮНЕСКО, яке очолила співробітниця організації К. Деці Бардескі.

За прискореною процедурою почали розглядатися подання України на внесення до списків нематеріальної культурної спадщини. Так, під час 5-го позачергового засідання Міжурядового комітету ЮНЕСКО з охорони нематеріальної культурної спадщини 1 липня 2022 р. до Списку шедеврів усної й нематеріаль-

ної культурної спадщини людства було внесено культуру приготування українського борщу. Причому речниця російського зовнішньополітичного відомства М. Захарова назвала цю ініціативу України «ксенофобією, нацизмом, екстремізмом у всіх видах» [33].

Слід зауважити, що культуру приготування українського борщу було вперше внесено серед пов'язаних із традиціями національної кухні, приготування їжі та напоїв елементів нематеріальної культурної спадщини народів світу до Списку нематеріальної культурної спадщини, що потребує негайної охорони. До цього списку вносять елемент за умови, «коли його життєздатність знаходиться під загрозою, незважаючи на зусилля спільноти, групи», або якщо він «надзвичайно гостро потребує захисту, оскільки стикається з серйозними загрозами, внаслідок яких не можна очікувати, що він виживе без негайного захисту» [34]. Небезпеки відмирання традиції немає: борщ готують в Україні й багатьох інших країнах, численні рецепти передаються в українських родинах від покоління до покоління та постійно модифікуються, а до популяризації традиції долучаються засоби масової інформації, державні органи, відомі культурні діячі. Внесення елемента до цього списку зумовила російська агресія. Спрямована на знищення української ідентичності та руйнування світових демократичних цінностей війна загрожує не лише культурі приготування українського борщу, а й усій світовій культурі.

За такою ж процедурою статус пам'ятки ЮНЕСКО попри жорстке протистояння російської делегації за рішенням 18-ї позачергової сесії Комітету всесвітньої спадщини отримав 25 січня 2023 р. історичний центр міста-порту Одеси як об'єкт номінації, що перебуває під загрозою руйнування через війну або стихійне лихо [35]. Представник Росії піддав критиці таке рішення як нібито «політично мотивоване». Натомість очільниця ЮНЕСКО О. Азуле назвала його символічним кроком, «який полягає у визнанні того, що це місто належить до світової спадщини» й зобов'язуватиме членів конвенції, зокрема Росію, «не спричиняти навмисного руйнування» об'єкта [36].

9 березня 2023 р. в Національній музичній академії України ім. П. Чайковського відкрили першу у світі музичну кафедру ЮНЕСКО «Музика, освіта, наука — заради миру», яку очолив артист ЮНЕСКО в ім'я миру проф. Г. Макаренко [25].

Українським документальним комплексом поповнився у вересні 2023 р. реєстр програми «Пам'ять світу». Об'єкт документальна спадщина «Бабин Яр» репрезентував унікальний онлайн-простір Меморіального центру, який налічує понад 3,5 млн документів із 13 архівів України [37].

У зв'язку з продовженням Росією руйнування об'єктів культурної спадщини в Україні та дальшим грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права Міністерство культури й інформаційної політики України, Український культурний фонд систематично наполягали на позбавленні цієї країни статусу члена ЮНЕСКО. Проте Україна діставала докази підтримки ЮНЕСКО в іншій формі: після масованої ракетної атаки на Київ 10 жовтня 2022 р. ЮНЕСКО надало фінансове сприяння для закупівлі обладнання для пошкоджених будівель музеїв (Ханенків, Т. Шевченка, картинної галереї, науково-при-

родничого НАН України). 31 травня 2023 р. Верховна Рада України ухвалила постанову № 7394 «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО) щодо позбавлення Росії статусу держави-члена ЮНЕСКО». Однак позиція ЮНЕСКО у цьому питанні залишилася незмінною [38].

У липні 2023 р. Росія бомбардувала історичні центри Львова й Одеси. Міський голова Одеси Г. Труханов закликав ЮНЕСКО виключити Росію з організації. На підтримку заклику Верховна Рада України ще раз звернулася до ЮНЕСКО щодо позбавлення Росії членства [39] та закликала невідкладно направити в Україну місію для оцінки збитків, завданих російськими ударами для об'єктів Всесвітньої спадщини у Львові, Одесі, визначення допомоги й можливих дій ЮНЕСКО задля захисту об'єктів культурного надбання в Україні від російської агресії.

ЮНЕСКО засудила російські ракетні удари по історичних центрах Львова й Одеси. Керівниця організації О. Азуле відвідала Київ, Чернігів, Одесу, щоб засвідчити всебічну підтримку в межах своєї діяльності. 29 липня місія ЮНЕСКО на чолі з К. Децці Бардескі прибула до Одеси, аби попередньо оцінити збитки: було відомо про 8 пошкоджених культурних пам'яток на Одещині.

У відповідь на ініціативу України щодо надання посиленого захисту ключовим об'єктам культурної спадщини відповідно до положень Гаазької конвенції 1954 р. та протоколів до неї, 7 вересня 2023 р. ЮНЕСКО внесла до Міжнародного списку культурних цінностей, які перебувають під посиленим захистом у зв'язку з цинічним знищенням росіянами музеїв, театрів, бібліотек, архівів 20 об'єктів української культурної спадщини, зокрема історичний центр Львова, Софію Київську, дерев'яні церкви Карпатського регіону, дендрологічний парк «Софіївка», могили Тараса Шевченка та ін. Надання об'єктам культурної спадщини України посиленого захисту стало прецедентом у практиці застосування 2-го протоколу Гаазької конвенції 1954 р. як процедури, що була вперше ініційована у воєнний час.

Загалом станом на кінець 2023 р. за даними Міністерства культури з початку відкритого вторгнення Росія запустила понад 10 000 ракет та безпілотників по Україні. В результаті цих ударів пошкоджено чи зруйновано понад 1700 об'єктів культурної інфраструктури та більш ніж 870 пам'яток культурної спадщини [39].

Україна завершувала надзвичайно складний другий рік повномасштабної війни в новому статусі у взаєминах з ЮНЕСКО: під час 24-ї сесії Генеральної асамблеї країн-учасниць Конвенції про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини 22 листопада 2023 р. нашу країну вперше обрали до Комітету Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО на період 2023—2027 рр. Перед тим головування у цьому органі втратила Росія як держава-агресорка.

Незламність українського народу і сталість його участі в діяльності організації засвідчило подання Києвом у лютому 2024 р. заявки на отримання статусу міста музики ЮНЕСКО [40].

* * *

Із 70 років співпраці України з ЮНЕСКО 33 припадає на час після проголошення державної незалежності, з них 10 років в умовах війни Росії проти України. Пріоритети співпраці з ЮНЕСКО й незалежної України від початку 1990-х рр. залишаються незмінними: вони зумовлені місією організації, орієнтованою на сприяння збереженню миру та налагодженню співпраці між різними країнами в галузі освіти, науки, культури, досягненню поваги до справедливості, законності в міжнародній гуманітарній співпраці, дотриманню прав й основних свобод людини безвідносно до раси, статі, мови, релігії. Основні напрями співпраці України та ЮНЕСКО визначалися її середньостроковими планами і програмами у сфері освіти, забезпечення збереженості культурної спадщини (матеріальної й нематеріальної), інформації, спорту, енергетики, океанографії. За час співробітництва Україна провадила свою діяльність як креативний, ініціативний та відповідальний член ЮНЕСКО, навіть в умовах розв'язаної Росією повномасштабної війни демонструючи вірність загальнолюдським цінностям. Україна ініціювала розроблення «Програми культури миру», покладеної в основу проекту «На шляху до культури миру». Визнання активності України як держави-члена ЮНЕСКО засвідчена тим, що вона тричі обиралася до Виконавчої ради (на період 1995—1999, 2001—2005, 2013—2017 рр.) та до Міжурядового комітету Всесвітнього десятиріччя розвитку культури, Міжурядового комітету зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження, Комітету штаб-квартири, інших керівних органів. Важливу функцію в координації співпраці виконує створена 26 березня 1996 р. Національна комісія України у справах ЮНЕСКО, функція представника України при ЮНЕСКО поєднується з посадою надзвичайного й повноважного посла України у Французькій Республіці.

Формуванню позитивного іміджу України, її інтеграції у світовий та європейський культурний простори сприяли ухвали Генеральної конференції ЮНЕСКО про відзначення ювілеїв видатних українців, присвоєння почесних звань чемпіон спорту ЮНЕСКО, артист ЮНЕСКО в ім'я миру, внесення до Списку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО українських пам'яток культури, природи; документальних зібрань — до програми «Пам'ять світу»; традицій — до Репрезентативного списку українських елементів нематеріальної спадщини; міст — до Мережі креативних міст ЮНЕСКО.

Після початку «гібридної війни» Росії проти України ЮНЕСКО підтримала нашу країну, було створено Групу друзів України в ЮНЕСКО, а від початку відкритого російського вторгнення організація засудила воєнні дії та активізувала підтримку українського народу у справі захисту культурної спадщини, збереження якісної освіти, гарантування безпеки журналістів та убезпечення й відновлення будівель закладів культури, зруйнованих, пошкоджених під час російських бомбардувань і ракетних обстрілів. Упродовж 2022—2023 рр. до Списку шедеврів усної та нематеріальної культурної спадщини людства ввійшла культура приготування українського борщу, статус пам'ятки ЮНЕСКО отримала Одеса, в Національній музичній академії України відкрито першу у світі музичну кафедру ЮНЕСКО.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kostenko, O.Yu. Diialnist Ukrainy v YuNESKO (80-ti — pochatok 90-kh rokiv) (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Костенко О.Ю. Діяльність України в ЮНЕСКО (80-ті — початок 90-х років): автореф. дис. ... канд. істор. наук. Київ, 1994. 22 с.]
2. Yatsenkivskiy, O.V. Ukraina 50 rokov chlen YuNESKO. *Pedahobika tolerantnosti*. 2004. 2-3: 149-151 [in Ukrainian].
[Яценківський О.В. Україна 50 років член ЮНЕСКО. *Педагогіка толерантності*. 2004. № 2-3. С. 149—151].
3. Makarenko, Ye.A. Informatsiine suspilstvo, polityka, pravo v prohramnii diialnosti YuNESKO. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Макаренко Є.А. Інформаційне суспільство, політика, право в програмній діяльності ЮНЕСКО. Київ, 2001. 384 с.]
4. Kulchyt'ska, O.V. Ukraina — YuNESKO: kroky istorychnoho partnerstva. *Hileia: Nauk. visnyk*. 2012. 60 (5): 159-163 [in Ukrainian].
[Кульчицька О.В. Україна — ЮНЕСКО: кроки історичного партнерства. *Гілея: Наук. вісник*. 2012. Вип. 60 (№ 5). С. 159—163].
5. Demianiuk, O. Humanitarnymu zasobamy. YuNESKO — mahistral z dvostoronnim rukhom. *Polityka i chas*. 2001. 11: 70-77 [in Ukrainian].
[Дем'янюк О. Гуманітарними засобами. ЮНЕСКО — магістраль з двостороннім рухом. *Політика і час*. 2001. № 11. С. 70—77].
6. Lytovchenko, V.V. Vsesvitnia spadshchyna YuNESKO v Ukraini. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Литовченко В.В. Всесвітня спадщина ЮНЕСКО в Україні. Київ, 2021. 180 с.]
7. Pilkevych, V. "Osvita dlia vsikh" v diialnosti YuNESKO. *Yevropejski istorychni studii*. 2018. 10: 176-186. URL: <https://drive.google.com/file/d/1aW5ELowXf67iKDTQ30RvPDVxhPQ214dz/view> [in Ukrainian].
[Пількевич В. «Освіта для всіх» в діяльності ЮНЕСКО. *Європейські історичні студії*. 2018. № 10. С. 176—186 <https://drive.google.com/file/d/1aW5ELowXf67iKDTQ30RvPDVxhPQ214dz/view> (дата звернення: 01.03.2024)].
8. Vidnianskyi, S.V. Chomu ta yak Ukrain'ska RSR stala odniieiu z krain-zasnovnyts OON? (do 70-richchia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i chlenstva v nii Ukrainy). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2015. 5 (254): 172-185 [in Ukrainian].
[Віднянський С.В. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України). *Український історичний журнал*. 2015. № 5 (254). С. 172—185].
9. Slipchenko, A. Eto bylo nedavno. Kyiv, 2013. T. 1 [in Russian].
[Слипченко А. Это было недавно. Киев, 2013. Т. 1. 484 с.]
10. Protokol pro spivrobitnytstvo mizh Ukrain'skoiu Radianskoiu Sotsialistychnoiu Respublikoiu i Orhanizatsiieiu Obiednanykh Natsii v pytanniakh osvity, nauky i kultury (YuNESKO) vid 13 kvitnia 1991 r. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_644 [in Ukrainian].
[Протокол про співробітництво між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Організацією Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) від 13 квітня 1991 р. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_644 (дата звернення: 01.03.2024)].
11. Matiash, I.B. Sovmestnoe arkhivnoe nasledie i natsionalnyie arkhivnyie fondy stran post-sovetskogo prostranstva. *Sovmestnoe nasledie i natsionalnyie arkhivnyie fondy; Elektronnyie dokumentoobrot i elektronnyie arkhivy* (Odessa, 21—22 maia 2010 g.): Mat. mezhdunar. nauch.-prakt. konf. Kiev, 2011: 9-24 [in Russian].

- [Матяш, И.Б. Совместное архивное наследие и национальные архивные фонды стран постсоветского пространства. *Совместное архивное наследие и национальные архивные фонды; Электронный документооборот и электронные архивы* (Одесса, 21—22 мая 2010 г.): Мат. междунар. науч.-практ. конф. Киев, 2011. С. 9—24].
12. Kovalchuk, H., Mukha, L. Prohrama YuNESKO “Pamiat svitu”: diialnist bibliotek, arkhiviv, muzeiv zi zberezhenia dokumentalnoho nadbannia. *Bibliotechnyi visnyk*. 2007. 2: 42-47 [in Ukrainian].
[Ковальчук, Г., Муха, Л. Програма ЮНЕСКО «Пам’ять світу»: діяльність бібліотек, архівів, музеїв зі збереження документального надбання. *Бібліотечний вісник*. 2007. № 2. С. 42—47].
 13. UNESCO and culture of peace: promoting a global movement, “From a Culture of Violence to a Culture of Peace”. *UNESCO Publishing*. 1996. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000105029> (дата звернення: 01.03.2024).
 14. Konventsiiia pro okhoronu nematerialnoi kulturnoi spadshchynu. *Verkhovna Rada Ukrainy*. 27.08.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text [in Ukrainian].
[Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини. *Верховна Рада України*. 27.08.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text (дата звернення: 28.02.2024)].
 15. *Kafedra YuNESKO KPI im. Ihoria Sikorskoho*. URL: https://unesco.kpi.ua/?page_id=17&lang=uk [in Ukrainian].
[Кафедра ЮНЕСКО КПІ ім. Ігоря Сікорського. URL: https://unesco.kpi.ua/?page_id=17&lang=uk (дата звернення: 03.03.2024)].
 16. YuNESKO vkluchyla Lviv do svoiei merezhi kreatyvnykh mist. *Ridna kraina: svitobliadnyj portal*. 14.12.2015. URL: <https://ridna.ua/2015/12/yunesko-vklyuchyla-lviv-do-svojeji-merezhi-kreatyvnyh-mist/> [in Ukrainian].
[ЮНЕСКО включила Львів до своєї мережі креативних міст. *Рідна країна: світоглядний портал*. 14.12.2015. URL: <https://ridna.ua/2015/12/yunesko-vklyuchyla-lviv-do-svojeji-merezhi-kreatyvnyh-mist/> (дата звернення: 28.02.2024)].
 17. Chempiony sportu YuNESKO. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Чемпіон_спорту_ЮНЕСКО [in Ukrainian].
[Чемпіони спорту ЮНЕСКО. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Чемпіон_спорту_ЮНЕСКО (дата звернення: 28.02.2024)].
 18. Iushchenko vruchyv hendyrektoru YuNESKO orden Yaroslava Mudroho. *Podrobytsi*. 25.04.2006. URL: <https://podrobnosti.ua/308150-juschenko-vruchil-gendirektoru-junesko-orden-jaroslava-mudrogo.html/> [in Ukrainian].
[Ющенко вручив гендиректору ЮНЕСКО орден Ярослава Мудрого. *Подробщиці*. 25.04.2006. URL: https://podrobnosti.ua/308150-juschenko-vruchil-gendirektoru-junesko-orden-jaroslava-mudrogo.html (дата звернення: 28.02.2024)].
 19. Prezydent Ukrainy nahorodyv Hendyrektora YuNESKO. *UNIAN*. 25.04.2006. URL: <https://www.unian.ua/world/3336-prezident-ukrajini-nagorodiv-gendirektora-yunesko.html> [in Ukrainian].
[Президент України нагородив Гендиректора ЮНЕСКО. *УНІАН*. 25.04.2006. URL: <https://www.unian.ua/world/3336-prezident-ukrajini-nagorodiv-gendirektora-yunesko.html> (дата звернення: 03.03.2024)].
 20. YuNESKO sturbovane zabudovoiu berehiv Dnipra v Kyievi. *Radio Svoboda*. 22.07.2011. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24273476.html> [in Ukrainian].
[ЮНЕСКО стурбоване забудовою берегів Дніпра в Києві. *Радіо Свобода*. 22.07.2011. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24273476.html> (дата звернення: 02.03.2024)].

21. Dereviani tserkvy Karpat vnesly do Spysku vsesvitnoi spadshchyny YuNESKO. *UNIAN. Kultura*. 24.06.2013. URL: <https://web.archive.org/web/20130624104445/http://culture.unian.net/ukr/detail/194648> [in Ukrainian].
[Дерев'яні церкви Карпат внесли до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. *УНІАН. Культура*. 24.06.2013. URL: <https://web.archive.org/web/20130624104445/http://culture.unian.net/ukr/detail/194648> (дата звернення: 03.03.2024)].
22. Ukrainu obraly do vykonavchoi rady YuNESKO. *BBC News Ukraina*. 14.11.2013. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2013/11/131114_ek_ukraine_unesco [in Ukrainian].
[Україну обрали до виконавчої ради ЮНЕСКО. *BBC News Україна*. 14.11.2013. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2013/11/131114_ek_ukraine_unesco (дата звернення: 02.03.2024)].
23. Henasambleia OON pidtrymala terytorialnu tsilisnist Ukrainy. *Ukrainska pravda*. 27.03.2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/27/7020541/> [in Ukrainian].
[Генасамблея ООН підтримала територіальну цілісність України. *Українська правда*. 27.03.2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/27/7020541/> (дата звернення: 02.03.2024)].
24. Heneralnyi dyrektor YuNESKO Iryna Bokova vyslovyla zaneпокоиennia sytuatsiieiu v Ukraini. *Prostir.Museum*. 10.04.2014. URL: <http://prostir.museum/ua/post/32498> [in Ukrainian].
[Генеральний директор ЮНЕСКО Ірина Бокова висловила занепокоєння ситуацією в Україні. *Prostir.Museum*. 10.04.2014. URL: <http://prostir.museum/ua/post/32498> (дата звернення: 02.03.2024)].
25. Ukrainets vpershe otrymaie zвання Artyst YuNESKO v imia myru. *Uriadovuj kurier*. 29.11.2016. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/ukrayinec-vpershe-otrimaye-zvannya-artist-yunesko/> [in Ukrainian].
[Українець вперше отримує звання Артист ЮНЕСКО в ім'я миру. *Урядовий кур'єр*. 29.11.2016. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/ukrayinec-vpershe-otrimaye-zvannya-artist-yunesko/> (дата звернення: 28.02.2024)].
26. Lazareva, A. Oleh Shamshur: "YuNESKO — tse chy ne yedyna mizhnarodna orhanizatsiia, na poriadku dennomu yakoi postiino stoit krymske pytannia". *Ukrainskyj tyzhden*. 18.01.2019. URL: <https://tyzhden.ua/oleh-shamshur-iunesko-tse-chy-ne-iedyna-mizhnarodna-orhanizatsiia-na-poriadku-dennomu-iakoi-postijno-stoit-krymske-pytannia> [in Ukrainian].
[Лазарева А. Олег Шамшур: «ЮНЕСКО — це чи не єдина міжнародна організація, на порядку денному якої постійно стоїть кримське питання». *Український тиждень*. 18.01.2019. URL: <https://tyzhden.ua/oleh-shamshur-iunesko-tse-chy-ne-iedyna-mizhnarodna-orhanizatsiia-na-poriadku-dennomu-iakoi-postijno-stoit-krymske-pytannia> (дата звернення: 03.03.2024)].
27. Kharkiv pryednavsia do Merezhi kreatyvnykh mist YuNESKO. *Visti Prydniprovia*. 11.11.2021. URL: <https://vesti.dp.ua/harkiv-priyednavsya-do-merezhi-kreativnih-mist-yunesko/> [in Ukrainian].
[Харків приєднався до Мережі креативних міст ЮНЕСКО. *Вісті Придніпров'я*. 11.11.2021. URL: <https://vesti.dp.ua/harkiv-priyednavsya-do-merezhi-kreativnih-mist-yunesko/> (дата звернення: 03.03.2024)].
28. Prezydent zapustyv mizhnarodnyi fleshmob videopryvitan z nahody 75-richchia orhanizatsii YuNESKO. *Prezydent Ukrainy. Ofitsijne internet-predstavnytstvo*. 16.11.2020. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-zapustiv-mizhnarodnij-fleshmob-videopryvitan-z-nag-65121#> [in Ukrainian].

- [Президент запустив міжнародний флешмоб відеопривітань з нагоди 75-річчя організації ЮНЕСКО. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 16.11.2020. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-zapustiv-mizhnarodnij-fleshmob-vid-eoprivitan-z-nag-65121#> (дата звернення: 04.03.2024)].
29. Ukraine: UNESCO statement following the adoption of the UN General Assembly resolution. *UNESCO*. 3.03.2022. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-statement-following-adoption-un-general-assembly-resolution?hub=701> (дата звернення: 04.03.2024).
30. Ukraina 69 rokov u YuNESKO: shcho daie chlenstvo pid chas viiny — rozbir. *Freedom. Informatsijnyj portal*. 12.05.2023. URL: <https://uatv.ua/uk/ukrayina-69-rokiv-u-yunesko-shho-daye-chlenstvo-pid-chas-vijny-rozbir-video/> [in Ukrainian].
[Україна 69 років у ЮНЕСКО: що дає членство під час війни — розбір. *Freedom. Інформаційний портал*. 12.05.2023. URL: <https://uatv.ua/uk/ukrayina-69-rokiv-u-yunesko-shho-daye-chlenstvo-pid-chas-vijny-rozbir-video/> (дата звернення: 28.02.2024)].
31. YuNESKO vymahaie u rosii ne hrabuvaty u ne znyshchuvaty kulturni tsinnosti Ukrainy. *Chytomo*. 20.03.2022. URL: <https://chytomo.com/iunesko-vymahaie-u-rosii-ne-hrabuvaty-j-ne-znyshchuvaty-kulturni-tsinnosti-ukrainy/> [in Ukrainian].
[ЮНЕСКО вимагає у росії не грабувати й не знищувати культурні цінності України. *Читомо*. 20.03.2022. URL: <https://chytomo.com/iunesko-vymahaie-u-rosii-ne-hrabuvaty-j-ne-znyshchuvaty-kulturni-tsinnosti-ukrainy/> (дата звернення: 28.02.2024)].
32. Mizhnarodna rada arkhiviv prypynyla vidnosyny z derzhavnyму arkhivnyму ustanovamy rosii ta Bilorusi. *Uriadovyyj portal*. 16.03.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mizhnarodna-rada-arhiviv-pripinila-vidnosini-z-derzhavnimi-arhivnimi-ustanovami-rosiyi-ta-bilorusi> [in Ukrainian].
[Міжнародна рада архівів припинила відносини з державними архівними установами росії та Білорусі. *Урядовий портал*. 16.03.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mizhnarodna-rada-arhiviv-pripinila-vidnosini-z-derzhavnimi-arhivnimi-ustanovami-rosiyi-ta-bilorusi> (дата звернення: 28.02.2024)].
33. Toksychnyi kontent u Twitteri: Zakharova zaiavyla chto osnovnoi prychnoi “spetsoperatsyyu” rf yavliaetsia vopros o natsyonalnosti borshcha [Twitter page]. URL: <https://t.co/q74Jt7dEM5> [in Ukrainian].
[Токсичний контент у Твіттері: Захарова заявила что основной причиной “спецоперации” рф является вопрос о национальности борща [Twitter page]. URL: <https://t.co/q74Jt7dEM5> (дата звернення: 22.07.2022)].
34. Procedure of inscription of elementon the List and of selection of GoodSafeguarding Practices. *UNESCO*. 2003. URL: <https://ich.unesco.org/en/procedure-of-inscription-00809> (дата звернення: 6.08.2022)].
35. Odesa v YuNESKO: yak my tsoho dosiahly i shcho bude dali. *LB.UA*. 26.01.2023. URL: https://lb.ua/culture/2023/01/26/543758_odesa_yunesko_yak_mi_tsogo_dosyagli_i_shcho.html [in Ukrainian].
[Одеса в ЮНЕСКО: як ми цього досягли і що буде далі. *LB.UA*. 26.01.2023. URL: https://lb.ua/culture/2023/01/26/543758_odesa_yunesko_yak_mi_tsogo_dosyagli_i_shcho.html (дата звернення: 29.02.2024)].
36. Shchokan, H. Shcho Odesi daie status pamiatky YuNESKO: otsiniuiut aktyvisty-odesyty. *Ukrainska pravda*. 27.01.2024. URL: <https://life.ppravda.com.ua/culture/2023/01/27/252576/> [in Ukrainian].
[Щокань Г. Що Одесі дає статус пам’ятки ЮНЕСКО: оцінюють активісти-одесити. *Українська правда*. 27.01.2024. URL: <https://life.ppravda.com.ua/culture/2023/01/27/252576/> (дата звернення: 29.02.2024)].

37. Dokumentalnu spadshchynu “Babyn Yar” vkluchyly do mizhnarodnoho reiestru prohramy “Pamiat svitu” YuNESKO. *Suspilne. Kyiv*. 8.09.2023. URL: <https://suspilne.media/568351-dokumentalnu-spadsinu-babin-ar-vklucili-do-reestru-unesko/> [in Ukrainian].
[Документальну спадщину «Бабин Яр» включили до міжнародного реєстру програми «Пам’ять світу» ЮНЕСКО. *Суспільне. Київ*. 8.09.2023. URL: <https://suspilne.media/568351-dokumentalnu-spadsinu-babin-ar-vklucili-do-reestru-unesko/> (дата звернення: 03.03.2024)].
38. YuNESKO vidmovylasia vykliuchaty rf iz orhanizatsii. *Your Art*. 1.06.2022. URL: <https://supportyourart.com/news/yunesko-vidmovylasya-vyklyuchaty-rf-iz-organizacziyi/> [in Ukrainian].
[ЮНЕСКО відмовилася виключати рф із організації. *Your Art*. 1.06.2022. URL: <https://supportyourart.com/news/yunesko-vidmovylasya-vyklyuchaty-rf-iz-organizacziyi/> (дата звернення: 02.03.2024)].
39. Vaskiv, O. Rada zaklykala YuNESKO pozbavyty Rosiiu chlenstva v orhanizatsii. *Suspilne*. 28.07.2023. URL: <https://suspilne.media/538549-rada-zaklykala-unesko-pozbaviti-rosiuclenstva-v-organizacii/> [in Ukrainian].
[Васьків О. Рада закликала ЮНЕСКО позбавити Росію членства в організації. *Суспільне*. 28.07.2023. URL: <https://suspilne.media/538549-rada-zaklykala-unesko-pozbaviti-rosiuclenstva-v-organizacii/> (дата звернення: 29.02.2024)].
40. Do Mizhnarodnoho spysku kulturnykh tsinnostei, yaki перебувають під посиленним захистом ЮНЕСКО, внесено ще п’ять об’єктів культурної спадщини України. *Detektor Media*. 14.12.2023. URL: <https://detector.media/infospace/article/220614/2023-12-14-do-mizhnarodnogo-spysku-kulturnykh-tsinnostey-yaki-перебувають-під-посиленним-захистом-yunesko-vneseno-shche-pyat-obiektiv-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy/> [in Ukrainian].
[До Міжнародного списку культурних цінностей, які перебувають під посиленним захистом ЮНЕСКО, внесено ще п’ять об’єктів культурної спадщини України. *Детектор Медіа*. 14.12.2023. URL: <https://detector.media/infospace/article/220614/2023-12-14-do-mizhnarodnogo-spysku-kulturnykh-tsinnostey-yaki-перебувають-під-посиленним-захистом-yunesko-vneseno-shche-pyat-obiektiv-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy/> (дата звернення: 01.03.2024)].
41. Borysenko, T. Kyiv hotuie zaiavku na otrymannia statusu Mista muzyky YuNESKO. Yaki perevahy chlenstva. *Suspilne. Kyiv*. 19.02.2024. URL: <https://suspilne.media/688022-kiiv-gotue-zaavku-na-trimanna-statusu-mista-muziki-unesko-aki-perevagi-clenstva/> [in Ukrainian].
[Борисенко Т. Київ готує заяву на отримання статусу Міста музики ЮНЕСКО. Які переваги членства. *Суспільне. Київ*. 19.02.2024. URL: <https://suspilne.media/688022-kiiv-gotue-zaavku-na-trimanna-statusu-mista-muziki-unesko-aki-perevagi-clenstva/> (дата звернення: 3.03.2024)].

Надійшла / Received 09.03.2024

Iryna MATIASH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
imatiash18@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

UKRAINE'S COOPERATION WITH UNESCO:
FROM THE PROCLAMATION OF STATE INDEPENDENCE
TO RESILIENCE IN THE CONDITIONS OF RUSSIA'S
WAR AGAINST UKRAINE (TO THE 70th ANNIVERSARY
OF UKRAINE'S MEMBERSHIP IN UNESCO)

The purpose is to highlight the trends and forms of cooperation between Ukraine and UNESCO after the proclamation of state independence and in the conditions of the war unleashed by Russia. **The methodology** is based on the principles of science, historicism, and consistency. The methods of critical assessment of sources are used to ensure the comprehensiveness and reliability of the facts revealed in the source documents. **The scientific novelty** lies in highlighting the reason for Ukraine's membership in UNESCO and setting forth the features of Ukraine — UNESCO cooperation after the proclamation of Ukraine's state independence, including the cooperation as of Russia's military invasion of Ukraine. **Conclusions.** As a member of the UN, the Ukrainian SSR acquired its membership in UNESCO but could practically use it only during the "Khrushchev thaw" in May 1954 in two stages: as a union republic and an independent state. The priorities of Ukraine's cooperation with UNESCO are determined by the mission of the organization, focused on promoting peace and activities in the fields of education, science, and culture, achieving respect for justice, legality in international humanitarian cooperation, and observation of human rights and fundamental freedoms. The areas of cooperation were determined by plans and programs in the fields of education, preservation of cultural heritage — tangible and intangible, information, sports, energy, and oceanography. In 1996, the coordination of cooperation was entrusted to the National Commission of Ukraine for UNESCO. After Russia's large-scale invasion of Ukraine, UNESCO condemned the hostilities and stepped up to support the Ukrainian people in protecting its cultural heritage, preserving quality education, and ensuring the safety of journalists.

Keywords: UNESCO, cultural values of Ukraine, Russia's war against Ukraine.

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.160>
УДК 930.1:(438)(П. Скоропадський)

Владислав ВЕРСТЮК

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії Української революції 1917—1921 рр.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
vverst@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6023-0471>

ГЕТЬМАН П. СКОРОПАДСЬКИЙ І ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Мета полягає у спробі показати, як у сучасній польській історіографії представлено перебіг Української революції 1917—1921 рр., що у часі збіглося зі становленням II Речіпосполитої. Доля обох народів у ті часи склалася по-різному. Польський погляд на українські події дає додаткові можливості й аргументи в пошуках відповіді на питання про поразку українського державотворення. **Методологічною основою** є принципи історизму, використання загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, зокрема структурно-функціонального, системного аналізу історіографічних фактів, порівняльно-історичного. **Наукова новизна** полягає у запровадженні до українського історіографічного дискурсу оригінальної і змістовної монографічної праці польського історика В. Менджецького, яка досі малознана у середовищі вітчизняних дослідників. Фахівець пропонує розглядати українські події у широкому контексті Першої світової війни, німецької військової присутності в Україні. **Висновки.** Книжка В. Менджецького побудована на ретельному і всебічному вивченні як українських, так і німецьких джерел, із залученням широкого історіографічного кола праць, що дало можливість досліднику провести глибокий об'єктивний аналіз подій і дійти ряду критичних висновків, які розглянуто у статті.

Ключові слова: П. Скоропадський, Українська Держава, Українська Центральна Рада, німецька військова інтервенція, польська історіографія, В. Менджецький.

Цитування: Верстюк В. Гетьман П. Скоропадський і гетьманська держава в польській історіографії. *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 160—186. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.160>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Українська революція 1917—1921 рр. у польській історичній літературі

Чи варто стверджувати, що українська тематика обійдена увагою польської історіографії? Але можна помітити певні особливості, які характеризують її дискурс. Насамперед польських істориків цікавлять українські теми, безпосередньо пов'язані з історією Польщі, з польськими інтересами, скажімо, українсько-польська війна 1919 р. По-друге, довгий час польська історіографія більше цікавилася Росією, Радянським Союзом, що теж витісняло українську історію на узбіччя. Напевно, найкраще це можна спостерігати на прикладі Української революції 1917—1921 рр. Як стверджує один із провідних істориків Польщі, «принципова більшість праць польських істориків останніх двадцяти років, що бодай якось стосується теми Української революції, робить це на маргінесах і в тісному зв'язку з історією Польщі у вузькому розумінні» [1, С. 326].

Українсько-польська війна за Східну Галичину має сотні прочитань і, зрозуміло, бачиться вона через польську оптику. Досить розроблені теми союзу Пілсудський — Петлюра, становища української еміграції в повоєнній Польщі [2]. Що ж стосується перших двох років революції, де польський слід майже не простежувався, то годі тут шукати широких досліджень. Є кілька популярних історій України ХХ ст., в яких стисло подаються події її початку [3—5 та ін.]. Щоб було зрозуміло, наскільки лапідарно і стисло розглядаються події Української революції, відзначу, що у книжці Т. Ольшанського їх подано в розділі «Між Росією червоною та білою». Очевидно, є потреба окремо поговорити про цю тему в польській історичній літературі.

Минулого року у продажу з'явилася праця історика, журналіста, дослідника лівих рухів З. Ковалевського «Українські революції» [6]. З огляду на зацікавлення автора, головну увагу приділено боротьбистам, а також спробам більшовиків опанувати Україну (які він оцінює досить критично). Від революції 1917—1921 рр. перекидається місток у сучасність. Утім заявлена нами тема у книжці оговорена лише кількома реченнями. Констатується, що гетьманська влада з класового погляду могла легко асоціюватися з реставрацією передреволюційного устрою. Вона так далася взнаки більшості суспільства, особливо селянству, що створила дуже сприятливі умови для наростання лівих настроїв і сприяла більшовикам, котрі, на думку З. Ковалевського, не тільки не використали самоорганізацію повстанства, а навіть гальмували її. Очільниками руху стали українські ліві діячі, які сформували Директорію й організували повстання [6, С. 146].

Якщо повернутися до розмови про гетьманат, то в польській історіографії можна знайти лише його стислі характеристики. Як це зроблено, наприклад, у книжці З. Ковалевського. Або, скажімо, в «Історії України» В. Серчика, написаній ще за часів ПНР, знаходимо оцінки, знайомі нам з радянської історіографії. Так, автор пише, що хліборобський з'їзд, який знаходився під охороною німецьких військ, проголосив П. Скоропадського гетьманом, а він сам себе єдиновладним правителем («jedynowładca»). Із перших днів нового режиму було

повернуто старі дореволюційні порядки, відновлено приватну власність, подовжено робочий день, призначено прем'єр-міністром великого землевласника, змінено структуру місцевої влади. Прерогативи губернських і повітових старост не відрізнялися від компетенцій царських урядовців. Україна стала притулком для контрреволюційних сил, які перебравалися на її територію з радянської Росії. На відміну від З. Ковалевського, В. Серчик із пієтетом відгукувався про більшовиків, які пішли в підпілля й готували повстання [7, С. 352].

Загальну характеристику гетьманського режиму знаходимо й у широковідомій в Україні монографії Я.Я. Бруського «Петлюрівці». Праця була написана наприкінці 1990-х рр., її головна тема — це уряд УНР у вигнанні. На відміну від книжки В. Серчика, студія Я.Я. Бруського має принципово іншу методологію. На перший план виводиться не «класова боротьба», а національний рух. Автор відштовхується від початку Першої світової війни, стану національної зрілості українців, вибуху революції. В першому розділі є невеликий підрозділ «Центральні держави щодо України. Гетьманат Павла Скоропадського» («Mocarstwa centralne wobec Ukrainy. Hetmanat Pawła Skoropadskiego») [2, С. 41—51], де стисло, але змістовно схарактеризовано велику кількість важливих для розкриття теми проблем, у тому числі традиційна політика Німеччини щодо України як інструменту ослаблення Росії, зростання ролі України як можливого союзника як Антанти, так і Четверного союзу після падіння Тимчасового уряду, початок та розвиток переговорів у Бресті, підписання мирного договору, який для Центральних держав був «хлібним», а для УНР — життєво необхідним у боротьбі з більшовизмом та ін. [2, С. 44]. А далі — весь ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків, який призвів до державного перевороту 29 квітня 1918 р. Для Я.Я. Бруського безсумнівно, що його організаторами були німці — саме вони зупинили вибір на П. Скоропадському як альтернативі Центральної Ради. На думку автора, переворот перервав тяглість української державності, адже проголошена гетьманом Українська Держава спиралася на російське законодавство, а її очільник отримав диктаторські повноваження, сконцентрувавши у своїх руках керівництво законодавчою й виконавчою владою.

Я.Я. Бруський звертає увагу на різні, часто протилежні оцінки, що їх отримало семимісячне гетьманське врядування в історіографії¹, але залишається загалом над цією історіографічною дискусією. Та все ж одне з його спостережень варто навести: «Не викликає сумніву сильна залежність Скоропадського від німців, хоча твердження, що він був просто маріонеткою в німецьких руках, слід уважати перебільшеним». З іншого боку, історик ставить під сумнів заяви апологетів про гетьмана як речника незалежності України у часи правління. Таким він став уже в еміграції, зазнавши впливу свого оточення, насамперед В. Липинського [2, С. 49].

¹ У шереху праць, які називає Я.Я. Бруський, немає жодної польської автора. Це ще раз переконує у відсутності великого інтересу до теми серед польських істориків.

«Німецька військова інтервенція в Україні 1918 року»

Майже одночасно з монографією Я.Я. Бруського в Польщі з'явилася інша історична праця, в якій широко та глибоко розкривається історія гетьманату. Йдеться про книжку В. Менджецького [8]. Написана й видана понад два десятиліття тому, вона досі не втратила свого наукового значення. В монографії, яка стала підставою для габілітації автора, детально розглянуто джерельну базу дослідження. В. Менджецькому вдалося віднайти в державних архівах Німеччини різноманітні документи, які розкривають політичну ситуацію 1918 р. в Україні, розповідають про роботу німецьких військових і спецслужб, а саме про співпрацю з українськими державними структурами. У ЦДАВО України в Києві автор ретельно вивчив фонди Ради Міністрів Української Держави. Окрім архівних матеріалів використано практично всі з наявних на час підготовки монографії археографічні видання, в тому числі надзвичайно інформативний чотиритомник, яким практично не послуговуються українські історики [9]. В активі автора добре знання історіографії — знову треба наголосити, станом на момент написання праці. Автор скрупульозно зібрав і використав потужний арсенал німецької історіографії. Що ж стосується українських історичних праць, то на той час сучасна вітчизняна історіографія гетьманату робила лише перші кроки. Помітні монографічні розробки з'явилися лише після 2000 р. [10—20].

Можна посперечатися навколо питання, що є головним предметом монографічного дослідження — німецька окупаційна політика, німецькі воєнні дії в Україні 1918 р., чи сама Україна у цей час? Ці теми тісно поєднані. Цікаво, що обкладинка книжки містить добре знаний портрет П. Скоропадського. Очевидно, це не випадково. Спробуємо детальніше розглянути цю працю ще й тому, що вона з незрозумілих причин досі недооцінена українською історіографією. Наші історики доволі рідко посилаються на неї. Скажімо, в одній із найкращих монографічних праць на тему гетьманської держави лише коротко повідомляється, що «серед спеціальних досліджень, близьких до даної теми, слід відзначити монографію польського історика В. Менджецького», але жодних посилань на неї немає [14, С. 69]. Не згадується вона й в інших дослідженнях [11, 21]. Чому так сталося? Очевидно, видання в обмеженій кількості потрапило в Україну, а польська мова створила додаткові бар'єри до активного залучення його у вивчення історії гетьманату.

Брестський мир

Одразу відзначу, що книжка В. Менджецького була чи не першим у пострадянські часи великим монографічним дослідженням історії України 1918 р. Після розлогого і змістовного вступу її відкриває розділ, який має назву «Брест». Це логічно, адже саме з перемовин у Бресті розпочиналися українсько-німецькі взаємини 1918 р. Розділ містить аналіз переговорного процесу делегації УНР із представниками Четверного союзу та його результати. Але не тільки. Автор

розглядає ситуацію, в якій переговори відбувалися, і навіть подає стислу історію Української Центральної Ради як попередниці гетьманського режиму та, власне, одного з головних учасників переговорів².

Дослідник вважає, що піти на цей крок українську сторону змусила безвихідь, в яку потрапила УНР після неочікуваного нападу радянської Росії. В кінці 1917 — на початку 1918 рр. існувала висока вірогідність втрати щойно проголошеної незалежності, а реальна допомога від союзної Антанти так і не надійшла. Договір із країнами Четверного союзу залишав якусь надію. Однак не все так просто. Польський історик твердить, що одна й інша сторони довгий час не знали, чим завершаться переговори. В Німеччині не було однозначного рішення про майбутнє України. Між німецькими політиками й військовиками тривала жвава дискусія навколо подальшої долі Росії. Якщо перші висловлювалися за її маргіналізацію шляхом відокремлення Прибалтики та України, то другі вважали необхідним рішучий тиск на Росію, але без наступного поділу. Тож спочатку українську делегацію закликали у Брест фактично для тиску на делегацію більшовицьку. «Наразі важко визначити обставини, які спонукали німецьких дипломатів узяти українську політику за одну з ниток загальної східної стратегії, — вважає В. Менджецький. — Без сумніву, істотним був ситуативний контекст — присутність української делегації послаблювала позиції російських делегатів, котрі втрачали право виступати від імені цілої імперії, а одночасно дозволяла німцям грати роль оборонців права українців на самовизначення» [8, С. 20].

Зрештою до кінця січня все вирішилося на користь політиків, очевидно не без особистої думки кайзера. Історик стверджує, що остаточне рішення щодо Бреста було ухвалено 5 лютого (н. ст.) 1918 р. в Берліні на нараді в канцлера. Учасники засідання не лише дійшли думки про необхідність порозуміння з Україною, але й рішення про військову акцію. Йй мало передувати звернення українців до Німеччини по допомогу [8, С. 44]. Так і сталося. 9 лютого проти ночі договір було підписано. Україна взяла на себе зобов'язання про постачання до Центральних держав значної кількості збіжжя, що мало бути умовою ратифікації документа урядами. Німеччина й особливо Австро-Угорщина гостро відчували брак продовольства, тому договір відразу отримав назву «хлібного».

² В. Менджецький пише, що на початку 1917 р. ніхто не міг передбачити, що Україна стоїть напередодні найважливіших подій у своїй історії. Падіння самодержавства відкрило шлях до реалізації національної програми, яка була пов'язана з утворенням і діяльністю Центральної Ради. Вона сконсолідувала навколо себе всі українські політичні сили, а також частково представників загальноросійської демократії, котрі перебували в Україні. Автор вважає домовленості з Тимчасовим урядом на початку липня 1917 р. великим успіхом УЦР. Більшовицький переворот поставив українські сили у важке становище, виходом з якого Центральна Рада вбачала необхідність відмежуватися від більшовиків і проголосити Українську Народну Республіку.

Від миру до конфлікту

Громадська думка в Німеччині й Австро-Угорщині з ентузіазмом зустріла повідомлення про досягнення домовленостей. У німецьких та австрійських газетах наголошувалося на початку процесу завершення війни, побудови нового, більш справедливого світопорядку. Насамперед акцентувалося на можливості економічної співпраці з Україною, висловлювалися надії на швидкі поставки українського зерна. Зовсім іншою була реакція на договір у країнах Антанти та в більшовицькій Росії. «Брест» поставив Україну по інший бік фронту. Згодом, по світовій війні, це боляче вдарить по українських інтересах. Не були у захваті від договору поляки, адже до складу УНР німці віддали Холмщину й Підляшшя, а в таємному додатку Австро-Угорщина обіцяла створення на Східній Галичині окремого коронного краю. Натомість у поляків були свої інтереси до цих територій.

Отже Центральні держави розглядали мир передусім як можливість скористатися українськими продовольчими ресурсами. Але так не сталося. Витіснивши без особливих зусиль з української території більшовицькі загони (воєнні дії автор описав в окремому розділі з цікавою епатажною назвою «Цісарські армії в боротьбі за соціалістичну республіку» («*Cesarskie armie w walce o socjalistyczną republikę*»)), союзники дуже швидко дійшли думки про неспроможність українського уряду виконати свої зобов'язання. В. Менджецький намагається пояснити, чому так сталося. Пропустимо два розділи, в яких розглядається стан справ в Україні навесні 1918 р. й намагання німців створити якийсь порядок чи то через національний уряд, чи безпосередньо власними силами. До історії гетьманської держави вони не мають прямого відношення, але показують причини, які змусили німецьке командування піти на зміну влади. Історик вважає, що «німці були абсолютними господарями ситуації, і де тільки вважали за потрібне, вступали у відносини з населенням самостійно, без посередництва представників української влади. Однак до половини квітня їх втручання в діяльність українського державного апарату було спорадичним» [8, С. 131].

Польський дослідник стоїть на тому, що від самого початку приходу в Україну союзники не прагнули запровадження класичної схеми окупації. Навіть у назві праці він використав незвичний для української історіографії термін «інтервенція». Німці ввели свої війська, витіснили з території України більшовицькі збройні формування, але від окупації відмовлялися, адже не мали для цього достатніх ресурсів. За такого варіанту результат міг бути неочікуваним і плачевним. Імовірність збройного опору була високою. Тому обрали стратегію співпраці з урядом УНР. Як «нетипову окупацію» присутність військ Центральних держав в Україні розглядає сучасна вітчизняна історіографія [16]. Але досить швидко життя змусило німців відкорегувати свої попередні плани. В. Менджецький висловлює припущення, що вони постали перед проблемою необхідності трансформації характеру своїх відносин з урядом УНР. За зміну політичної системи першими висловилися військовики. Посол А. Мумм теж уважав, що з такими людьми, поведеними на соціалістичних теоріях, які не розуміють реальний стан

речей, співпрацювати неможливо. В українській історіографії висловлюються аналогічні думки. Р. Пиріг пише, що «німецьке посольство намагалося переконати лідерів УНР в утопічності їх соціально-економічних проєктів, зокрема щодо соціалізації землі», але безрезультатно [15, С. 76].

Павло Скоропадський

Інша проблема, на яку звернув увагу польський історик: довгий час німцям та австрійцям не вдавалося знайти соціальне середовище, на яке вони могли б опертися. Проте пошуки тривали, тож у середині квітня німці вийшли на П. Скоропадського. В. Менджецький вважає, що остаточне рішення про зміну українського уряду прийшло до представників Німеччини й Австро-Угорщини 13 квітня 1918 р. після офіційного протесту УЦР проти наказу фельдмаршала Г. фон Айхгорна про засів полів. Падіння Центральної Ради повинно було статися після остаточного підписання економічних угод, але не пізніше 12 травня — оголошені дати початку роботи Всеукраїнських установчих зборів.

Посилаючись на спогади П. Скоропадського, В. Менджецький стисло, не заглиблюючись у деталі переповідає біографію майбутнього гетьмана. Стверджує, що здійснена за наказом згори влітку 1917 р. українізація 34-го армійського корпусу вивела генерала на авансцену українського життя. А оскільки він не приховував своїх консервативних поглядів, то керівники УЦР побачили в ньому конкурента в боротьбі за владу³. Подавши у відставку з посади командира корпусу, П. Скоропадський розраховував на «вільне козацтво» в боротьбі зі здеморалізованим і збільшовизованим військом. Але його сподівання не справдилися.

Політичні погляди П. Скоропадського на початок весни 1918 р. для В. Менджецького очевидні. Генерал визнавав необхідність національного розвитку України в межах російської держави, був одночасно речником відновлення російської монархії⁴ та прихильником Антанти. Нічого дивного не було в тому, що в Києві на початку 1918 р. він зблизився з подібним собі середовищем — українськими й російськими монархістами, консерваторами, кадетами, промисловцями, фінансистами, землевласниками, вищим офіцерством колишньої російської армії. Ці середовища з приходом німців легалізувалися в Києві, Одесі, Криму. Вони сподівалися на допомогу Заходу в реставрації дореволюційних порядків. Перебування німців не суперечило їхнім планам, адже інтервенти забезпечували порядок до остаточної перемоги над більшовиками. На переконання більшості того середовища, Україна як незалежна держава була непорозумінням, штучним

³ Аналогічної думки дотримується Я.Я. Бруський, який пише, що обрання П. Скоропадського отаманом «вільного козацтва» зміцнило його авторитет серед заможного селянства, натомість Генеральний секретаріат сприйняв це як виклик [2, С. 46].

⁴ Щодо цього питання в українській історіографії існують різні думки. Одні автори, посилаючись на листи П. Скоропадського до дружини в березні 1917 р., стверджують, що він скептично оцінював можливості відновлення монархії, а інші — згадують про сльози гетьмана, котрий плакав як мала дитина під час панахиди по розстріляній родині Миколи II.

утворенням, нездатним до самостійного життя, «німецькою інтригою», яка мала за мету послаблення Росії, з чим, однак, треба було згодитися в ім'я вищої рачії. Ці кола були корисними для німців, оскільки дозволяли тиснути на українську владу. Іншим середовищем, з яким зблизився в березні — квітні 1918 р. П. Скоропадський, стали українці-несоціалісти. Як приклад, дослідник називає Д. Донцова, котрий не входив до жодної української політичної структури. Найбільш зорганізованою несоціалістичною групою були «хлібороби» — Українська хліборобсько-демократична партія, програму якої написав В. Липинський. Головним напрямом її діяльності була боротьба за зміну аграрної політики УЦР.

Після появи в Україні німців П. Скоропадський визначив своєю метою відібрання влади у соціалістів. Перші наради відбулися в помешканні М. Сахна-Устимовича. Певний час вони тривали у вузькому колі. Під впливом членів Товариства українських правників П. Скоропадський дійшов переконання про необхідність запровадження в Україні сильної авторитарної влади, здатної опанувати ситуацію, вибудувати суспільні відносини на компромісі між соціальним і національним, а також на віднайденні авторитету у Центральних держав. За єдину особу, здатну на такий подвиг, він визнавав лише себе. Польський історик ставиться до цього з легким скепсисом. Створений ним портрет П. Скоропадського виглядає досить реалістично. Подібним чином зображають генерала й ті українські історики, для котрих характерний критичний, позбавлений глорифікації погляд на цю постать [15, С. 93]. Однак, як на наш погляд, тут не вистачає однієї важливої деталі — відповіді на питання, з якою кінцевою метою майбутній гетьман задумував змістити уряд соціалістів? Чи передбачав він побудову незалежної української держави, чи цю державу розглядав як інструмент для відновлення російської монархії?

Наприклад, Я.Я. Бруський саме так і відповідає на поставлене питання: «Вихований у традиціях російської культури, охоче оточуючи себе росіянами й “малоросами”, гетьман не бачив засадничих конфліктів між державно-національними інтересами Росії й України. До підтримування гасла української незалежності схилило його передусім, як і російські кола, що його підтримували, бажання відмежування України від заражених більшовизмом територій колишньої імперії, створення з неї плацдарму, з якого могла б розпочатися антибільшовицька реконкіста» [2, С. 49].

В. Менджецький, поставивши це питання, не поспішає з відповіддю. Очевидно, вона не була відома в 1918 р. й самому Павлові Скоропадському, позаяк залежала не стільки від його бажань, скільки від загального розвитку подій. Він кинувся в бій, а продовження мало підказати саме життя. Згодом начальник гетьманського штабу генерал Б. Стелецький згадував, що на запитання, як він розуміє: чи повинна бути Україна самостійною чи ввійти федеративно до складу Російської імперії, П. Скоропадський відповідав, що тепер ще нічого не можна передбачити, усе залежатиме від того, що являтиме з себе майбутня Росія.

Перші контакти П. Скоропадського з представниками Центральних держав (а це були австрійський майор М. Фляйшман і німецький аташе полковник Ф. Штольтенберг) В. Менджецький фіксує ще в березні 1918 р., але вони не мали

якихось важливих наслідків [8, С. 69]. Утім наприкінці того місяця відбулися події, які суттєво змінили ситуацію. 25 березня хлібороби-демократи провели свій з'їзд на Полтавщині, в резолюціях якого закликали УЦР скасувати земельний закон, ухвалений у січні, відновити приватну власність на землю, наново провести вибори до Всеукраїнських установчих зборів. Приїзд групи делегатів до Києва мав широкий суспільний резонанс. Уперше від початку революції, робить висновок історик, удалося змобілізувати велику групу суспільства, яка не належала до «імущих класів», але прямо виступала проти соціалістичної програми [8, С. 151].

У цій атмосфері з ініціативи німців відбулася важлива розмова представників німецького командування зі П. Скоропадським, який згадував, що близько 20 квітня 1918 р. його відвідав капітан В. фон Альвеслебен і висловив думку про необхідність в Україні правої влади. В. Менджецький вважає, що розмовами справа не обмежувалася, а паралельно йшло приготування до захоплення влади. Близьке оточення П. Скоропадського організувало офіцерів-добровольців зі школи підхорунжих. Почалася підготовка до з'їзду хліборобів-демократів і Союзу земельних власників. Майбутнім головою уряду було визначено М. Сахна-Устимовича, а начальником штабу — генерал-майора В. Дашкевича-Горбатського. П. Скоропадський просив німців про сприятливий нейтралітет. На думку В. Менджецького, все це було зроблено до 24 квітня, коли йому висунули відомі умови, на які він згодився. До цього моменту, стверджує історик, німецьке командування не було певним, яку зі стратегій їм застосувати. Підтримуючи зв'язки з групою П. Скоропадського, воно не полишало думки про можливість реорганізації існуючої влади, зміну складу уряду більш поміркованими політиками. Певний час німці намагалися грати на «два фронти». Для них було важливо зберігати спокій в Україні, мати стабільну ситуацію, яка дозволила б контролювати українську владу та виконувати умови економічного договору. Ситуація ускладнювалася й тим, пише В. Менджецький, що німці тримали свої плани в таємниці від австрійських союзників і повідомили їм про контакти зі П. Скоропадським уже після перевороту. Це твердження суперечливе й вочевидь помилокове. Українські історики пишуть, що 23 квітня В. Гренер скликав нараду з вузьким колом учасників, серед яких були австрійський посол Форгач та майор Фляйшман. На цій нараді обговорювався план перевороту [22, С. 112].

Державний переворот 29 квітня 1918 р.

24 квітня Центральні держави поставили перед УЦР ультиматум про необхідність зміни її політики. Він містив шість пунктів. В. Менджецький наводить їх у такій послідовності:

- 1) допоки війська Центральних держав знаходяться в Україні, українську армію не створювати;
- 2) всі винні у злочинах проти військ Центральних держав підлягають німецьким та австро-угорським військовим судам;
- 3) звільнення всіх держслужбовців, нелояльних до Центральних держав;

- 4) ліквідація всіх торговельних обмежень проти Центральних держав, припинення експортних заборон;
- 5) скасування заборони приватної власності на землю, селяни мають заплатити за захоплену землю;
- 6) залишається впровадження в Україні німецького й австро-угорського військового права [8, С. 153].

Автор уважає, що остаточно на користь П. Скоропадського німців схилило таємниче зникнення банкіра А. Доброго, заарештованого українською владою 25 квітня 1918 р. Німці потрактували цей епізод як недружній стосовно них акт, відповівши на арешт банкіра затриманням кількох міністрів уряду УНР. Фельдмаршал Г. фон Айхгорн того ж 25 квітня видав наказ, який забороняв організацію у центрі міста будь-яких публічних зібрань, акцій, що порушуватимуть громадський порядок. За невиконання загрожував суд. Редакції газет були попереджені, що будь-які заклики до неспокою, несанкціонованих зібрань стануть причиною закриття видання. Військам віддано таємний наказ про швидке зайняття центру міста, де знаходилися урядові українські інституції. В. Менджецький ставить під сумнів твердження П. Скоропадського, що ці арешти та дії не мали стосунку до перевороту, а просто так збіглися. Історик пише, що «ніхто не мав сумніву у причетності німців до перевороту» [8, С. 157]. Він також уважає, що за межами Києва переворот був малопомітним явищем. Оскільки випуск київських газет у провінції німецька влада призупинила, про переворот дізналися із запізненням у кілька днів. Водночас історик зауважив, що німецька влада в перші дні після перевороту вела себе дуже обережно, побоюючись імовірних заворушень. Торкаючись причин перевороту, В. Менджецький говорить, що ініціювавши події 29 квітня 1918 р., німці пішли на вимушений для себе крок, оскільки не змогли домогтися від уряду В. Голубовича виконання політичних та економічних домовленостей, досягнутих у Бресті. Аналогічну думку знаходимо в І. Нагаєвського, який писав, що німцям у ставленні до Центральної Ради «не бракувало доброї волі», але врешті терпець увірвався й вони вдалися до усунення недієздатного соціалістичного уряду [23, С. 123].

В результаті перевороту, наголошує польський історик, німці стали повновладними господарями ситуації. Центральну Раду було ліквідовано, а вона, на його думку (з якою не можна не погодитися), попри всі свої слабкості становила реальне легітимне утворення, що об'єднувало представників більшості соціальних груп і політичних партій, які діяли в Україні. Таким чином крихкий авторитет національної держави було знищено, а українську політичну еліту відсторонено від участі у владі. Місце цієї еліти зайняв диктатор, котрий спирався насамперед на силу німецької армії, а також на об'єднання промисловців, фінансистів, землевласників і старе дореволюційне чиновництво. Висловимо повну згоду з цим слушним, хоч і проміжним, висновком.

Українська Держава

Після перевороту В. Менджецький вважає П. Скоропадського диктатором і намагається зрозуміти сенс його прагнень, суть політичної програми. Такий підхід характерний для більшості істориків, які вивчали Українську Державу. У вітчизняній історіографії з цього приводу велися, та й зараз ведуться, палкі дискусії [24, С. 56—66]. Одні історики вважають гетьмана патріотом, який намагався порятувати Україну від лівих соціалістичних експериментів, інші — виразником реставраційних настроїв, німецькою маріонеткою й малоросом. В. Менджецького не можна долучити до жодного з цих таборів. Він зайняв позицію неупередженого дослідника, в полі зору котрого залишається об'єктивна реальність, часто зіткана з різноманітних намірів і суперечливих проміжних результатів. Польський фахівець пише, що попри велику кількість джерел до історії Української Держави й безпосередньої діяльності її очільника, не можна до кінця зрозуміти, яку політичну мету він переслідував, готуючи переворот і потім, коли став до влади. З одного боку, від 29 квітня до 14 листопада 1918 р. у всіх виступах і деклараціях генерал подавав себе як речник побудови незалежної української держави. Але якщо взяти інші джерела, на які спирається дослідник, то з них П. Скоропадський виглядає вірним царським підданим, який усією душею прагне відбудови російської монархії. В такому випадку очевидно виправданою виглядає гіпотеза автора: Українська Держава мала бути помічним інструментом до реалізації цієї ідеї. Історик наводить думку герцога Лейхтенберзького, який добре знав П. Скоропадського. Той пише, що гетьман бачив у собі другого Богдана Хмельницького, який мав довести справу до другого Переяслава [8, С. 166].

З іншого боку, пише В. Менджецький, якщо подивитися на соціальну політику Української Держави, важливу для оцінки постаті П. Скоропадського, теж не можна дійти однозначного висновку. Гетьман у своїх виступах, а згодом і в мемуарах запевняв, що не був представником якоїсь однієї соціальної групи. Навпаки, намагався погоджувати інтереси як верхів, так і низів суспільства, критично ставився до людей, котрі групувалися навколо Союзу земельних власників. Декларував, що його метою було перетворити Україну на край малих, але продуктивних сільських господарств. При цьому вже 29 квітня у своїй грамоті сповістив про повне повернення приватної власності на землю, яку назвав фундаментом культури й цивілізації, що не може бути пояснено інакше, ніж поверненням до відносин перед лютим 1917 р. До цієї теми в більш розгорнутому форматі нам доведеться повернутися згодом.

Як би ми не трактували дії гетьмана, робить висновок В. Менджецький, варто визнати, що його наміри були виписані достатньо виразно: створення ефективного державного апарату, якомога сильнішої армії, відбудова суспільного ладу, відновлення основ економіки, а також отримання міжнародного визнання Української Держави. Не можна не помітити тут певної суперечності з твердженнями, наведеними вище. Ми не знаємо первісних таємних намірів П. Скоропадського, але, зіткнувшись із німецькою силою, прийнявши її вимоги, він мусив лавірувати між

німцями і своїми прибічниками. Саме ця подвійність та непослідовність були його найслабшим місцем, яке не влаштувало ані українські, ані проросійські сили. Але візьмомо до уваги, що в даному випадку історик говорить про намагання, а не реальні результати, які часто не залежали від гетьманської волі («Одних цілей він досягав за згоди німців, інших — намагався досягти проти їхньої волі» [8, С. 167]).

Розглядаючи конструкцію влади, В. Менджецький відзначає важливі зміни у характері державності, починаючи від назви держави до зосередження всієї повноти влади в руках її очільника. Історик засвідчує, що «компетенції гетьмана, принаймні з формального боку, можна порівнювати з повноваженнями абсолютного монарха» [8, С. 168]. У структурі нової влади на перше місце після П. Скоропадського він ставить його особистий штаб, в якому була задіяна зовсім невелика частина найближчого гетьманського оточення, а у самому штабі виділяє роль розвідувального відділу, фактично контррозвідки. Навряд чи можна згодитися з цим твердженням. Жодної самостійної, видимої ролі особистий штаб не відігравав, насамперед він забезпечував життєдіяльність гетьмана. Про роль штабу в новій структурі державної влади важко щось говорити ще й тому, що такий орган не був передбачений «Законами про тимчасовий державний устрій України». Сучасна вітчизняна історіографія проблеми практично нічого не говорить про вплив штабу на державне управління та політику. Про це, власне, йдеться й у польського історика, коли він наголошує, що гетьман відмовився від розширення особистої влади. Вся законодавча процедура та управління державою лягли на плечі уряду, який був фактичним центром ухвалення рішень. Зробивши подібний висновок, з яким важко не погодитись, В. Менджецький не забуває, що використав до гетьмана визначення «диктатор». А раз так, розуміючи, що не можна бути диктатором не контролюючи владу й суспільство, він шукає та знаходить пояснення цьому феномену, вважаючи, що для колишнього генерала така ситуація була вигідна з кількох причин. Насамперед вона звільняла його від рутинної щоденної адміністративної роботи. При цьому він діставав можливість бути верховним арбітром у суперечках між міністрами та різними політичними групами, і що важливо, за необхідності він міг дистанціюватися від непопулярних дій уряду. Історик точно помітив, що за бажання гетьман завжди міг бути присутнім на засіданнях уряду, але часто обирав спосіб публічного звернення до міністрів через пресу або листування. З пункту бачення німецьких інтересів, уважає В. Менджецький, така конструкція була корисна й для німецького командування, і для гетьмана. Перше мало повний контроль над роботою уряду, зберігаючи при цьому видимість суверенітету другого [8, С. 153].

Слово «видимість» тут ключове. І ось чому. Треба визнати, що, як це не парадоксально звучить, у системі державного управління Української Держави гетьман не відігравав якоїсь важливої реальної самостійної ролі. За законом він мав призначати голову уряду, затверджувати та звільняти міністрів, здійснювати керівництво зовнішньою політикою, бути верховним командувачем збройних сил, йому належало право амністії [14, С. 88]. Але до своїх обов'язків він ставився без особливого завзяття. Організацією державної служби займалась державна

канцелярія, закони готувалися в міністерствах, ухвалювались урядом, юридично оформлялися державним секретарем і лише після цього підписувалися (затверджувалися) гетьманом. Лічені рази він виступав з важливими політичними ініціативами, за якими не важко було розгледіти німецьке командування. Як стверджує Р. Пиріг, у травні — жовтні 1918 р. жоден міністр не був призначений без погодження з німецькою стороною [14, С. 92]. Скажімо, реорганізація уряду у жовтні, коли до його складу ввійшли українські соціалісти-федералісти, відбулася під німецьким тиском. Відомі випадки, коли вплив на гетьмана успішно чинили урядовці. Так, після арешту в липні 1918 р. В. Винниченка група міністрів у складі Д. Дорошенка, М. Василенка, І. Кістяківського, М. Чубинського заявила гетьманові, що подасть у відставку, якщо того не буде звільнено. Вже на другий день В. Винниченко вийшов на свободу, а арешт пояснили непорозумінням [10, С. 108]. Ще красномовнішим виглядав демарш десяти міністрів-кадетів, котрі заявили 17 жовтня, коли стало зрозумілим, що Центральні держави війну програли, про необхідність федерації України з Росією. Ця заява підштовхнула гетьмана змінити склад уряду й видати грамоту про федерацію. На папері гетьманська форма влади нагадувала диктаторську, але лише на папері. Джерелом її були окупаційні війська, а не якась внутрішня сила. Щойно Центральні держави програли війну — гетьманський режим упав. П. Скоропадський не зміг стати диктатором ще й з огляду на свої людські риси. Можливо, він і був марнославним, але слабовольним, не мав жодної базової політичної підготовки, був воєначальником, але не розумівся на державному управлінні, й тому, як свідчать численні спогади, часто підпадав під вплив свого найближчого оточення. Цікаву оцінку дали йому німці: «Гетьман — це безвідповідальний мрійник, образно дуже схожий на фігуру балканського принца, але без інтелекту Фердинанда Болгарського. Своєю пристрастю до матеріальної сторони життя та репрезентації він нагадує Мілоша з Сербії. Особливо погане враження справляють особи, які його оточують» [25, С. 196]. Співзвучно характеризував П. Скоропадського С. Єфремов, котрий спостерігав драму 1918 р. безпосередньо з Києва. На його думку, це — випадкова в українському русі людина, малопопулярний російський генерал, який лише завдяки власному прізвищу та збігу обставин потрапив у політику, і до того ж «не мав навіть стільки розуму й такту, щоб використати до пуття інсценівку свого циркового обрання». С. Єфремов не приховує іронії щодо перших законодавчих гетьманських актів: грамоти, тимчасових законів, які були нашвидку списані з дореволюційних російських взірців [21, С. 298]. Не додавало П. Скоропадському позитивних рис і те, що, будучи за законом верховним головнокомандувачем, він не очолив боротьбу з антигетьманським повстанням безпосередньо, а передав свої повноваження спочатку генералові Ф. Келлеру, а згодом О. Долгорукову. У грудні 1918 р. П. Скоропадський зрікся гетьманського звання й таємно залишив Україну.

Характеризуючи склад гетьманського уряду, В. Менджецький не вдається до розгорнутих біографічних викладок, а коротко констатує, що це було «гно політиків із довголітнім стажем життя в російській політиці, за невеликим винятком членів російських партій, головню кадетської, які в більшості були

російськомовними» [8, С. 169]. Історик уважає, що загалом на початку німці були задоволені роботою уряду. На підтвердження своєї думки наводить фрагмент зі звіту посла А. Мумма в Берлін, датованого 20 травня 1918 р.: «Під політичним поглядом більшості міністрів дуже близька ідея великоросійськості, але не варто розглядати це як трагедію, властиво кабінет має характер уряду фахівців і залишається під постійним контролем моїм і вищого командування» [8, С. 169]. В. Менджецький підкреслює, що місцеві адміністративний, військовий і правоохоронний апарати теж перебували в руках «фахівців із довголітнім стажем».

Гетьманська влада й суспільство

Цікаві думки дослідник висловлює щодо програми уряду та його перших кроків. Він уважає їх невпевненими, непослідовними, часом суперечливими. 10 травня 1918 р. було оприлюднено урядову декларацію, яка обіцяла з боку влади забезпечення умов для всебічного розвитку українського соціуму й держави, наголошувалося на пріоритеті державних інтересів над партійними, необхідності встановлення миру та порядку, при цьому уряд залишав за собою право вживання рішучих заходів задля цього. Влада оголошувала про підтримку інститутів місцевого самоврядування, але передбачала нову куріальну систему виборів. Відновивши приватну власність на землю, вона пообіцяла проведення земельної реформи для подолання селянського голоду на землю. Як стверджує В. Менджецький, це свідчило про бажання домогтися підтримки влади якомога ширшими верствами суспільства, її готовність спілкуватися з усіма. Така програма мала б заспокоїти принаймні більшість суспільства. Однак цього не сталося, адже реалії значно відрізнялися від декларованих намагань. Спираючись на матеріали й рішення з'їздів кадетів та Протофісу, які відбулися на початку літа в Києві, історик робить висновок, що досить швидко гетьман знайшов опору серед землевласників, промисловців, торгівців, старої царської бюрократії. Лише незначну частину соціальної бази гетьманату склали прихильники українського національного руху. Як приклад, автор говорить про членів партії хліборобів-демократів і персонально про Д. Донцова. Характеризуючи соціальну базу, він указує на постійну війну, яка точилася в її середовищі навколо майбутнього України. Одним вона бачилася тимчасовою державою, котра в майбутньому з'єднається з Росією, а іншим — консервативним варіантом незалежної держави. В. Менджецький уважає, що ця дилема, а разом із нею й напрями державотворення не були вирішені до самого кінця гетьманського правління. Він солідаризується з думкою Я. Грицака, коли стверджує, що Українська Держава досить сильно відрізнялася від класичних взірців національної держави [8, С. 172]. Швидше вона творилася на засадах історично-географічних, що, на його думку, полягало в тому, що творення суспільного ладу мало б відбуватися в такий спосіб, коли національні інтереси підпорядковувалися державним. Варто додати, що така архаїчна станова форма держави, як гетьманат, запозичена з XVII ст., не могла апріорі в умовах революції виконати роль національного об'єднання. Вона не знайшла підтримки ані в низах, ані у верхах суспільства.

Законом від 2 липня 1918 р. українське громадянство було дароване незалежно від місця народження чи національності всім, хто опинився на території України. Цей акт відкрив можливість роботи в урядових і самоврядних структурах тим, хто формально висловив лояльність до гетьмана, а сам був українофобом, не знав української мови. В такій ситуації, вважає В. Менджецький, багаторазові заяви гетьмана та прем'єра про те, що державною мовою є українська мали характер пропаганди. Робочою мовою засідань Ради Міністрів була російська, а протоколи засідань лише перекладалися українською. В підтвердження цієї думки зазначає від себе, що гетьманська грамота до всього українського народу від 29 квітня 1918 р. — перше звернення гетьмана до українців — в оригіналі була написана російською мовою, та у вигляді російськомовної листівки поширювалася в Києві, відтак була перекладена українською й опублікована 16 травня в першому числі «Державного вістника».

Внутрішня політика

Історик критично оцінює способи побудови державного адміністративного апарату, який здійснювали люди з професійною підготовкою й досвідом дореволюційного часу. Наприклад, Міністерство внутрішніх справ, що відповідало за цю справу, було реформоване так, аби якомога більше нагадувати дореволюційний російський аналог. Формуванням місцевого адміністративного апарату у відомстві займався М. Воронович — колишній царський губернатор. Серед новопризначених місцевих урядовців, вважає В. Менджецький, домінували поміщики та земські діячі з монархічною орієнтацією. Сучасна українська історіографія цілком підтверджує цей висновок.

Розглядаючи структуру МВС, історик особливу увагу приділяє державній варті як окремому департаменту міністерства. Її створення юридично спиралося на розпорядження російського Тимчасового уряду від 17 квітня 1917 р., а також на статут, затверджений гетьманським урядом 9 серпня 1918 р. Повністю сформувати державну варту, як того вимагав статут, владі не вдалося, але попри це вона відіграла важливу роль поліції. Не даючи власної оцінки цій інституції, В. Менджецький звертає увагу на відмінні підходи щодо цього різних авторів. Так, прихильники гетьмана вважають її першою українською професійною службою безпеки, яка сприяла стабілізації ситуації у країні, позбавляла уряд необхідності бути залежним від військ Центральних держав. Навпаки, противники П. Скоропадського трактували державну варту як допоміжну силу окупаційних військ, а також чинник, спрямований проти опозиційних сил й антиурядових виступів. Очільник її П. Аккерман був патологічним українофобом, українську мову називав «собачою». Польський історик додає важливу деталь: на місцях державну варту активно підтримували «офіцерські дружини» — добровольчі формування, утримувані місцевою владою (а частіше поміщиками), що склалися з офіцерів старої російської армії, котрі ненавиділи революцію та українство. Як пишуть сучасні українські історики, такі дружини були резервом для поповнення Добровольчої армії.

Аналізуючи діяльність міністерства внутрішніх справ, В. Менджецький звертає увагу на протидію відомства лівим українським політичним силам, в яких гетьманський режим бачив ідейних супротивників, перепону для реалізації власних планів. До прямих обов'язків МВС належали «контроль за діяльністю таких організацій і ліквідація будь-яких спроб антиурядової діяльності» [8, С. 175]. Історик відзначає, що для цього в міністра були широкі компетенції, аж до запровадження на окремих територіях воєнного стану. Наскільки відомо, це прерогатива гетьмана, але коли уряд визнав необхідним оголосити в кількох губерніях стан надзвичайної охорони, той відразу ж на це погодився [10, С. 192—193]. Важливою зброєю в руках міністерства стала цензура. Часто українські газети виходили помережані білими плямами, особливо страждала опозиційна «Нова рада». Автор звертає увагу на численні затримання політиків, апофеозом чого стали арешти в липні 1918 р. С. Петлюри, М. Порша, В. Винниченка, а також німецький суд над В. Голубовичем і О. Жуковським, звинуваченими у викраденні банкіра Доброго й засудженими до в'язниці.

Досить детально в монографії розглянуто земельну політику гетьманату. Як відомо, аграрна проблема була одним із найважливіших чинників революції. Тимчасовий уряд навіть близько не підійшов до її розв'язання й це стало однією з причин його падіння. Більшовики своїм декретом про землю «розв'язали» проблему у брутальний спосіб, дозволивши селянам самочинно ділити приватні землі. Достатньо лівим виявився й земельний закон Української Центральної Ради, який скасував приватну власність на землю. Фактично до початку весни 1918 р. велике поміщицьке землеволодіння селянство самочинно ліквідувало, а маєтки розграбувало. Захопивши владу, гетьман відновив приватну власність на землю, але при цьому декларував необхідність парцеляції великих володінь. Історик вважає таку політику непослідовною, навіть більше, коли поміщики за допомоги місцевої влади почали повертати собі втрачене, а селяни чинили опір, державна влада «рішуче стала на бік поміщиків» [8, С. 178]. Таким чином, В. Менджецький робить важливий висновок: незалежно від первісних намірів П. Скоропадського гетьманська влада стала не арбітром, а учасником суспільного конфлікту. Проблема загострювалася ще й тим, що повернення до маєтку нічого не гарантувало власникові. Помістя були розграбовані, наймані працівники порозбігалися, а брак грошей і кредитів у держави створювали додаткові труднощі. Історик наводить спогади однієї польки-землевласниці, яка писала, що повернення маєтків відбувалося лише на папері [8, С. 178].

Іншою складною проблемою для гетьманської адміністрації став контроль над сільськогосподарською продукцією, який був необхідним для своєчасного виконання зобов'язань перед Центральними державами, а також для забезпечення міст продовольством. Після перевероту ситуація погіршилася. Спроба влади відновити вільну ринкову торгівлю збіжжям провалилася, призвівши до подорожчання й дефіциту хліба в містах, про що писала столична преса, на яку посилається В. Менджецький. Лише втручання німців, які вдалися до прямих реквізицій, поклало край хлібній кризі в Києві, але в інших містах, особливо

в Одесі, вона тривала. Тож спроба обмеження державного контролю над ринком зерна провалилася, уряд оголосив про перехід урожаю 1918 р. у власність держави. Виробники мусили продати його державі за встановленими твердими цінами. Уряд намагався знайти способи врегулювання взаємин поміщиків із селянами, котрі захопили поміщицькі землі, але всюди, де це було можливим, селян змушували до грошових виплат або відробітків на поміщицькій землі. Така політика, стверджує автор, стала причиною загострення ситуації на селі, призвела до численних протестних виступів селянства. Все це перекреслювало декларації влади про реалізацію інтересів усіх суспільних груп, а також суперечило побажанням німців урахувати інтереси селян при будівництві нового аграрного ладу. Саме гетьман, на думку історика, був негативно налаштований до дармового поділу землі між мало- та безземельними. Ставка робилася на заможних селян, які могли виробляти ринкову продукцію. Такі заможні селянські господарства в майбутньому повинні були стати соціальною опорою держави. У червні 1918 р. оголошено про загальний принцип аграрної реформи, відповідно до якого селяни могли купити не більше 25 дес. землі. Купівля мала бути нотаріально завіреною. Однак із реалізацією ідеї не поспішали аж до пізньої осені, коли політична криза спалахнула з новою силою. Оголошений проєкт закону про землю, який передбачав викуп державою частини поміщицької землі та продаж її селянам, так і не було реалізовано. Практично ніякої реальної земельної реформи не відбулося, все почалося й закінчилося намірами.

На нашу думку, провал пояснювався не лише втратою часу на реалізацію, а радше тим, що в умовах 1918 р. така реформа була просто нереальною. Розруха, занепад господарського життя, які супроводжували революцію, були головною причиною невдачі. Насамперед держава не мала коштів на викуп поміщицької землі, а поміщики не дуже поспішали з продажем в умовах шаленої інфляції. Землю могла купити лише невелика частина заможних селян, а що залишалося робити решті? Чи могли вони знайти якісь інші засоби для існування? В тих умовах, очевидно, що ні. Міста, як імовірні резервуари робочої сили, були ще в гіршому становищі, ніж села. Промислове виробництво переживало кризу, частина фабрик, заводів і шахт зруйнована, частина працювала, але з дуже низькою продуктивністю. В. Менджецький звертає увагу на незадовільний стан економіки: ушкодження засобів виробництва, брак сировини, відсутність оборотного капіталу, досвідчених фахівців, порушення економічних зв'язків — скоротило видобуток вугілля на Донбасі в 5 разів, відповідно кількість робітників у копальнях зменшилася втричі, вони кілька місяців не отримували заробітну плату. У цих умовах гетьманський уряд міг лише застосовувати заборони на страйки та дозволи на звільнення працівників. У вересні було скасовано закон про 8-годинний робочий день [8, С. 182—183]. Ці заходи дали певний результат, видобуток вугілля дещо збільшився. Уряд сподівався, що в такий спосіб вдасться відбудувати промисловість, але робітництво було налаштоване інакше.

Польський історик аналізує стосунки центральної української влади й місцевих самоуправлінь — земств і міських дум. Їх полівиння, що відбулося за час

від початку революції, центр та його представники на місцях, губернські й повітові старости, сприймали негативно. Уряд ухвалив постанови, які дозволяли міністрам внутрішніх справ за поданням старост розпускати земства та думи, а старости охоче користувалися цим правом. Окрім того, було розроблено новий проект виборчого права, оприлюднений наприкінці літа 1918 р. Він передбачав поворот до куріальних виборів і мав характер діаметрально протилежний до процесу демократизації політичного життя у часи революції. Попри численні протести, у вересні він набув сили закону [8, С. 184—185].

Досить детально розглянувши головні аспекти внутрішньої політики нової влади, автор доходить узагальнюючого висновку, що декларована після перевороту гетьманом та урядом лінія на забезпечення інтересів усіх груп населення виявилася фікцією, а на практиці копіювалася правова модель дореволюційної Росії. Призвело це все не до відновлення спокою й рівноваги у суспільстві, а навпаки — до наростання опору та виступів селян і робітників [8, С. 185].

Зовнішньополітичні взаємини

Поза увагою історика не залишилася й зовнішня політика Української Держави. Використовуючи Брестський мирний договір, в якому формально фіксувалася рівність сторін, гетьманський уряд намагався в першу чергу налагодити прямі відносини з Берліном і Віднем, де ухвалювалися головні рішення, й у такий спосіб дещо послабити тиск на себе представників союзників у Києві. Історик наголошує на асиметричності відносин. Якщо стосунки з німцями були цілком передбачуваними, то з австрійцями виникли проблеми, котрі було складно владнати. Насамперед вони стосувалися виконання таємного додатку до мирного договору, що стосувався Східної Галичини й визнання Холмщини українською територією. Важливим пріоритетом для гетьманського уряду були також взаємини з Росією — як більшовицькою, так і небільшовицькою. В. Менджецький стисло зупиняється на переговорах із радянською делегацією в Києві, які розпочалися 23 травня. Головною темою стало визначення кордону, гострі дискусії викликали питання про стосунки Української Держави з урядами Дону, Кубані, Білорусії. Дослідник, посилаючись на українські історіографічні джерела, констатує, що радянська делегація свідомо зірвала переговори, коли поразка Центральних держав у світовій війні стала очевидною [8, С. 187].

Дещо більше уваги історик приділив взаєминам гетьманату з Добровольчою армією, на чолі якої у квітні 1918 р. став генерал А. Денікін, рішучий прихильник відновлення «єдиної й неподільної Росії», а також послідовний союзник Антанти. Його успіхи влітку на Кубані та Північному Кавказі, підтримка державами Антанти досить сильно впливали на політичну ситуацію в Україні, посилювали проросійські й монархічні настрої та одночасно зменшували підтримку гетьманського режиму з боку кадетів, Протофісу, великих земельних власників. П. Скоропадський ще до перевороту намагався налагодити контакти з «добровольцями». Але переважна більшість «білих» була категорично проти україн-

ської державності. Це привело до того, що гетьмана в їхньому стані взагалі трактували як зрадника й не бажали підтримувати будь-яких стосунків. Однак це не заважало їм мати в Україні напівлегальні організації, проводити вербування офіцерів у Добровольчу армію. Це ускладнювало міжнародне становище гетьманського режиму, головне тому, що держави Антанти трактували Україну як терен безпосереднього німецького впливу [8, С. 188—189]. При цьому, пише польський історик, гетьман добре розумів, що майбутнє України як самостійної країни залежатиме від визнання Антантою, а тому за будь-якої можливості він і міністр закордонних справ наголошували на нейтральному статусі Української Держави, котра не бере участі у світовій війні.

Гетьманат у німецькій оптиці

Розглянувши панораму перевороту та його наслідки в Києві, характер нової влади, головні напрями її політики, дослідник переносить свою увагу на Берлін, на реакції німецької столиці. Він стверджує, що переворот відкрив новий етап дискусій у німецькій політиці та владі про характер східної й, зокрема, української політики. Оскільки переворот був підготовлений таємно, переважно через військовиків, то для політичної еліти в Берліні він стався неочікувано, і сприйняла вона його неоднозначно⁵. В парламенті центристи й ліві вважали, що переворот став наслідком змови німецьких та українсько-російських мілітарних, монархічних сил, головна мета яких полягала у знівелюванні українського національного руху. Що, очевидно, було небезпідставним. Ліві мали побоювання, що переворот обернеться фактичною окупацією України, а новий уряд буде лише фіктивним прикриттям цієї окупації. Такий хід подій вони пов'язували з можливим посиленням військових і правих кіл у самій Німеччині, що лівих аж ніяк не влаштовувало. Натомість праві в райхстагу розглядали переворот як поразку українських національних сил, а отже як провал політики створення незалежної України як центру німецького впливу на Сході. З їхніх лав лунали голоси про зміну концепції німецької східної політики, визнання України центром знищення більшовизму й відбудови «єдиної Росії», максимально залежної від Німеччини. Дослідник доходить висновку, що коло прихильників незалежної української державності як головної мети Німеччини на Сході значно звузилося. Набирали силу думки, що Україна не здатна бути незалежною, і її «возз'єднання» з Росією неминуче. В. Менджецький указує на постать Г. Штреземана як одного з пропагандистів таких поглядів. У червні 1918 р. він побував у Києві, де мав зустрічі з російськими кадетами, зокрема П. Мілюковим, котрі шукали контактів із німцями для спіль-

⁵ Сучасна українська історіографія дотримується такої ж думки. Як зазначає Р. Пиріг, «аналіз історичних джерел дозволяє чітко простежити відсутність цілісної "східної" політики Німеччини, суттєві розходження з українського питання серед імперського правлячого істеблшменту», а також гострі суперечності між німцями й австрійцями у ставленні до гетьманату [14, С. 181].

ної боротьби проти більшовиків. В. Менджецький наводить показову цитату зі звіту Г. Штреземана про цю поїздку: «Наші цілі в Росії ми можемо зреалізувати в порозумінні з росіянами на площині відбудови російської єдиної конституційної монархії. На думку кадетів, німецько-російський мир може відкрити дорогу до світового загального миру. Перебування в Києві найавторитетніших кадетів — Мілюкова, Винавера, Набокова, Камінки дає надію на їх зближення з німцями. Для нас це можливість відірвати їх від Антанти. Вони мають до цього волю [...] але має бути змодифікована Брестська угода, тому що такого не зреалізує жоден російський уряд. Росіяни згодяться на німецький вплив на Литву, віддадуть Фінляндію, але Латвія, Естонія й Україна мають залишитися у зв'язку з Росією. На думку моїх співрозмовників, Україна може отримати автономію, але не незалежний гетьманат» [8, С. 196].

Водночас польський історик вважає, що німецьке командування в Києві сталося до гетьмана як до партнера, хоч і цілком підпорядкованого. Г. фон Айхгорн, В. Гренер, а також посол А. Мумм залишалися прихильниками розбудови незалежної української держави. В. Менджецький повертається до думки, що німці та австрійці не відчували сил запровадити в Україні класичну окупацію. Саме з цих міркувань вони наголошували на внутрішньому українському характері перевороту й мінімальній власній участі в ньому. На підтвердження своєї тези В. Менджецький наводить фрагмент з інтерв'ю В. Гренера газеті «Киевская мысль» 10 травня: «Для всіх було ясно, що дні уряду Голубовича були ліченими, — зазначив генерал. — Важко говорити про будь-які результати його діяльності. Торгівля і промисловість завмерли, школи та суди закрились. Тому було запроваджено німецькі суди. В такій ситуації хліборобам було неважко усунути стару владу й поставити при ній енергійну людину». На практиці, пише В. Менджецький, німці намагалися встановити суворий контроль над структурами української влади з «повною готовністю до політичного чи військового втручання скрізь, де ситуація могла розвиватися в напрямі, несумісному з німецькими намірами» [8, С. 196]. Але у зовнішніх цілях німці наголошували на незалежності нової української влади. У середині червня оберкомандо підготувало й надіслало до Берліна так звану програму Айхгорна з принципами політики Німеччини щодо Росії та України. Документ (його автором В. Менджецький вважає радше В. Гренера, ніж Г. фон Айхгорна) визначав головним завданням на Сході — ослаблення Росії. Тож підтримка незалежності України розглядалася як важливий пріоритет. І не лише тому, що це послаблюватиме Росію, але й з огляду на створення багатьох зручніших комунікацій, мостів до Кавказу, Азії, Індії. Автори програми переконані, що Україна завжди буде ворогом Польщі, а це, знову ж таки, в інтересах Німеччини. Відзначалося, що попри побоювання стосовно можливості самостійного існування України, Німеччина, зважаючи на майбутні вигоди, має зробити все для розбудови Української Держави [8, С. 196—197].

Запропонований погляд взяв гору в політичній верхівці Німеччини. Заступник державного секретаря МЗС фон Буше писав приблизно в той самий час, що політикою Берліна в Україні має бути припинення всіх проросійських і федералістських

тенденцій, збереження планів поділу Росії та її послаблення. Ця позиція знайшла свою остаточну підтримку під час Коронної ради у Спа 2—3 липня. Німеччина вирішила відмовитися від підтримки монархічних сил у Росії й визнати (можливо тимчасово) більшовицьку владу. Відносно України пріоритетом було встановлено її збереження як незалежної держави та центру прямого німецького впливу. Аналізуючи наслідки ради, В. Менджецький звертає увагу на думку імператора Вільгельма, який визнав, що українська державність не може бути самоціллю німецької політики. Він не був упевнений, що Німеччині вдасться остаточно відокремити Україну від Росії [8, С. 197]. З цього сумніву історик робить глибокий висновок: майбутнє України було похідним від першорядного на той час питання про формат майбутніх німецько-російських відносин. До того часу, поки з погляду німецьких політичних й економічних інтересів підтримка української держави була німцям вигідною, вони готові були її підтримувати. Однак розуміли, що в майбутньому навряд чи вдасться уникнути українсько-російського зближення. Підтвердження цієї думки В. Менджецький знаходить у листі В. Гренера до фельдмаршала Е. Людендорфа, в якому генерал висловлював сумнів щодо можливості тривалого відділення України від Росії, зважаючи на їх історичні та економічні зв'язки [8, С. 198].

Спочатку німці покладали надії на новий гетьманський уряд як фахівців, котрі зможуть налагодити господарське й суспільне життя у країні. Однак оптимізм досить швидко зник, коли вони впевнилися, що професійний рівень урядовців не надто високий. Практично нічого не змінилося в порівнянні з часами Центральної Ради в реалізації економічних завдань, які ставили перед Україною окупанти. Польський історик пише, що ані українській владі, ані німцям не вдалося створити ефективний механізм заготівлі зерна. Не допомогли ні каральні заходи, ні підвищення цін на збіжжя. В липні до Німеччини змогли відвантажити 16 тис. т, а у серпні — 29,5 тис. т продовольства, що було лише незначною частиною обсягів, передбачених договором від 23 квітня [8, С. 250].

Не вдалося також досягнути суспільного миру — заворушення, яких так побоювалися німці, не змусили себе довго очікувати. В. Менджецький присвячує окремих розділ страйкам і виступам літа 1918 р. Насамперед ідеться про Тарашансько-Звенигородське повстання та залізничний страйк. Спільними зусиллями урядових сил, а головню німецьких й австрійських військ із застосуванням артилерії та кінноти, селянські антипоміщицькі виступи, як і всеукраїнський страйк залізничників у липні — серпні вдалося локалізувати. Однак, додає дослідник, ними не можна було легковажити, адже вони вказували на рішучо вороже ставлення значної частини селянства до гетьманської влади.

Важливим наслідком придушення літніх виступів став факт міграції великої кількості молодих людей на території, контрольовані більшовиками, переважно в нейтральну зону, де з них пізніше будуть сформовані дві радянські дивізії. Інша частина повстанців, яка залишилася в Україні, створила невеликі загони, котрі нападали на панські маєтки, гетьманські адміністративні осередки. Автор вважає, що ці загони не могли підірвати життєдіяльність держави, але оскільки їх налічувалися сотні, то і про повну стабілізацію становища не можна говорити.

Восени 1918 р. такі загони, об'єднані харизматичними лідерами (В. Менджецький виділяє як приклад Н. Махна та Н. Григор'єва) стали основою селянського повстанського руху, який призвів до падіння гетьманату [8, С. 248]. Історик звертає увагу й на факт консолідації партій і громадських об'єднань в Український національний союз, який став легальною опозицією до гетьманського режиму та висунув власну програму побудови держави.

Наприкінці літа 1918 р. німецькі політики зміцнилися в думці, що незалежна українська держава — найкраща гарантія забезпечення німецького впливу на сході Європи по світовій війні. Але це повинна бути держава, здатна до самостійного існування, не залежна від присутності німецького військового контингенту. Тільки в такому випадку, зазначає польський історик, можна було сподіватися на визнання з боку держав Антанти, а також на успішний захист від російської агресії. Для цього потрібно було реалізувати кілька речей, насамперед створити дієздатну армію, зміцнити державні й економічні структури. А це можна було зробити лише формуванням широкої політичної коаліції, що об'єднала б як проросійськи налаштованих кадетів, так і партії Українського національного союзу. Як показала історія наступних місяців осені, створити таку коаліцію на довгий час було неможливо.

Візит у Берлін

Першою ознакою зміни німецької політики щодо України, вважає В. Менджецький, стала організація візиту гетьмана до Берліна, ініціатором чого був сам П. Скоропадський⁶. Він їхав до кайзера з пакетом із кількох пропозицій. Насамперед спільної боротьби України, Добровольчої армії генерала А. Денікіна, яку підтримувала Антанта, та німецьких військ проти більшовиків. Окрім цього він прагнув домогтися згоди Берліна на приєднання Криму та залучення принаймні частини Чорноморського флоту до українських збройних сил, а також обмеження німецького контролю за функціонуванням української влади. Зовні візит виглядав доволі успішним, П. Скоропадського з належними почестями зустрічали найвпливовіші німецькі функціонери, військовики та сам імператор. Але, як вважає В. Менджецький, йому не вдалося зреалізувати жодної зі власних пропозицій [8, С. 256—257]. Сучасні українські історики дотримуються дещо іншої думки. Зокрема Р. Пиріг переконаний, що під час перебування в Німеччині гетьман «фактично отримав принципову згоду на включення Криму до складу Української Держави та передачу їй Чорноморського флоту» [16, С. 77]. Та й сам В. Менджецький пише, що візит не був марним, він відкрив новий поворот у гетьманській як зовнішній, так і внутрішній політиці. Очевидно, до цього спричинилося й поступове розуміння фіналу світової війни після невдачі німецьких військ у битві на Марні у серпні 1918 р.

⁶ Сучасна українська історіографія стверджує, що ініціаторами візиту були німці. І це виглядає, на нашу думку, правдоподібніше, адже підготовка поїздки велася німцями у глибокій секретності та стала несподіванкою для найближчого оточення гетьмана.

Політичні зміни на завершальному етапі світової війни

З осені 1918 р. стало очевидним, що війну виграє Антанта. Повернувшись до Києва, гетьман почав послідовно публічно озвучувати, що Україна не є союзницею німців, а нейтральною державою, намагався дистанціюватися від німецької та австрійської опіки, наголошував на прихильності до незалежності, демонстрував негативне ставлення до монархізму. У зовнішній політиці це знайшло втілення в нав'язуванні контактів із нейтральними державами, а за їх посередництва призвело до спроб налагодити взаємини з країнами Антанти. Втім вони виявилися безуспішними, адже їх лідери не сприймали позитивно ані П. Скоропадського, ані державу, яку він очолював.

Найпомітнішими змінами у внутрішній політиці стала програма розгортання української армії, а також спроба відновлення козацтва як соціального та військового стану. Шукаючи способи розширення власної соціальної опори, 15 жовтня гетьман звернувся до прем'єра з листом про необхідність підготовки до створення нижньої палати майбутнього українського парламенту (Сойму).

Однією з причин змін в українській політиці В. Менджецький називає трансформації політичної ситуації в Німеччині, де «військова партія» фактично втратила владу. На початку жовтня канцлером став Максиміліан Баденський, який створив коаліційний уряд на основі домовленостей із соціал-демократами (Ф. Еберт). Своєю чергою це призвело до корекції німецької політики в Україні — в ній, на думку В. Менджецького, з'явився запит на українських соціалістів, на порозуміння з українськими національними лівими силами. Так дійшло до переговорів гетьмана з керівництвом Українського національного союзу, який виставив умови демократичних реформ, а згодом, у середині жовтня, відбулася реорганізація уряду, до якого ввійшли 6 представників УНС. Аналізуючи спогади П. Скоропадського, польський історик доходить висновку, що зміна складу кабінету — це наслідок тиску на гетьмана німецьких дипломатів, адже сам він так далеко в модифікації власного курсу, його «українізації» не зайшов би. Розглядаючи процес появи другого уряду Ф. Лизогуба, В. Менджецький зупиняється на демарші кадетів, котрі, вийшовши з його складу, оголосили про опозиційність до влади, що означало втрату гетьманом старої соціальної опори. Це — з одного боку. А з іншого — він так і не здобув повноцінної підтримки від УНС, чий очільник В. Винниченко в газетному інтерв'ю заявив, що союз не несе жодної відповідальності за дії уряду. Більше того, у жовтні після розпаду Австро-Угорщини керівництво УНС поринуло в підготовку антигетьманського повстання. Тож враження, що в Україні відбулася зміна політичного курсу, було поверховим. Ще однією причиною невдачі В. Менджецький називає «вороже ставлення до Української Держави рішучої більшості мешканців України» [8, С. 264—267]. Причому природа цієї ворожості мала різний характер, була різновекторною. Селяни після літніх повстань дещо притихли, але це оманлива тиша, щомиті міг статися новий вибух. Власники, як і більшість міської інтелі-

генції, думали про відновлення «єдиної й неподільної Росії». Учасники українського національного руху мислили категоріями національно-революційними. По суті гетьман залишився наодинці та міг розраховувати лише на німецький контингент. Але в Німеччині почалася революція. У цій ситуації, як стверджує сучасна українська історіографія, «гетьманський режим, позбавлений військового захисту Центральних держав, був приречений на падіння» [16, С. 72].

Вже на початку листопада 1918 р., зазначає польський дослідник, стало зрозуміло, що політичний поворот, здійснений у вересні — жовтні, не приніс бажаних наслідків. У цій ситуації гетьман вирішив ще раз різко змінити політичний курс. Першою ознакою такої зміни стало призначення на посаду заступника міністра закордонних справ замість пронимецького О. Палтова А. Галіпа, який мав зв'язки з дипломатами Антанти. У середині листопада П. Скоропадський відправив у відставку уряд, який проіснував лише три тижні, призначив новий на чолі з С. Гербелем і видав федеративну грамоту. Так розпочався фінал Української Держави, останню крапку в якому поставило антигетьманське повстання.

* * *

Аналізуючи польську історіографію, доводиться визнати, що історія Української Держави та персона її очільника не є для неї аж надто актуальними. В більшості польських видань, присвячених українській історії ХХ ст., тема подається стисло на рівні довідкових видань. На цьому тлі ґрунтовна монографія В. Менджецького виглядає як приємний виняток і зберігає свій академічний рівень та пізнавальне значення. Саме до неї польські автори за необхідності ширшого знайомства з темою відсилають своїх читачів [6, С. 52].

Аналізуючи працю, можна зробити ряд висновків. Насамперед на перше місце варто поставити спробу автора розглянути події українського державотворення не локально, в колі суто національних подій, а вмонтовуючи їх у широкий міжнародний контекст, тісно прив'язаний до світової війни, зокрема до політики Німеччини. Польський історик пише, що в Берліні розмови про Україну як критичну для міцності Російської імперії частину велися ледь не з кінця ХVІІІ ст., але конкретизувалися німецькою політикою на зламі 1917—1918 рр. після появи у Бресті української дипломатичної місії. Як відомо, Центральні держави розглядали мирний договір з УНР насамперед як «хлібний мир», тобто головною їх метою впродовж усього 1918 р. в Україні було завдання використання економічних ресурсів. Саме навколо цієї проблеми вибудовувалися провідні політичні вектори. Однак не менш важливими були геополітичні міркування про ефективне забезпечення німецьких інтересів на сході Європи в повоєнний час. Україна визнавалася важливим, а може навіть головним елементом такого впливу й одночасно послаблення Росії. Саме тому німці шукали життєспроможну модель української держави. Чи це їм удалося? Історія негативно відповіла на це питання. Не останню роль тут відіграла та обставина, що доля України опинилася в руках «військової партії», яка в особі командування в Києві стала головним призвідцем зміни української державності.

Важливо відзначити, що польському дослідникові вдалося відтворити доволі повний і точний портрет гетьманської держави. Не знайшовши спільної мови з урядом УНР, звинувативши його у соціалістичності, німецькі генерали не змогли правильно оцінити політичну ситуацію й поспішно почали діяти звичними для військовиків методами — переворотом. Їхній вибір був зрозумілим, вони сприймали життя крізь призму порядку в казармі. Так з'явилася постать російського генерала, нащадка давнього гетьманського роду, але далекої від політики та українських національних інтересів людини. Спочатку німцям здавалося, що одноосібна авторитарна влада, яку забезпечить надійна опіка німецьких й австро-угорських військ, ефективно вирішить суть справи, тому вони глибоко не цікавилися поглядами майбутнього очільника держави — на це не було часу. Зробивши вибір на користь «уряду фахівців», який виявився кадетським, а тому проросійським, гетьман, а разом із ним і німецький штаб у Києві автоматично, практично відразу отримали опозицію від українських політичних партій і їх соціальної бази. Якщо звернутися до метафори про архітекторів Української Держави, то німці не були поодинокими, адже творців було кілька: звісно німці, гетьман і його адміністрація, а також величезний загал опозиції. Ці сили були несуголосними, переважно діяли в різних напрямках, позаяк мали різні інтереси. Тому Українська Держава виявилася штучною конструкцією, а не живим соціальним організмом. Вона була заслабкою, щоб виконати економічні зобов'язання, які взяла на себе. Якщо оберкомандо могло ефективно впливати на уряд, а той мав зважати на німецький інтерес, то конструктивного діалогу з селянством, робітничими масами й українською інтелігенцією повести не вдалося. До того ж переважна більшість українського населення сприймала німців та австрійців як окупантів, і це створювало додаткові бар'єри. Відштовхуючись від цих думок, В. Менджецький формулює парадоксальну, провокативну думку, що німецька військова присутність стала радше перешкодою, аніж допомогою в розбудові незалежної української державності. Безумовно, ця думка не може залишитися без уваги українських істориків.

Інструментами запровадження спокою гетьманський режим обрав відновлення приватної власності та дореволюційного законодавства, що свідчило про відсутність у П. Скоропадського політичного досвіду. В розбурханій зміні країні така політика призвела до зовсім інших, аніж очікувалися, результатів. В липні 1918 р. Україну охопили десятки селянських виступів, які вдалося на певний час придушити силою окупаційних військ, але наприкінці року повстанці знесуть гетьманський режим.

В. Менджецький пише, що у другій половині літа 1918 р. німці розчарувалися в можливостях «уряду фахівців» й почали чинити тиск на гетьмана в напрямі залучення до співпраці опозиційних сил. Очевидно, з цим вони запізнилися. «Українізація» влади відбулася у середині жовтня, але з об'єктивних причин лише на короткий час. Узгодити суперечності, що розривали суспільство й політичні сили, виявилось непосильною для П. Скоропадського справою.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Gurny, M. *Ukrainska revoliutsiia v polskii istoriohrafii XXI st. Ukraina moderna*. Ch. 29 [in Ukrainian].
[Гурни М. Українська революція в польській історіографії XXI ст. *Україна модерна*. Ч. 29].
2. Bruski, J.J. *Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919—1924)*. Kraków, 2004. 600 s. [in Polish].
3. Hojnowski, A., Bruski, J.J. *Ukraina*. Warszawa, 2006. 411 s. [in Polish].
4. Olszański, T.A. *Historia Ukrainy XX w.* Warszawa, 1993. 352 s. [in Polish].
5. Olszański, T.A. *Ukraińskie stulecie 1914—2014*. Warszawa, 2020. 472 s. [in Polish].
6. Kowalewski, Z.M. *Ukraińskie rewolucje*. Warszawa, 2023. 279 s. [in Polish].
7. Serczyk, W. *Historia Ukrainy*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. 518 s. [in Polish].
8. Mędrzecki, W. *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 r.* Warszawa, 2000. 330 s. [in Polish].
9. Hornykiewicz, T. *Ereignisse in der Ukraine 1914—1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, t. 1-4. Philadelphia, 1966—1969 [in Germany].
10. Hai-Nyzhnyk, P. *Finansova polityka uriadu Ukrainskoi Derzhavy hetmana P. Skoropadskoho (29 kvitnia — 14 hrudnia 1918 r.)*. Kyiv, 2004. 514 s. [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави гетьмана П. Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). Київ, 2004. 514 с.]
11. Hai-Nyzhnyk, P. *1918-i: dva perevoroty*. Kyiv, 2019. 298 s. [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороты. Київ, 2019. 298 с.]
12. *Hetmanat Pavla Skoropadskoho: istoriia, postati, kontroversii* [ed. V.F. Verstiuk]. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії [відп. ред. В.Ф. Верстюк]. Київ, 2008].
13. Papakin, H. *Pavlo Skoropadskiy: patriot, derzhavotvorets, liudyna: Istoryko-arkhivni narysy*. Kyiv, 2003. 281 s. [in Ukrainian].
[Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. Київ, 2003. 281 с.]
14. Pyrih, R. *Hetmanat Pavla Skoropadskoho: mizh Nimechchynoiu i Rosiieiu*. Kyiv, 2008. 209 s. [in Ukrainian].
[Піріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. Київ, 2008. 209 с.]
15. Pyrih, R. *Ukrainska hetmanska derzhava 1918 roku: Istorychni narysy*. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Піріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. Київ, 2011].
16. Pyrih, R. *Vidnosyny Ukrainy i Tsentralnykh derzhav: netypova okupatsiia 1918 r.* Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Піріг Р. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 р. Київ, 2018].
17. Reient, O. *Pavlo Skoropadskiy*. Kyiv, 2003. 304 s. [in Ukrainian].
[Реєнт О. Павло Скоропадський. Київ, 2003. 304 с.]
18. Tymoshchuk, O. *Okhoronnyi aparat Ukrainskoi Derzhavy (kviten — hruden 1918 r.)*. Kharkiv, 2000. 462 s. [in Ukrainian].
[Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень — грудень 1918 р.). Харків, 2000. 462 с.]
19. *Ukraina i ukrainci v postimpersku dobu (1917—1939)*. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Україна й українці в постімперську добу (1917—1939). Київ, 2021].
20. Yanevskiy, D. *Politychni systemy Ukrainy 1917—1920 rr.: Sproby tvorennia i prychny porazky*. Kyiv, 2003. 767 s. [in Ukrainian].

- [Яневський Д. Політичні системи України 1917—1920 рр.: Спроби творення і причини поразки. Київ, 2003. 767 с.].
21. Narysy istorii Ukrainської revoliutsii 1917—1921 rr.: U 2 t. T. 1. Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Нариси історії Української революції 1917—1921 рр.: У 2 т. Т. 1. Київ, 2011].
 22. Dmytryshyn, V. Drama vyboru: Vidnosyny Ukrainy z Tsentralnymy derzhavamy u 1917—1918 rr. Kyiv, 1999 [in Ukrainian]. [Дмитришин В. Драма вибору: Відносини України з Центральними державами у 1917—1918 рр. Київ, 1999].
 23. Nahaievskiy, I. Istoriia ukrainської derzhavy dvadtsiatoho stolittia. Kyiv, 1993 [in Ukrainian]. [Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Київ, 1993].
 24. Kalakura, Ya. Try obrazy Hetmanatu P. Skoropadskoho v ukrainській istoriografii. *Natsionalna ta istorychna pamiat. Vyp. 7: Spetsvypusk "Pavlo Skoropadskiy — ostannii hetman Ukrainy (do 140-richchia vid dnia narodzhennia)"*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian]. [Калакура Я. Три образи Гетьманату П. Скоропадського в українській історіографії. *Національна та історична пам'ять. Вип. 7: Спецвипуск «Павло Скоропадський — останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)»*. Київ, 2013].
 25. Kozubel, M.B. Przestępczość w Państwie Ukraińskim w okresie koniec lipca — sierpień 1918 r. — analiza na podstawie wybranych materiałów Centralnego Państwowego Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy w Kijowie. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodnie*. LIV, z. 2 (2019): 109-28 [in Polish].

Надійшла / Received 13.03.2024

Vladyslav VERSTIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Head of the Department of History of the Ukrainian Revolution of 1917—1921,
 Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
 vverst@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6023-0471>

HETMAN P. SKOROPADSKYI AND THE HETMAN STATE IN POLISH HISTORIOGRAPHY

The purpose is to show how the course of the Ukrainian Revolution 1917—1921, which coincided with the formation of the Second Polish Republic, is presented in modern Polish historiography. The fate of both nations in those times was different. The Polish view of Ukrainian events provides additional options and arguments in the search for reasons for the defeat of Ukrainian statehood. **The methodology** is based on the principle of historicism, the use of general scientific and special historical research methods, i.e., structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative historical method. **The scientific novelty** lies in the introduction of the original and meaningful monographic work of the Polish Historian W. Mędrzecki into the Ukrainian historiographical discourse, as it has been little known among Ukrainian researchers. The Polish historian suggests analyzing the Ukrainian events in the wider context of the World War I and the German military presence in Ukraine. **Conclusions.** W. Mędrzecki's book is based on a comprehensive study of both Ukrainian and German sources, involving a wide range of historiographical works. It has enabled the researcher to conduct a deep objective analysis of events and come to a number of critical conclusions, which are reviewed in the article.

Keywords: *P. Skoropadskiy, Ukrainian State, Ukrainian Central Council, German military intervention, Polish historiography, W. Mędrzecki.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.187>
УДК 94(477.83/.86)“1920/1950”

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України,
Дрогобицький державний педагогічний університет
ім. І. Франка (Дрогобич, Україна)
vilnickiy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Володимир СТАРКА

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук,
Тернопільський національний педагогічний університет
ім. В. Гнатюка (Тернопіль, Україна)

starka1980@tnpu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0213-9298>

КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ФОРМУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ (1920—1950-ті рр.)*

Мета полягає в розкритті комеморативних практик українців Галичини у формуванні та збереженні національної пам'яті. **Методологія** базується на загальнотеоретичних принципах і конкретно-історичних методах пізнання, використання яких спрямоване на об'єктивне висвітлення досліджуваних подій, фактів, явищ у контексті тогочасних суспільно-політичних

* Стаття містить результати дослідження за темою «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ — першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

Цитування: Ільницький В., Старка В. Комеморативні практики українців Галичини як елемент формування та збереження національної пам'яті (1920—1950-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 187—203. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.187>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

процесів у динамічному розвитку. Проблемно-хронологічний метод, застосований під час підготовки статті, дозволив виокремити тематичні сюжети в їх діалектичному зв'язку, досягнути теоретичного узагальнення цілого й частин, взаємодії організаційно-структурних елементів. **Наукова новизна** означена авторською інтерпретацією ролі історичних символів у творенні та збереженні національної пам'яті українців Галичини, сформованої на основі опрацювання історичних джерел різного походження. **Висновки.** Зазнавши поразки в боротьбі за відновлення української державності на початку 1920-х рр., українці краю опинилися перед вибором: або розчинитися в польському суспільстві, або знайти ті маркери, які допоможуть зберегти національну ідентичність. Дослідження комеморативних практик суспільних груп дало змогу побачити уявлення про минуле учасників тих спільнот та окреслити чинники, які впливають на конструювання певних суспільних уявлень про давніші часи відповідно до їх світоглядних орієнтирів. Те, як сучасники бачать минуле, що вони в ньому зауважують і виокремлюють, яскраво ілюструє поточні суспільні настрої. Саме тому від того, як нинішні українці формуватимуть колективні уявлення про минуле, залежатиме подальший розвиток нашої спільноти.

Ключові слова: Галичина, національна пам'ять, сільське населення, тоталітарний режим, радянські репресивні органи, український національно-визвольний рух.

У суспільствах, які звільнилися від впливу тоталітарних режимів наприкінці ХХ ст., у тому числі в Україні, розпочався процес ідеологічної деколонізації, який проявився в тому, що спільноти повертаються до своєї традиційної національної, історичної пам'яті, відібраної, зруйнованої або спотвореної на користь тоталітарних режимів [1].

Українці, які впродовж кількох століть боролися за відновлення національної держави, не маючи змоги офіційно фіксувати власні наративи минулого, змушені були шукати альтернативних шляхів збереження національної пам'яті, щоб не розчинитися в бездонному океані багатонаціональних імперій. У цьому контексті актуальним є вивчення досвіду збереження національної пам'яті сільським населенням Галичини, яке маркувало «місця пам'яті» за допомогою релігійних символів. Витоки цього явища вбачаємо в тому, що, по-перше, незможні аграрії не мали змоги споруджувати дорогих і помпезних меморіальних комплексів; по-друге, в попередні історичні періоди жодна влада, яка управляла регіоном, не дозволяла собі руйнувати сакральні пам'ятки. Для прикладу, коли у середині ХІХ ст. на теренах Галичини скасували панщину, в усіх селах було встановлено кам'яні пропам'ятні хрести.

Тож коли в першій чверті ХХ ст. в боротьбі за незалежну Україну пролилася перша кров, для вшанування жертв звернулися до практики козаччини, коли на місцях звитяги насипали кургани, увінчані хрестами. Ці могили повинні були нагадувати майбутнім поколінням про високу ціну, заплачену за власну державу.

Історія боротьби українського національно-визвольного руху середини ХХ ст. неодноразово ставала предметом наукових пошуків кількох поколінь вітчизняних та іноземних істориків, водночас питання вшанування пам'яті загиблих борців за незалежність України описувалося лише побіжно, в контексті вивчення збройної боротьби.

В опублікованих працях безпосередніх учасників національно-визвольного руху П. Мірчука [1], П. Содоля [2], М. Лебеда [3], Л. Шанковського [4] наведено

окремі факти вшанування пам'яті полеглих повстанців. Комеморативні практики українських патріотичних організацій та їх вплив на світоглядні орієнтири тогочасної галицької молоді аналізують автори збірника, присвяченого Є. Коновальцю та його добі [5]. Роль галицької інтелігенції у формуванні української національної ідентичності висвітлено в монографії О. Рубльова [6]. Регіональні практики формування символічних могил і подальшого вшанування загиблих героїв відображено у спогадах та наукових розвідках, опублікованих українською еміграцією в історико-мемуарних збірниках [7—8]. С. Волянчук [9—10], В. Ільницький [11—13], М. Романюк [14], І. Патриляк [15], досліджуючи історію боротьби українців за відновлення національної державності, основний акцент роблять на бойовій і політичній складовій діяльності національного підпілля й лише побіжно наводять факти встановлення меморіальних знаків загиблим борцям.

Дослідити процес становлення традиції вшанування пам'яті загиблих учасників українського національно-визвольного руху можемо, залучивши широкий пласт архівних документів із фондів державних архівів західних областей України, а також Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Частина матеріалів опубліковано в тематичних збірках під загальною назвою «Літопис УПА». Інформацію про вшанування пам'яті жертв тоталітарних режимів віднаходимо на шпальтах українськомовної преси, що виходила на території Галичини в 1941—1944 рр. Дослідження ролі меморіалів борцям за волю України у формуванні та збереженні національної пам'яті українського населення краю відбувалося згідно із загальнонауковими принципами неупередженості та історизму, які реалізовувалися шляхом застосування проблемно-хронологічного, статистичного, аналізу й синтезу та інших методів наукового пошуку.

В кожному суспільстві в різних форматах відбуваються суперечки щодо контурів пам'яті про минуле. Мексиканський історик Е. Флорескано зауважував: «[...] якщо для правителів реконструкція минулого є необхідним знаряддям домінування, то для переслідуваних і пригноблених вона є свідченням власної ідентичності та силою, яка утримує при житті прагнення до свободи та незалежності» [16, С. 60].

Українські еліти особливо важливого значення надавали комеморативним практикам формування і збереження пам'яті про визвольну боротьбу та її героїв, які віддали своє життя. Зокрема напередодні Зелених свят 1926 р. у часописі «Діло» вийшла редакційна стаття, в якій зазначалося, що «і цього року [...] підемо, як члени нації, щоб поклонитися костям найкращих з нації, бо це потреба нашої душі, обов'язок нашого серця». Далі автор звертався до українців Галичини із запитанням: «Чи подбали ми про належне упорядкування могил, про утрівання їх пам'яті, їх заслуг?». Відтак із жалем констатував: «[...] того всього у нас дуже слабе розуміння культу заслужених померлих, що ми майже нічого не робимо... Де у нас пам'ятки чи пам'яткові таблиці в честь погибших, як нині має в чужинців уже кожна найменша закутина? Нічого з того ми на превеликий сором не зробили, бо ми ледви спроможемось на те, що щорічно перед Зеленими святами, і то під пригадки преси, упорядкуємо могили погибших у війні. А цілий рік вони

якби для нас не існували і ми не дбаємо зовсім про те, чи на тих могилах є хрести, чи нема, чи написи на них уже позатиралися. Це нас мало обходить, бо нам вистарчає піти раз у рік на ті могили з процесійним походом». Наприкінці статті автор запропонував обрати в кожній громаді комітет, який опікувався б не лише охороною пам'ятних місць, але й установами нових меморіальних знаків¹.

Національним громадським організаціям навесні 1927 р. вдалося зареєструвати статут Українського товариства охорони воєнних могил, котре частково перебрало на себе опіку над стрілецькими цвинтарями на теренах Галичини². До справи вшанування пам'яті українських військовиців активно долучилося видавництво «Червона калина», яке через пресу закликала галичан «розбудувати та плекати пошану до нашого історичного минулого, закріплювати традиції, зберігати друком історичні матеріали, якими можна би покористуватися у майбутньому»³. Відомий галицький археолог Я. Пастернак спонукав українську громаду організувати у Львові музей визвольної боротьби 1914—1921 рр., що мав стати не лише «справою нашого престижу як нації, свідомої своєї життєздатності та свого історичного завдання», але й дав би можливість наочно «показати причини наших невдач»⁴.

Загалом на початку 1920-х рр. на Галичині вшанування полеглих героїв звичай відбувалося у вигляді громадських панахид на могилах січових стрільців на горах Лисоня та Маківка. У середині 1920-х рр. патріотичні організації поступово почали впроваджувати культ могил національних героїв. Для цього у селах регіону зусиллями громади насипали символічні могили, біля яких під час Зелених свят або в перші дні листопада відправляли громадські панахиди з промовами та обов'язковим виконанням патріотичних пісень. Подібні заходи безумовно піднімали моральний дух українства.

В міжвоєнний період польська адміністрація різними способами намагалася протидіяти спорудженню такого типу пам'ятних знаків. Зважаючи на цю ситуацію, символічні могили селяни насипали вночі, а зранку парафіяльний священник їх освячував. Як правило, представники польської адміністрації та поліції з релігійних переконань не руйнували вже освячені об'єкти. Тож вони почали вдаватися до залякування священників греко-католицької церкви, щоб ті не освячували таких могил і хрестів на них. Зокрема парох с. Дмитровичі Мостиського повіту Львівського воєводства у травні 1934 р. отримав 300 злотих штрафу, а у випадку несплати йому загрожувало 7 днів арешту за те, що без дозволу староства освятив могилу зі встановленим на ній хрестом. На початку вересня 1934 р. парох с. Волчищовичі зазначеного повіту отримав кару 500 злотих або 14 днів арешту «за освячення могили і хреста на ній»⁵. Попри суворі санкції, українські священники продовжували здійснювати чин освячення могил борцям за волю України.

¹ Діло. 1926. 20 червня. С. 1.

² Діло. 1927. 13 травня. С. 2.

³ Від редакції. Літопис Червоної калини. 1929. Ч. 1. С. 2.

⁴ Там само. С. 9.

⁵ Діло. 1934. 15 вересня. С. 5.

Не маючи змоги перешкодити освяченню пам'ятників, польська влада різними способами заохочувала «патріотичні» прояви «невстановлених осіб», які бралися за справу знищення могил. Так, 8 червня 1929 р. з мовчазної згоди староства невідомі розкрили чотири могили січових стрільців та перенесли останки до спільної могили на військове кладовище у с. Потутори поблизу м. Бережани Тернопільського воєводства. 12 червня 1929 р. на горі Лисоня такі ж невідомі розкопали колективне стрілецьке поховання, перенісши останки на той самий військовий цвинтар у с. Потутори. Принагідно зазначимо, що співробітники воєводської адміністрації, які спільно з поліціантами спостерігали за ексгумацією, відмовилися надавати українській громаді будь-які дозвільні документи на ці дії. Дорогою на кладовище учасники розкопок порозкидали частину кісток узбіччям, а на зауваження селян, що так робити не по-людськи, польська поліція не відреагувала. На всі звернення українських послів В. Целевича та С. Барана до керівництва воєводства офіційна влада відповіла, що «дякує за інформацію, і у скорому часі полагодить справу»⁶. Восени 1930 р. невідомі зруйнували хрест з українським написом, установлений на могилі січового стрільця у с. Колиндяни Чортківського повіту Тернопільського воєводства⁷. На звернення української громади до польської поліції з проханням знайти винуватців не було жодної реакції. В ніч із 30 на 31 травня 1936 р. невідомі знищили вхідну браму у формі тризуба на кладовищі українських січових стрільців у с. Посухів Бережанського повіту Тернопільського воєводства. Тієї ж ночі у с. Конюхи сплюндровано могилу стрілецького хорунжого В. Загультського, а у с. Бишки Бережанського повіту розкопано могилу січового стрільця, який загинув 1917 р.⁸ У травні 1937 р. с. Коршів, що поблизу м. Коломия Станіславівського воєводства, сколихнула звістка, що місцевий вїйт у «спілці» з солтисом вирішили перенести в невідоме місце могили січових стрільців, за якими з 1915 р. доглядали місцеві мешканці⁹. Після розголосу сільська управа на якийсь час призупинила реалізацію задуманого. Однак 9 червня 1937 р. за наказом керівництва Станіславівського воєводства всі стрілецькі могили були розкопані, а останки перенесені на громадський цвинтар села¹⁰. Зазначимо, що ці акти вандалізму залишалися без належної реакції з боку органів влади та поліції. Проте коли так само невстановлені особи в ніч із 10 на 11 червня 1936 р. на міському кладовищі м. Бережани «на двох гробах польських жовнірів вивернули хрести, знищили зелень, розсунули землю та викопали огорожу, а на гробі поліціантів, що в 1922 р. загинули в Конюхах, розсунули камінну огорожу», поліція відразу провела арешти української молоді у самих Бережанах та у прилеглих селах. Крім того, адміністрація повіту обіцяла 500 злотих винагороди за будь-яку інформацію про «зловмисників»¹¹.

⁶ Діло. 1939. 21 червня. С. 2.

⁷ Діло. 1930. 2 грудня. С. 5.

⁸ Діло. 1936. 26 червня. С. 3.

⁹ Діло. 1937. 8 травня. С. 7.

¹⁰ Діло. 1937. 26 червня. С. 4.

¹¹ Діло. 1936. 26 червня. С. 3.

Ситуація в регіоні щораз більше радикалізувалася. Коли польська поліція розкопала символічну могилу, насипану на місці арешту членів ОУН В. Біласа та Д. Данилишина у с. Розвадів Стрийського повіту Львівського воєводства, її насипали знову. Коли ж поліція вдруге почала розкидати насип, спрацювала закладена в нього вибухівка. Як наслідок, кілька поліціантів зазнали поранень¹². Зважаючи на це, надалі поліція не надто охоче виконувала розпорядження розкопувати символічні могили українських героїв. У вересні 1939 р. на пам'ятники полеглим борцям за незалежність України чекали ще більші випробування. Тотальна радянська політика краю серед іншого передбачала знищення всіх національних та релігійних символів у селах, особливо розташованих поблизу навчальних закладів.

Радянська влада на початку 1940 р. не наважилася приступити до форсованого знищення пам'яток, оскільки, за словами секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. Груленка, «у нас бракувало сил, і лише за допомогою армії можна було провести подібну роботу»¹³. 18 липня 1940 р. в оперативному повідомленні 2-го відділу УДБ УНКВС по Львівській обл. зазначалося, що з «приєднання західних областей минуло вже 10 місяців, за нинішніми часами й подіями термін цілком достатній, щоб із корінням вирвати стару психологію, принаймні в більшості» [17, С. 130]. З другої половини 1940 р. кампанія зі знищення релігійних та національних символів у селах Галичини значно поживилася. Насамперед зі шкільних приміщень вилучили всі ікони й розп'яття, натомість почепили портрети В. Леніна та Й. Сталіна. Одночасно з проведенням антирелігійних мітингів прихильники радянської влади заповзялися активно руйнувати придорожні й сільські хрести та «фігури». У с. Чесник Рогатинського р-ну Станіславської обл. невідомі знищили три придорожні кам'яні хрести. Населення підозрювало місцевих комсомольців¹⁴.

Задля збереження пам'яток від руйнування та актів вандалізму селяни переносили їх на церковні подвір'я, кладовища, а в окремих випадках ховали в лісах. Щоб зупинити подібну практику, 15 січня 1941 р. Тернопільський облвиконком ухвалив постанову «Про впорядкування кладовищ в містах і селах». Згідно з документом, церковним громадам заборонили опікуватися станом кладовищ, а відповідальність за їх упорядкування покладалася на виконкоми сільських рад¹⁵. У червні 1941 р. у складному протистоянні радянського тоталітарного режиму та духовно-патріотичного світогляду галицьких селян наступило нетривале замирення. З відступом Червоної армії та вступом на терени Галичини німецьких військових частин у місцевих селян з'явилася надія на відродження українського національного життя.

¹² Архів Центру досліджень визвольного руху (далі — АЦДВР). Ф. 23. Т. 6. С. 2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/16916?locale=ua>

¹³ Державний архів Івано-Франківської обл. (далі — ДАІФО). Ф. П.1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 32.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДАІАУ України). Ф. 201. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 42 зв.

¹⁵ Державний архів Тернопільської обл. (далі — ДАТО). Ф. Р-1833. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 23.

Практично в усіх селах регіону на початку липня 1941 р. було відновлено чи заново насипано символічні могили борцям за волю України¹⁶. У с. Ясенівка Золочівського р-ну Львівської обл. на такій могилі встановили три хрести з написами «По щасливім переході німецько-польської війни», «По щасливім побуттю села під большевиками», «По звільненню України від большевиків»¹⁷. У краї розпочалися масштабні роботи щодо перепоховання та належного вшанування жертв радянського терору. Так, 2 серпня 1941 р. розкопано одну з братських могил над Дністром. Усі тіла жертв (113 чоловіків і 3 жінки) було ексгумовано та проведено експертизу, визначено причину й час смерті. Після цього останки поховали в тому ж місці (перепоховання на цвинтарі в літній період з огляду на санітарно-епідеміологічні норми вважалося неможливим) та насипали над ними курган-могилу¹⁸.

У серпні — вересні 1941 р. «Січі» почали кампанію з насипання «могил слави», «щоб закріпити в народі пам'ять героїв і жертв, що згинули в боротьбі з червоною Москвою». Станом на 22 жовтня того року лише на Рогатинщині було створено 86 таких могил. Насипали їх на видних місцях, біля читалень «Просвіти» або на пагорбах. На могилах установлювали високі хрести з написами: «На вічну славу героям, що впали за волю 1939—1941 років»¹⁹.

На Тернопільщині влітку 1941 р. один із місцевих провідів ОУН наказував: «Висипати могили, встановити хрести і відправити панахиди»²⁰. Під час освячення могил зазвичай відбувалася врочиста велелюдна «академія». Зокрема під час освячення могили слави в Рогатині 28 вересня 1941 р. у процесії взяла участь 24 643 особи²¹.

Не завжди громади вкладалися у визначені провідниками терміни. Ще восени 1941 р. мешканці с. Коцюбинці на Тернопільщині почали насипати пропам'ятну могилу на майдані біля церкви, яку змогли завершити лише навесні 1943 р.²² Утім попри патріотичне піднесення літа 1941 р. реалії життя в умовах нацистського окупаційного режиму внесли свої корективи в догляд за пам'ятними об'єктами. Один із дописувачів газети «Самбірські вісті» з сумом констатував, що «всі ці могили борців чекають досі свого впорядкування. А наше українське громадянство немов призабуло за них». Далі автор наголошував, що «лиш там, де є могили, там є воскресіння»²³.

Повернення на терени Галичини радянської влади викликало певне сум'яття серед місцевого селянства. Тодішні настрої доволі влучно описав єпископ-помічник І. Лятишевський: «[...] наші розрахунки на перемогу німців над Радянським

¹⁶ *Воля Покуття*. 1941. 7 серпня. С. 3.

¹⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 59 зв.

¹⁸ *Самбірські вісті*. 1941. 14 серпня. С. 3.

¹⁹ *Львівські вісті*. 1941. 24 жовтня. С. 3.

²⁰ АЦДВР. Ф. 17. Т. 8. Спр. Доброводівський архів. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/11953?locale=ua>

²¹ *Львівські вісті*. 1941. 1 листопада. С. 3.

²² *Воля Покуття*. 1941. 7 серпня. С. 3.

²³ *Самбірські вісті*. 1941. 1 листопада. С. 2.

Союзом зазнали невдачі і ми вирішили на перших порах виконувати розпорядження радянської влади, очікуючи, що буде далі» [18, С. 269]. На звільнених від нацистів територіях радянці відразу намагалися запровадити довоєнні порядки [19, С. 193]. Тож супутником насадження нової свідомості стала активна політична кампанія, в першу чергу спрямована на знищення символів, які нагадували місцевим селянам про їхнє минуле та слугували національними індикаторами. Адміністративні органи масово практикували вандалізм щодо могил повстанців. Його метою було бажання насадити страх і відвернути населення від визвольного руху²⁴. Докладалися колосальні зусилля для того, щоб заборонити будь-які поминальні процесії, вшанування пам'яті загиблих²⁵. Інколи не витримували навіть самі військовослужбовці. Так, у звіті підпілля зазначалося: «Один червоноармієць стрів наших дві дівчини, котрі несли на могилу тризуб, впадшим двом нашим членам і сказав таке: вертайте назад, бо по дорозі стріне вас НКВД і побачить, що ви несете тризуб, то вони вас на місці розстріляють. А також скажіть в селі усім людям, щоби тризуби поховали, бо НКВД таких дуже переслідує»²⁶. Однак навіть репресії не змогли відвернути населення від виконання таких важливих і почесних обов'язків. Кожне святкування мало ретельно продуманий план та відповідну мету — морально-політичне виховання як членів підпілля, так і населення. Для цього проводилася низка заходів організаційного характеру: з вечора у селах, у райцентрі розпалювали вогні, підбираючи високі та видні місця, вранці намагалися вивішувати в населених пунктах синьо-жовті прапори, молодь співала революційних пісень, люди відвідували церкву, перед цим облаштовували могили. Після святкувань провідники звітували про ситуацію²⁷. 25—26 травня 1946 р. в окремих селах Станіславської обл. населення відзначало День героїв, утримуючись від важкої фізичної праці, а молодь перед цим відновлювала могили загиблих борців та прикрашала їх вінками. У с. Підпечери Станіславського р-ну місцеві дівчата прибрали вінками і квітами поховання стрільця «Степовика» за селом під лісом і ще три могили на цвинтарі. На другий день спецвідділ НКВС Видренка порозкидав вінки, поламав хрести та сплюндрував поховання. У селах Богородчанського р-ну органи держбезпеки влаштовували засідки біля могил героїв. Як йшлося в одному зі звітів підпільників: «В навечір'ї Зелених свят селяни громадно сходилися на цвинтарі, особливо молодь, дівчата несли вінки на могили замордованих більшовиками повстанців. Старші ставили свічки. Нічну тишу на цвинтарі стрясав здушений плач і ридання близьких упавших, неслися горячі молитви. Хоч ніхто не виголошував жодних промов, панував святочний настрій і невисловлені почуття та думи наповнювали серця присутніх. Всі відчували і розуміли, хто є причиною кривавих жертв народу: чому

²⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 376. Т. 80. Арк. 237.

²⁵ Там само. Арк. 238.

²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 102.

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 181. Арк. 116—117.

за недовгий відносно час виросло на цвинтарі так багато могил молодих і живучими надіями людей. В багатьох селах, щоб зірвати неорганізоване самочинне вшанування пам'яті упавших, більшовики насакували на цвинтарі і прикладами розганяли присутніх домів, не дозволяючи навіть помолитись на могилах»²⁸. У с. Піддужжя Станіславського р-ну в ті дні згадана вище «спецбоївка» Видренка поламала хрести й розрила могили, де покоїлися закатовані енкавесівцями в березні 1946 р. мати з сином²⁹.

Біля с. Підпечери Станіславського р-ну загин Видренка 8 червня 1946 р. вчетверте розрив могили стрільця «Степовика». Хрест поламали, а на тому місці залишили картку з написом: «Собаці — собача смерть». 9 червня у Чорному Лісі біля с. Рибне Станіславського р-ну було розкопано спільну могилу сотника «Вовка» й чотового «Річки». Тіла обох витягнули, облили запальною сумішшю і спалили. Того ж 9 червня 1946 р. у с. Надорожна Тлумецького р-ну 12 співробітників держбезпеки спіяли хрест на могилі, а таблицю, на якій було написано «Борцям за волю України», забрали в район. У с. Балинці Гвоздецького р-ну також зрізали хрест, а могили розкопали. 13 червня у с. Тустань Жовтневого р-ну хрест викинули, а могили зрівняли³⁰.

Боротьба з «націоналістичними» меморіалами відбувалася й в іншій спосіб. Так, військова рада 4-го Українського фронту 12 вересня 1944 р. (за підписами командувача військами генерал-полковника І. Петрова, членів військради генерал-полковника Л. Мехліса та генерал-майора М. Новикова) видала постанову про зняття хрестів із тризубами й написами «Борцям за волю соборної України», що були встановлені на могилах у населених пунктах західних областей України. Водночас наказувалося: самі могили не знищувати, а встановлювати на них піраміди-пам'ятники, увінчані червоною зіркою; військовослужбовцям і місцевому населенню пояснювати «контрреволюційний, антинародний характер цих пам'ятників, які були символами покріпачення України німецько-фашистськими загарбниками». На лицевій стороні кургану, зверненій до дороги чи центру населеного пункту, рекомендували зображувати серп і молот (із квітів, каміння, деревини чи інших матеріалів) і робити написи українською мовою: «Вічна слава воїнам Червоної армії, що полягли в боротьбі з німецькими загарбниками за радянську Україну». На інших сторонах слід було писати гасла: «Смерть німецьким загарбникам і їхнім наймитам!», «Хай живе радянська Україна!». Після цього пропонувалося проводити тут мітинги, організовувати виступи представників місцевого населення та військовослужбовців (наголошувалося на обов'язковому використанні української мови)³¹.

Цю лінію роботи на початку літа 1944 р. продовжив Тернопільський ОК КП(б)У, видавши вказівку секретарям РК КП(б)У зняти хрести з «курга-

²⁸ Там само. Ф. 13. Спр. 376. Т. 80. Арк. 238.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. Арк. 237.

³¹ Державний архів Львівської обл. (далі — ДАЛО). Ф. П-5001. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 13—13 зв.

нів, встановлених українськими націоналістами». 30 червня 1944 р. секретар Тербовлянського РК КП(б)У повідомляв, що на виконання зазначеного розпорядження 19 червня в усіх селах району проведено «роз'яснювальну роботу», під час якої були присутні місцеві священники. За його словами, парох с. Сороцьке заявив, що ці хрести встановлені націоналістами з «порушенням наших законів». Подібну заяву зробив настоятель храму із с. Ілавче. Далі автор документа зазначав, що «населення віднеслося до цієї акції байдуже, протестів з приводу демонтажу хрестів не було». Відтак на території району в усіх селах «хрести з курганів познімали», а натомість встановилиobelіски з написами «Борцям за радянську Україну». На тих курганах, де ще залишалися хрести, планували зняти їх упродовж 2—3 днів³². Подібна практика на той час не набула поширення. 27 вересня 1944 р. ЦК ВКП(б) після заслуховування доповіді завідувача відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У К. Литвина, секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького та секретаря Тернопільського обкому КП(б)У І. Компанця про політичну роботу серед населення західних областей УРСР констатував «серйозні недоліки в масово-політичній роботі». Керівникам західних областей республіки рекомендувалося мобілізувати політико-ідеологічні ресурси для пришвидшення радянзації краю [18, С. 526—531]. Подібне «прискорення» в окремих випадках закінчувалося трагедіями. 30 жовтня 1944 р. поблизу с. Городок Заліщицького р-ну Тернопільської обл. завідувач райконтори «Заготскот» М. Івашков, побачивши при дорозі березовий хрест, прикрашений вінком із квітів, зупинив підводу, підійшов до нього та зняв вінок. Потім підбіг до однієї з жінок, які працювали в полі, й запитав, хто встановив хрест. Не дочекавшись відповіді, застрелив її з автомата. Після цього його попутники розстріляли двох інших жінок, які стали свідками вбивства. В результаті службової перевірки злочинців виключили з КП(б)У та притягнули до кримінальної відповідальності³³.

Подібні ексцеси не були, втім, масовим явищем. У доповідній записці секретаря Золочівського РК КП(б)У Львівської обл. зазначалося, що на кінець 1945 р. «по селах району до цього часу стоять бандерівські могили з хрестами, з яких лише знято тризуби»³⁴. Скоріш за все така ситуація мала локальний прояв, оскільки практика руйнування повстанських могил працівниками радянських репресивних органів упродовж наступних років ставала звичною.

Могили плюндрували і для встановлення факту смерті підпільника та його ідентифікації. Часті помилкові повідомлення від місцевих «чекістів» про загибель того чи іншого керівника підпілля зумовлювалися бажанням якомога швидше прозвітувати. Звісно, такий стан справ драгував вище начальство, яке змушувало низові структури ретельніше ставитися до ідентифікації вбитих. Наприклад, спецоргани отримали агентурні дані, що під час нападу 5 серпня 1946 р. на бійців винищувального батальйону у с. Кушаківка серед інших було поранено

³² ДАТО. Ф. П-25. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 41.

³³ Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 82.

³⁴ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 203.

коменданта боївки СБ Солотвинського районного проводу ОУН Василя Грибовича («Богданка»). 6 серпня він помер і був похований під виглядом жінки на цвинтарі с. Манява Солотвинського р-ну. Для того, щоб зняти з обліку відповідну особу, 7 серпня довелося розкопали могилу, провести ідентифікацію тіла та встановили, що це дійсно підпільник³⁵. Ще один подібний випадок трапився на Чернівещині. Так, працівники держбезпеки довідалися, що в результаті компрометації 30 травня 1947 р. есбісти окружного проводу ОУН стратили й закопали на кладовищі одного з сіл Василя Лучака («Буревія»; 1924 р. нар.). Для перевірки інформації тіло таємно ексгумували і провели впізнання³⁶. Схожі випадки мали місце впродовж усього періоду національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях, а також і в наступні роки³⁷. 28 травня 1947 р. розвідувально-пошукова група 3-ї роти (6 осіб) під командуванням молодшого сержанта Зеленського в 1 км західніше с. Бортків Краснянського р-ну зіткнулася з двома підпільниками. У результаті перестрілки загинув командир групи. Підпільники втекли. РВ МДБ установив, що в бою обидва вони зазнали важких поранень, відтак померли й були поховані. Невдовзі виявили могилу. В результаті ексгумації та ідентифікації вдалося встановити, що одним з убитих виявився учасник боївки Степан Береза («Шишка»). Особа другого бійця залишилася невідомою³⁸.

Оперативно-військова група 2-ї роти (5 осіб) під орудою командира відділення молодшого сержанта Глухова на околиці лісу східніше с. Молотів Ходорівського р-ну Львівської обл. 14 квітня 1948 р. провела бій із двома підпільниками. В результаті один із них був убитий, а інший, важко поранений, кинувши гвинтівку, втік у ліс. За агентурними даними Ходорівського РВ МДБ було встановлено, що він згодом помер і був похований на кладовищі с. Молодинче Ходорівського р-ну. Маючи таку інформацію, 8 червня 1948 р. могилу розкопали, тіло ідентифікували — загиблим виявився В. Труш («Дон») із боївки «Рогача»³⁹.

На початку 1950-х рр. облік усіх «націоналістів» вівся з особливою ретельністю. Пошук кожного, навіть рядового підпільника тривав до отримання достовірних та перевірених відомостей, і лише після цього місцеві репресивно-каральні органи просили дозволу центрального апарату на зняття повстанця з обліку⁴⁰. 27 липня 1951 р. було складено акт про розкоп могили, виявленої південніше гори Суха у підніжжі поваленого вітром дерева, де було поховано чоловіка середнього зросту, з чорним волоссям, у сорочці та штанах. Тіло цілком розклалося, однак для ідентифікації залучили бійців винищувального батальйону с. Головське Турківського р-ну — Миколу Федитника, Олексія Ільницького, Миколу Зубрицького й Онуфрія Голодія, які впізнали мешканця с. Головське Олексія Федитника («Тихого») ⁴¹.

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 89 (1951). Спр. 42. Арк. 77 зв. — 78.

³⁶ Там само. Оп. 34 (1960). Спр. 7. Арк. 337.

³⁷ Там само. Оп. 60 (1954). Спр. 3. Т. 1. Арк. 230; Оп. 109 (1954). Спр. 1. Т. 2. Арк. 95.

³⁸ Там само. Ф. 13. Спр. 440. Т. 6. Арк. 226.

³⁹ Там само. Т. 3. Арк. 16.

⁴⁰ Там само. Ф. 2-Н. Оп. 12 (1960). Спр. 48. Арк. 128—129.

⁴¹ Там само. Ф. 65. Спр. С-9200. Арк. 119.

Старший оперуповноважений апарату УКДБ підполковник Мухачов у лютому 1955 р. завербував агента «Михайла». Після виконання декількох перевірочних завдань йому доручили встановити місце перебування розшукуваного підпільника ОУН Степана Мурака, з родичами якого «Михайло» мав близькі зв'язки. Через кілька явок агент повідомив, що в розмові зі М. Стемпицьким він довідався про смерть С. Мурака. Перебуваючи в підпіллі, той був поранений під час чекістсько-військової операції та лікувався в будинку батьків, але через відсутність належної медичної допомоги помер від гангрені й був похований родичами в 500 м від хати в лісі. Пізніше «Михайло» назвав тих, хто брав участь у похованні. Маючи ці дані, «органи» виявили у смт Східниця Ірину Стемпицьку, яка на допиті сказала, що знає, де могила. В результаті екстумації інформація агента «Михайла» повністю підтвердилася⁴².

20 травня 1944 р. командування УПА-Південь видало наказ «Про впорядкування та піклування за могилами героїв». Згідно з текстом, на тих місцях, де поховані борці за незалежність України, належало «висипати високі могили, поставити березові хрести, огородити березовим парканом, посадити квіти. На хресті умістити тризуб у терновій обвінці. Нижче тризуба умістити табличку» [9, С. 388]. У наказі № 3 групи УПА «Заграва» (25 серпня 1944 р.) до станичних, підрайонних, районних провідників наголошувалося на необхідності подання списків членів організації, які загинули в боротьбі з «більшовиками» за період війни. Окремо необхідно було подавати автобіографію та фото оунівців й упівців як керівного, так і рядового складу. Могили загиблих та похованих у лісах, полях необхідно було впорядкувати, а жінок зобов'язували здійснювати за ними постійний догляд. При цьому частково чи повністю знищені ворогами могили потрібно було відновити. Все це місцеве підпілля мало виконати не пізніше 15 вересня 1944 р.⁴³

В інструкції ОУН «Про увіковічнення пам'яті полеглих героїв УПА» від 20 грудня 1944 р. членам організації пригадали обов'язок ставити пропам'ятні знаки, стовпи з таблицями, на яких належало подавати відомості про місця боїв відділів УПА, загиблих повстанців тощо. Таблиці повинні були бути щонайменше 1 м заввишки та шириною 30—50 см. Творців таких пам'ятних знаків закликали не звертати уваги на те, що «більшовики» нищитимуть ці написи. Рекомендували негайно їх поновлювати. Акція мала тривати безперервно [9, С. 253—260].

Розуміючи значення таких заходів, а ще більше їх ідеологічний, виховний та пам'яттєвий зміст, радянська адміністрація й органи держбезпеки намагалися знищувати такі місця пам'яті. Однак ця справа була пов'язана з небезпекою. 5 березня 1945 р. один із підрозділів 169-го стрілецького полку внутрішніх військ НКВС спільно з оперативними працівниками Маневицького РВ НКВС проводив пошук підпільників поблизу с. Градиськ Маневицького р-ну Волинсь-

⁴² Там само. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 391. Т. 3. Арк. 87—89.

⁴³ Архівна копія 1994 р. з: Архів Внутренних войск МВД СССР. Ф. 488. Оп. 1с. Д. 30. Л. 225 (Архів Внутрішніх військ НКВС. Т. 30. Арк. 225. Передбачається удоступнення матеріалів на сайті Електронного архіву українського визвольного руху. URL: <https://avg.org.ua/>).

кої обл. Під час операції на польовій дорозі вони виявили дерев'яний намогильний хрест, на якому була прибита дошка з «націоналістичним написом». Особовий склад підрозділу взявся демонтувати хрест, унаслідок цього відбувся вибух, під час якого зазнав поранень солдат Євченко⁴⁴.

Перебуваючи на операції у с. Боложинів Буського р-ну Львівської обл., 2 квітня 1945 р. червоноармієць Желонкін без дозволу командира взявся витягнути хрест на «бандерівському пам'ятнику». В результаті вибуху зазнав смертельного поранення⁴⁵. 9 жовтня 1948 р. у с. Трофанівка Гвоздецького р-ну Станіславської обл. під час проведення чекістсько-військової операції оперативники на цвинтарі виявили вінки на могилах похованих підпільників. При знятті вінка з одного хреста вибухнула міна, поранень зазнали сержант Морозов і рядовий Буковець⁴⁶.

Справедливості заради відзначимо, що саме працівники радянських органів держбезпеки започаткували практику мінування тіл загиблих, могил, криївок тощо, яка з різною ефективністю використовувалася впродовж усього періоду збройної боротьби. Таким чином, радянська влада на державному рівні проводила диверсійно-терористичну політику супроти українських повстанців, використовуючи при цьому всі доступні засоби (навіть заборонені міжнародними конвенціями). Водночас «органи» намагалися запобігати нещасним випадкам від застосування підпільниками вибухових «сюрпризів». Із цією метою вище керівництво постійно повідомляло про факти підривів і вимагало від підлеглих посиленої уваги при вилученні предметів, залишених учасниками підпілля (зброя, листівки, в тому числі й вінки на могилах тощо).

Руїнуючи поховання борців за волю України, радянці без особливої шани ставилися й до своїх могил. 11 липня 1946 р. колишній начальник штабу 1-ї партизанської дивізії В. Войцехович звернувся до секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. Слоня з проханням про впорядкування поховань бійців партизанського з'єднання С. Ковпака, які загинули в 1943 р. Автор звернення наголошував, що дві могили (одна на 15, інша на 20 осіб) перебували в украй занедбаному стані: «[...] як було зарито при німцях так і залишалося на момент другої річниці звільнення Яремчанського району від фашистських загарбників». Могила комісара С. Руднева знаходилася в кущах у верхів'ї яру. В. Войцехович просив перенести останки загиблих у райцентр Яремче й організувати врочисте перепоховання з тим, щоб принаймні у третю річницю загибелі похоронити й віддати військові почесні. Натомість останки С. Руднева він просив відправити на його батьківщину в м. Путивль Сумської обл.⁴⁷ Як результат, 13 червня 1947 р. завідувач військвідділу ОК КП(б)У Станіславської обл. Комлик звернувся до керівників РК КП(б)У спільно із працівниками райвійськкоматів області вжити

⁴⁴ Там же. Д. 136. Л. 103; Д. 155. Л. 246 (Архів Внутрішніх військ НКВС. Т. 136. Арк. 103; Т. 155. Арк. 246).

⁴⁵ Там же. Д. 159. Л. 48 (Архів Внутрішніх військ НКВС. Т. 159. Арк. 48).

⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 34 (1953). Спр. 2. Арк. 97.

⁴⁷ ДАІФО. Ф. Р-370. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 31—31 зв.

заходів для подальшого впорядкування кладовищ і могил військовослужбовців та партизанів до 1947 р.⁴⁸

Очевидно, радянська адміністрація на Галичині мала важливіші справи, ніж опікуватися могилами своїх загиблих, оскільки 16 січня 1948 р. начальник 4-го відділу Станіславського ОРК майор Алексєєв у довідці «Про благоустрій військових кладовищ, братських та індивідуальних могил воїнів радянської армії й партизанів, загиблих у боях Великої Вітчизняної війни на території Станіславської області» констатував, що попри всі вжиті заходи окремі поховання залишаються розкиданими по полях і городах. У містах Станіславі, Коломії, у Войнилівському, Галицькому, Гвоздецькому, Городенківському, Коломийському, Коршівському, Рогатинському, Снятинському районах належної уваги питанню «увіковічення пам'яті воїнів РА і партизанів не приділяється»⁴⁹.

* * *

Отже, зазнавши поразки в боротьбі за відновлення української державності на початку 1920-х рр., українці Галичини опинилися перед вибором: або розчинитися в польському суспільстві, або ж знайти ті маркери, які допоможуть зберегти національну ідентичність. Одним з елементів збереження національної ідентичності стала традиція вшанування загиблих за державно-національну справу. На початку 1920-х рр. вшанування полеглих героїв у краї відбувалося у вигляді громадських панахид на могилах січових стрільців. Наприкінці 1920-х із громадської ініціативи постає Українське товариство охорони воєнних могил, яке частково перебрало на себе відповідні турботи. Водночас польська влада в різний спосіб намагалася перешкодити формуванню нових комеморативних практик українців, удаючись і до радикальних заходів — фізичного руйнування меморіальних символів. Від вересня 1939 р. нова, тепер уже радянська, влада намагалася знищити всі пам'ятні знаки та символи, які нагадували українцям про визвольну боротьбу. Попри ідеологічний контекст «війни з могилами» полеглих за волю України, дуже чітко простежувалася характерна риса нової адміністрації — зневажливе ставлення й до власних загиблих.

Дослідження комеморативних практик суспільних груп дає змогу побачити уявлення про минуле учасників тих спільнот та окреслити чинники, які впливають на конструювання певних громадських уявлень про давніші часи відповідно до їх світоглядних орієнтирів. Те, як сучасники бачать минуле, що вони в ньому зауважують та виокремлюють, часто яскраво ілюструє поточні суспільні настрої. Саме тому від того, як нинішні українці формуватимуть колективні уявлення про минуле, залежатиме подальший розвиток нашої спільноти.

⁴⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 649. Арк. 1.

⁴⁹ Там само. Арк. 10.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Mirchuk, P. *Ukrainska povstanska armiiia (1942—1952)*. München, 1953 [in Ukrainian]. [Мірчук П. Українська повстанська армія (1942—1952). Мюнхен, 1953. 319 с.].
2. Sodal, P. *Ukrainska povstancha armiiia, 1943—49*: Dovidnyk. New York, 1994 [in Ukrainian]. [Содоль П. Українська повстанча армія, 1943—49: Довідник. Нью-Йорк: Пролог, 1994. 200 с.].
3. Lebed, M. *Ukrainska Povstanska armiiia: yii heneza, rist i dii u vyzvolnii borotbki ukrain-skoho narodu za ukrainsku samostiinu sobornu derzhavu*. Ch. 1. Vydannia Presovoho Biura UHVR, 1946 [in Ukrainian]. [Лебедь М. Українська Повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за українську самостійну соборну державу. Ч. 1. Видання Пресового Бюро УТВР, 1946. 100 с.].
4. Shankovskiy, L. *Ukrainska povstancha armiiia. Istoriia ukrainskoho viiska*. Winnipeg, 1953: 635-822 [in Ukrainian]. [Шанковський Л. Українська повстанча армія. *Історія українського війська*. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 635—822].
5. Yevhen Konovalets ta yoho doba. München, 1974 [in Ukrainian]. [Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. 1019 с.].
6. Rublov, O.S. *Zakhidnoukrainska intelihentsiia u zahalnonatsionalnykh politychnykh ta kulturnykh protsesakh (1914—1939)*. Kyiv, 2004 [in Ukrainian]. [Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). Київ, 2004. 648 с.].
7. Berezhanshchyna u spohadakh emigrantiv. Ternopil, 1993 [in Ukrainian]. [Бережанщина у спогадах емігрантів. Тернопіль, 1993. 390 с.].
8. Brody i Bridshchyna: Istorychno-memuarnyi zbirnyk. Kn. II. Brody, 1998 [in Ukrainian]. [Броди і Брідщина: Історично-мемуарний збірник. Кн. II. Броди, 1998. 689 с.].
9. Volianiuk, S. *Istoriia voiennoi okruhu UPA “Lysonia”*. Ternopil, 2018 [in Ukrainian]. [Воляннюк С. Історія воєнної округи УПА «Лисоня». Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2018. 328 с.].
10. Volianiuk, S. *Nad Zbruchem: Kamianets-Podilska hrupa UPA na Ternopilshchyni (druha polovyna 1944 r.)*. Lviv, 2021 [in Ukrainian]. [Воляннюк С. Над Збручем: Кам'янець-Подільська група УПА на Тернопільщині (друга половина 1944 р.). Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2021. 176 с.].
11. Pnytskyi, V. *Karpatyskyi kraj OUN v ukrainskomu vyzvolnomu rusi (1945—1954)*. Drohobych, 2016 [in Ukrainian]. [Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945—1954). Дрогобич: Просвіт, 2016. 696 с.].
12. Pnytskyi, V. *Vyavlennia ta likvidatsiia radianskymu represyvno-karalnymu orhanamy ukrainskykh, polskykh ta yevreiskykh orhanizatsii u m. Drohobych (1940 r.)*. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*. 2018. 7: 120-150. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.7.130646> [in Ukrainian]. [Ільницький В. Виявлення та ліквідація радянськими репресивно-каральними органами українських, польських та єврейських організацій у м. Дрогобич (1940 р.). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 7. С. 120—150. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.7.130646>].
13. Pnytskyi, V., Kantor, N. *Establishment of the soviet administration in the Carpathian region through the use of the open forms of punishment (1944—1954)*. *East European Historical Bulletin*. 2019. 10: 181-192. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.10.159174>

14. Romaniuk, M. *Zolochivska okruha OUN u natsionalno-vyzvolnomu rusi (1937—1953)*. Lviv, 2016 [in Ukrainian].
[Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937—1953). Львів, 2016. 608 с.].
15. Patryliak, I.K. “Vstan i borys! Slukhai i vir...”: ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh (1939—1960 rr.). Lviv, 2012 [in Ukrainian].
[Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.). Львів: Часопис, 2012. 592 с.].
16. Shatska, V. *Mynule — Ramiat — Mit*. Chernivtsi, 2011 [in Ukrainian].
[Шацька В. Минуле — Пам’ять — Міт. Чернівці: Книги-XXI, 2011. 248 с.].
17. Serhiichuk, V. (Ed.). *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1939—1944 rr.)*. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Сергійчук В. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939—1944 рр.). Київ: Українська видавнича спілка, 2005. 480 с.].
18. Andrukhiv, I., Lysenko, O., Pylypiv, I. *Stanislavska (Ivano-Frankivska) yeparkhiia UHKTs kriz pryzmu stolit: istoriko-relihiinyi aspekt*. Nadvirna, 2010 [in Ukrainian].
[Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Надвірна, 2010. 500 с.].
19. Dzhadt, T. *Pislia viiny: Istoriiia Yevropy vid 1945 r.* Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Джадт Т. Після війни: Історія Європи від 1945 р. Київ: Наш формат, 2020. 928 с.].

Надійшла / Received 08.03.2024

Vasyl ILNYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine)
vilnickiy@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Volodymyr STARKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Archaeology and Special Branches of Historical Sciences,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ternopil, Ukraine)
starka1980@tnpu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-0213-9298>

COMMEMORATIVE PRACTICES OF UKRAINIANS IN HALYCHYNA AS AN ELEMENT OF THE FORMATION AND PRESERVATION OF NATIONAL MEMORY (1920s — 1950s)

The purpose is to reveal the commemorative practices of Ukrainians in Halychyna in the formation and preservation of national memory. **The research methodology** is based on general theoretical principles and specifically historical methods of cognition, the use of which is aimed at objective coverage of the events, facts, and phenomena under study in the context of the current socio-political processes in dynamic development. The problematic and chronological method used in the preparation of the article made it possible to identify thematic plots in their dialectical relationship, to achieve a theoretical generalisation of the whole and parts, and to interact with

organisational and structural elements. **The scientific novelty** is marked by the author's interpretation of the role of historical symbols in the formation and preservation of the national memory of Ukrainians in Halychyna, formed on the basis of the study of historical sources of various origins. **Conclusions.** Having been defeated in the struggle for the restoration of the Ukrainian state in the early 1920s, Ukrainians in Halychyna faced a choice: either to dissolve into Polish society or to find markers that would help preserve their national identity. One of the elements of preserving national identity was the tradition of honouring those who died for state and national independence. In the early 1920s, in Halychyna, the commemoration of fallen heroes took place in the form of public memorial services at the graves of the Ukrainian Sich Riflemen. At the end of the 1920s, the Society for the Protection of War Graves was founded on a public initiative that partially took over the care of military graves. At the same time, the Polish authorities tried, in various ways, to prevent the formation of new commemorative practices by Ukrainians, resorting to radical measures such as the physical destruction of the memorial symbols erected. In September 1939, an administration was established in Halychyna, which attempted to destroy all memorial signs and symbols that would remind Ukrainians of the struggle to restore an independent state. Despite the ideological context of the struggle with the graves of those who fought for the freedom of Ukraine, a characteristic feature of the newly arrived administration is very clearly visible: a dismissive attitude towards its own dead. The study of commemorative practices of social groups allows scientists to see the ideas about the past of the members of those communities and to outline the factors that influence the construction of certain social ideas about the past in accordance with their worldview orientations. The way contemporaries see the past, what they notice and highlight in it, often vividly illustrates the current social mood. That is why the further progressive development of our community in the future will depend on how modern Ukrainians form collective ideas about the past.

Keywords: *Halychyna, national memory, rural population, totalitarian regime, Soviet repressive authorities, Ukrainian national liberation movement.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.204>
УДК 355.34; 356.25(438)+(477)1942/1947

**«ПОЛЯКИ... НАМАГАЮТЬСЯ...
СТВОРИТИ ДЛЯ СЕБЕ ПЛАЦДАРМ»:
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
КОНФЛІКТ 1942—1947 рр. У ДОКУМЕНТАХ
РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ**

Мета публікації полягає у виявленні та репрезентації невідомих раніше архівних документів до історії польсько-українського конфлікту 1942—1947 рр. із фондів радянських органів держбезпеки. Завдання впорядників спрямовані на стимулювання подальших досліджень і дискусій задля пошуку шляхів порозуміння між українськими й польськими істориками в подоланні трагічних сторінок спільного минулого. **Методологічні засади** ґрунтуються на принципах історизму та критичного аналізу джерел із комплексним поданням усієї множинності нововиявлених історичних фактів і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами. **Наукова новизна** полягає в осмисленні документів комуністичних органів як обов'язкової джерельної складової неупереджених дослідницьких стратегій із вивчення польсько-українського конфлікту 1942—1947 рр. **Висновки.** Нововиявлені архівні документи доводять, що перебіг польсько-українського конфлікту 40-х рр. ХХ ст. був складним та багатограним і не може бути поясненим спрощеними, прямолінійними наративами. Радянські органи держбезпеки щонайменше відстежували протистояння між поляками й українцями. Згідно з їхніми документами, передумовою трагедії була міжвоєнна політика ІІ Речіпосполитої, а приводом стала політика німецького окупаційного режиму. Водночас учасників конфлікту важко звести суто до УПА чи АК, як і визначити винуватцем лише протилежну сторону. Активні дії

Цитування: «Поляки... намагаються... створити для себе плацдарм»: Польсько-український конфлікт 1942—1947 рр. у документах радянських органів держбезпеки. *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 204—235. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.204>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

німецької окупаційної адміністрації, радянських партизанів та агентури сприяли подальшому розгортанню протистояння. Попри значні жертви, сторони конфлікту намагалися налагодити співпрацю.

Ключові слова: польсько-український конфлікт, німецька окупація, ОУН, УПА, АК, НКВС, історичний діалог, архівні документи, ГДА СБУ.

У 2015 р. Інститут національної пам'яті Польщі видав українською мовою книжку «Польща — нарис історії». Співініціатором і співредактором згаданої публікації був проф. В. Менджецький. У вступі він зауважив: «Складно знайти кращий приклад суперечок про минуле, ніж той, що його ведуть поляки й українці». Незалежно від реального історичного багажу дискусії про минуле завжди залишаються функцією сучасності. Та головне, на думку польського дослідника, не виставляти рахунки та не бичувати іншу сторону. Важливіше шукати площину для майбутніх стосунків. Таку, яка «гарантує відносини, оперті на рівноправності партнерів і взаємній пошані» [1, С. 9]. Важливою умовою відкритого до партнера діалогу є розуміння його погляду на спірну проблему, способу мислення, системи цінностей, мотивації. Ця теза особливо важлива, коли йдеться про польсько-український конфлікт 1942—1947 рр.

Представники українського та польського підпілля ніколи не визнавали відповідальності за розв'язання взаємного конфлікту. Це стосується як подій, що розпочалися на Волині влітку 1943 р., так і протистояння загалом. Проте окремі лідери (наприклад, М. Прокоп, він же «О. Садовий») уважали польсько-українську боротьбу безперечною помилкою [2, С. 57].

Не підлягає сумніву, що українське й польське підпілля вдалися до вирішення питання про належність сучасних західноукраїнських і східнопольських земель засобом «крові та заліза». Армія крайова (АК) твердо стояла на тому, щоб повернути «креси» II Речіпосполитої до передвоєнного стану. Організація українських націоналістів й Українська повстанська армія мовили винятково про етнічні українські землі. Отже симетрично непримиренна обопільна позиція. Саме вона стала фундаментальним фактором (разом з іншими чинниками), що спричинив антипольські й антиукраїнські каральні дії.

Українська сторона стверджує, що польські акції почалися ще в 1941—1942 рр. у Грубешові, Холмі, Володаві та інших районах на захід від Бугу й Сяну. У серпні — вересні 1943 р. перекинулися на схід, у райони Галичини, Волині. Зокрема на Волині польсько-українська конфронтація підсилювалася через співпрацю польських загонів із червоними партизанами та використання німцями польської поліції у протиукраїнських акціях. Отже українські структури включилися в конфлікт лише у відповідь на ці акції.

Польська сторона стверджує, що слід розрізняти окремі факти вбивств українського населення в 1942 р., спровоковані німцями, та масові вбивства на Волині. Останні розпочалися за наказом УПА й мали організований, масовий, системний характер, були плановою акцією, а тому — злочином і геноцидом поляків. Один із ключових аргументів на користь каральної ініціативи саме з боку

УПА полягає в тому, що польське населення «на кресах» становило відчутну меншість (5—7 % у 1943 р.). Саме тому поляки не могли почати терор, адже це було б рівнозначно самогубству. В одній зі своїх публікацій проф. Г. Мотика підкреслював: «Навіть однозначно критична оцінка польських акцій відплати на українському цивільному населенні у жодному разі не ставить знаку рівності між спланованим винищенням поляків на Волині та Східній Галичині й локальними відплатними акціями» [3, С. 57].

Проф. Я. Грицак писав, що з'ясувати питання «хто почав?» майже неможливо, оскільки жодна з версій не може бути підтверджена документально. Така сама ситуація й з оцінкою жертв з обох боків. Я. Грицак указує на те, що в Польщі було зроблено спроби задокументувати факти антипольського терору. Однак те, що ініціаторами виступили кресові товариства й колишні вояки АК, сильно підважувало достовірність зібраних фактів [4, С. 254]. Та як би не було, а згадана робота в Польщі триває [5]. З українського боку повномасштабні, які охоплюють усю територію конфлікту, аналогічні заходи фактично тільки розпочалися¹. При цьому за основу взято перш за все архівні, а не усні, як у польської сторони, свідчення.

Минув час і Волинська трагедія в польському публічному дискурсі перетворилася на політико-історичний канон за концептом кресових товариств і колишніх бійців АК. Запропонована саме ними й підтримана польськими істориками дата 11 липня стала у 2016 р. офіційним Днем пам'яті жертв геноциду на Волині.

Не проблематизована належним чином і не продискутована детально та всебічно обома сторонами історія польсько-українського протистояння із санкції польської влади перейшла у сферу колективної пам'яті, набувши суто чорно-білого забарвлення. Вкрай шкідливою тут є «приватизація істини» однією зі сторін. Історія — не релігія та не мораль. Вона не повинна бути рабинею актуальності й не може зводитися до пам'яті. Тим більше, вона не може бути об'єктом юрисдикції. У вільній державі ані парламент, ані інший юридичний авторитет не має права визначати, що в історії є правдою, а що — ні, про що історикам можна сперечатись, а про що — зась.

У 2023 р. голова відомого польського дослідницького центру «Карта» З. Глужа написав: «Друга світова війна зміцнювала національні фронти, організовані проти “чужих” сусідів. Обґрунтування нинішньої російської агресії проти України має подібну природу, але сам перебіг війни призвів до розмивання ментальних кордонів між поляками і українцями... Наші нації, здається, дозрівають до парадигми “спільних жертв”. На противагу досі ефективному націоналістичному роздмухуванню болю минулого, можна було б подивитися на всіх жертв цього минулого як на своїх власних, щоб жодна сторона не писала обвинувального акта проти іншої. Якщо разом зрозуміти цей процес історичної ненависті, то сучасникам не потрібно буде просити вибачення чи чекати на нього» [7, С. 388].

Особливо важливо розібратися з фундаментальними та ситуативними мотивами польсько-українського протистояння 1942—1947 рр., рушійними силами,

¹ У рамках видавничого проекту Українського католицького університету поки що вийшла друком перша книжка (див.: [6]).

що живили цей конфлікт, а також з його наслідками. На наше переконання, зробити це без архівних документів неможливо. Більше того, поновлення польсько-української дискусії потребує також і подальшого виявлення й публікації релевантних джерел. Деякі збірники документів на основі фондів українських архівів, що вже вийшли друком [8—9], далеко не вичерпали їх інформаційний потенціал. Як показує аналіз, нові джерельні знахідки дозволяють підійти до більш комплексного дослідження польсько-українського конфлікту.

Важливим кроком до цього, до неупередженої інтерпретації складних подій є опрацювання документів і матеріалів комуністичної спецслужби, зокрема тих, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Києві та його регіональних структурах у Волинській, Рівненській, Тернопільській, Львівській обл. Найбільший інтерес представляють фонди, які містять документи з окремих слідчих справ на учасників польського й українського націоналістичного підпілля (ОУН та УПА), інформаційні, аналітичні матеріали, доповідні записки, оперативні зведення НКВС, НКДБ (МВС, МДБ), що стосуються протистояння.

Водночас неминуче виникає запитання: якою має бути міра довіри до того, що зберегли архіви? Добре відомо, як часто захоплені органами держбезпеки в полон особи змушені були обмовляти себе під психологічним або фізичним тиском. Безумовно, не варто втрачати скептицизм при аналізі матеріалів і формулюванні висновків.

Однак варто пам'ятати і про інше. Не комуністичні спецслужби були ініціатором польсько-української конфронтації (хоч і докладали на певному етапі руку до її роздмухування у власних інтересах). Спочатку «чекісти» прагнули розібратись у витоках протистояння, його колізіях і наслідках, використовуючи власні специфічні можливості (як-от робота агентури). Вони збирали докладну інформацію про злочини не однієї, а обох сторін, причому спираючись не лише на свідчення виконавців, а в першу чергу на інформації жертв і свідків. Саме тому ці документи становлять цінне джерело й ігнорувати їх не може жоден серйозний дослідник.

Для цієї публікації ми відібрали сім таких документів. П'ять із них друкуються вперше. Републікація ще двох видається доцільною з огляду на їх важливість.

Насамперед це доповідна записка від 5 липня 1943 р. про причини конфлікту між українськими націоналістами та поляками на території Генерал-губернаторства. За походженням вона є аналізом оунівського звіту під назвою «Короткий огляд політичного, суспільного, культурного і економічного становища на ЗУЗ² за 1942 рік». Передумови протистояння автори вбачають у міжвоєнній політиці II Речіпосполитої, а його детонацію — в німецькій агресії. Зокрема зазначається, що поляки, звинувачуючи українців у «колабораціонізмі», самі охопили кадрами окупаційні установи та провокували каральні акції.

² Західноукраїнські землі.

Важливу інформацію містить спецповідомлення народному комісару держбезпеки УРСР С. Савченку від 20 січня 1944 р. Йдеться про те, що поляки поповнили німецькі поліційні відділки в Рафалівці, Пшебраже та Рожищах на Волині й, використовуючи службове становище, розгорнули терор проти українців.

Значущу роль у відтворенні трагічних подій відіграють свідчення виконавців злочинів. Прикладом є протокол допиту від 9 квітня 1944 р. коменданта «пляцувки» (самооборона) у с. Ельжбетин Рожищенського р-ну Волинської обл. С. Цихуса. Він розповідає про підпорядковування цього відділу СД і як керівник каральної акції описує знищення його підрозділом українського с. Звози того самого району.

Доповідна записка начальника Головного управління НКВС СРСР від 27 жовтня 1945 р. про евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР цікава тим, що подає факти спільних акцій УПА та АК зі зриву цієї операції.

Друкується також протокол допиту від 10 квітня 1946 р. в м. Чортків Тернопільської обл. слідчим МДБ коменданта боївки СБ Монастириського р-ну ОУН В. Мельника на псевдо «Довбуш». Цей документ показує, що весною 1945 р. відбулися переговори між референтом СБ Бучацького надрайону ОУН Я. Ковальчуком («Тарасом») і місцевим керівництвом АК щодо ліквідації оунівцями радянських агентів та активістів польської національності. Сторони домовилися, що кожна така акція повинна бути письмово обґрунтованою. За необхідності представники АК мали право вимагати докази провини ліквідованої особи.

Вперше друкується звернення до Й. Сталіна колишніх мешканців сіл Червоногород і Нирків Тлустенського р-ну Тернопільської обл. польської національності, підготовлене в 1947 р. В ньому зазначалося, що, починаючи з лютого 1945 р., на їхніх теренах діяла боївка АК, яку опікувала місцева міліція з поляків. Поляки — колишні мешканці згаданих сіл, а на момент написання звернення переселенці до Польщі, вимагають покарання для своїх земляків, які чинили злочини.

І останній документ добірки — датована 3 листопада 1959 р. довідка з розшукової справи Костопільського районного апарату КДБ Рівненської обл. на поляків Б. Кучинського та П. Кучинського. Вони впродовж весни — осені 1943 р. у складі карального підрозділу польської допоміжної поліції та «власівців» брали участь у вбивстві близько 100 жителів сіл Соломки і Глажева. Подано свідчення потерпілих та свідків, які описують деталі трагедії.

При відтворенні документів повністю збережено стилістику і правопис оригіналів. Явні друкарські помилки виправлено без спеціальних застережень.

Хочемо підкреслити: тема польсько-українського протистояння в 1942—1947 рр., а надто тема Волинської трагедії, потребує постійної уваги українських дослідників. На жаль, такої уваги сьогодні бракує, особливо в порівнянні з польською історіографією. Ми сподіваємося, що ця публікація стимулюватиме подальші студіювання та сприятиме неупередженій дискусії. Саме тому необхідно також поновити зустрічі й обговорення цих непростих питань. Зокрема подібне

обговорення доцільно вести в межах Форуму польських та українських істориків. Він працював у 2015—2018 рр., продемонстрував свою ефективність, а припинив роботу суто через політичні причини.

На завершення підкреслимо, що документи ГДА СБУ, представлені у цій публікації, ще раз доводять хибність, сказати б, «маніхейського» бачення й інтерпретації історичного процесу з розподілом на «хороших» і «поганих» учасників цього процесу. Архівні джерела показують, що криваве польсько-українське протистояння було детерміноване обопільним екстремізмом, що робив людей жертвами, обставляючи це державницькими (геополітичними) інтересами чи патріотизмом. Тут не може бути виправдання жодній стороні, і це (як і будь-яке насильство) підлягає засудженню. Окремо акцентуємо увагу на гострій необхідності публікації й подальшого аналізу документів радянських органів держбезпеки.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Polshcha — narys istorii. Eds. V. Mendzhetskyi, Ye. Bratsysevych. Warsaw, 2015 [in Ukrainian].
[Польща — нарис історії. За ред. В. Менджецького та Є. Брацисевича, пер. із пол. І. Сварника. Варшава, 2015].
2. Prokop, M. Piatdesiat rokiv UHVR. *Suchasnist*. 1994. 10 [in Ukrainian].
[Прокоп М. П'ятдесят років УГВР. *Сучасність*. 1994. № 10].
3. Motyka, G. Cień Kłyma Sawura. *Polsko-ukraiński konflikt pamięci*. Gdańsk, 2013 [in Polish].
4. Hrytsak, Ya. *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii 19—20 st.* Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. Київ, 1996].
5. *Ocaleni z ludobójstwa: Wspomnienia Polaków z Wołynia. Wprow., wybór i oprac.* J. Karbasz-Wilińska i B. Januszewski. Gdańsk; Warszawa, 2023. 528 s. [in Polish].
6. *Ukrainski zhertvy Kholmshchyny ta pivdennoho Pidliashshia u 1939—1944 rr.* Comps. I. Halahida, M. Ivanyk. Lviv, 2021. 720 s. [in Ukrainian].
[Українські жертви Холмщини та південного Підляшшя у 1939—1944 рр. Упор. І. Галагіда та М. Іваник. Львів, 2021. 720 с.].
7. *Volyn 1943 — apohei: Polsko-ukrainski vidnosyny 1917—1923: znannia, superechnosti, porozuminnia.* Warsaw, 2023 [in Ukrainian].
[Волинь 1943 — апогей: Польсько-українські відносини 1917—1923: знання, суперечності, порозуміння. Варшава, 2023].
8. *Polsko-ukrainski stosunky v 1942—1947 rr. u dokumentakh OUN ta UPA: U 2 t.* Ed. V. Viatrovych. Lviv, 2011 [in Ukrainian].
[Польсько-українські стосунки в 1942—1947 рр. у документах ОУН та УПА: У 2 т. Відп. ред. та упоряд. В.М. В'ятрович. Львів, 2011].
9. *Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh — sorokovykh rokakh 20 st.: Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhb. T. 4: Poliaky i ukraintsi mizh dvoma totalitarnymu systemamy 1942—1945: U 2 ch.* Warsaw; Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках XX ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами]

1942—1945: У 2 ч. Ред. кол.: С. Богунов, М. Вінярчик-Коссаковська, З. Гайовнічек, Б. Іронек, П. Кудаковський, П. Мерецький, В. Пристайко, О. Пшенніков, Є. Тухольський, Ю. Шаповал. Варшава; Київ, 2004].

Надійшла / Received 10.04.2024

Юрій ШАПОВАЛ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ теорії та історії політичної науки,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України (Київ, Україна)
shapoblu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Yurii SHAPOVAL

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow, Department of Theory and History of Political Science,
I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies
of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
shapoblu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Андрій КОГУТ

кандидат історичних наук, директор,
Галузевий державний архів Служби безпеки України (Київ, Україна)
andriy@kohut.in.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5524-3171>

Andrii KOHUT

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Director,
Branch State Archive of Security Services of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
andriy@kohut.in.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5524-3171>

Ярослав АНТОНЮК

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
Галузевий державний архів Служби безпеки України (Київ, Україна)
history.volyn@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

Yaroslav ANTONIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Branch State Archive of Security Services of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
history.volyn@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

* * *

№ 1

**Доповідна записка про взаємини
між українськими націоналістами та поляками**

5 липня 1943 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

тов. Медведєву³

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

Об отношениях между украинскими националистами и
поляками на оккупированной противником территории
Западной Украины и Генерал-Губернаторства

На протяжении всей истории существования Польши, Украина, как территория всегда являлась объектом ее политических и экономических вождедений, а украинцы — народом, который должен был выполнять роль хлопов у польских панов и магнатов.

От этих традиционных вождедений польские правящие круги не отказались и до сих пор.

Такое отношение Польши к Украине порождало глубокую национальную ненависть украинцев к полякам, на которой воспитывались целые поколения и которая являлась основным двигателем в освободительной борьбе Украинского народа против Польши.

Украинские националистические элементы, объединенные в разные политические партии, организации и группы, и особенно УВО-ОУН, на протяжении всего периода своего существования стремились воспитывать украинские массы в националистическом духе, используя веками сложившуюся национальную ненависть к полякам.

Организация Украинских Националистов (ОУН), находясь в подполье, жестоко преследовалась поляками за активную террористическую деятельность, направленную против них.

Колониальная политика, проводившаяся польским правительством по отношению к украинцам Западных областей, обостряла национальную рознь между украинцами и поляками.

Достаточно сослаться хотя бы на открытый террор польского правительства против украинцев в 1930—31 гг., известный под именем «пацификации», повлекший за собой ряд ответных убийств украинским населением представителей польской общественности и властей и вынудивший ОУН организовать ряд террористических актов (убийство директора департамента министерства иностранных дел ГОЛУВКО, министра внутренних дел ПЕРАЦКОГО).

В 1939 году, после разгрома Польши фашистской Германией, гитлеровцы прибрали к своим рукам украинских националистов, бежавших с освобожден-

³ Дописано синім чорнилом. Медведєв Павло Миколайович (1905—1998 рр.) із липня 1943 до січня 1947 рр. очолював 2-ге управління НКДБ УРСР.

ной территории Западной Украины, предоставили им всевозможные привилегии и широко использовали их для борьбы с поляками в Генерал-Губернаторстве. Одновременно с этим, готовясь к войне с СССР, немцы начали активно использовать их в качестве шпионов, диверсантов и террористов, обещая в награду за это «самостоятельную» украинскую державу.

Как показал ход дальнейших политических событий, со времени возникновения советско-германской войны, гитлеровцы не только не выполнили своих обещаний перед украинскими националистами, а наоборот, систематически и планомерно приступили к физическому уничтожению тех из них, кто активно добивался от немцев выполнения ими данных обещаний, как например, группа ОУН — БАНДЕРЫ.

В своей борьбе с украинскими националистами, немцы на этот раз начали использовать те польские элементы, которые охотно шли на сотрудничество с ними против украинцев, представляя им в награду за это различные привилегии в виде должностей в административном и хозяйственном аппарате, беспрепятственной торговой деятельности и т. д.

Такая политика немецких захватчиков резко обострила отношения между украинцами и поляками, которые к концу 1942 года и началу 1943 года, в ряде мест, стали физически уничтожать друг друга.

Используя ненависть украинского народа к полякам за порабощение в прошлом, соглашательство и предательство в настоящее время, ОУН и особенно бандеровцы, стремятся повсеместно стать во главе борьбы украинцев с поляками.

Поляки, со своей стороны, мстят украинским националистам за активное участие в разгроме Польши совместно с немцами, и террор против польского населения.

Украинские националисты — члены ОУН, т. н. «бандеровцы», находящиеся в подполье, в противовес легально существующим и находящимся на услугах германской разведки, сторонникам МЕЛЬНИКА, проводят в настоящее время антинемецкие и антипольские акции, через созданные ими вооруженные отряды.

Мы располагаем документом, составленным бандеровским руководством ОУН, под названием «Краткий обзор политического, общественного, культурного и экономического положения на “ЗУЗ” (Західно-Українські Землі) за 1942 год». В этом документе пространно освещается вся сложность проблемы польско-украинских отношений.

В условиях настоящего времени польский вопрос расценивается украинскими националистами в указанном документе, как наиболее важный и принципиальный. Так, например, в документе говорится:

«Польский вопрос на Западно-Украинских Землях является особо важной проблемой в области администрации, проблемой в области администрации, транспорта, связи, финансов и экономической жизни».

Украинские националисты обосновывают значимость польского вопроса и роль самих поляков следующими факторами:

«В польских руках находится недвижимое имущество. Польские элементы засели в разных учреждениях, государственных предприятиях, финансовых институтах, что

часто дает им возможность направить всю тяжесть германской экономической и финансовой политики на украинскую общественность.

Этим самым они намного облегчают положение поляков и даже находят возможным кое-что для себя приобретать».

Давая оценку польским элементам, как явно соглашательским, украинские националисты пишут:

«Поляки на Западно-Украинских Землях, особенно во Львове, в своих отношениях к немцам проводят мирную политику, показывают себя примерными, лояльными гражданами, не выставляя никаких требований или претензий. Они хотят «только» работать.

Есть такие, которым удалось занять неплохие посты в органах власти.

В течение короткого срока, зимой и весной (имеется ввиду 1941—42 гг.), польские элементы захватили важнейшие посты, как говорят — «работать, чтобы жить».

Подобная деятельность польских элементов против украинской националистической общественности распространена, как на территории Западных областей Украины, так и на территории Генерал-Губернаторства.

Такая политика поляков вызывает со стороны украинских националистов возмущение и ненависть.

Из наиболее характерных фактов, подтверждающих противоукраинскую деятельность поляков, украинские националисты приводят следующие:

«Поляки бросают тень на украинско-немецкие взаимоотношения, под которыми они прячутся и действуют.

Если от поляков зависит овладение позициями в экономической, государственной или административной жизни, откуда украинцы должны быть изгнаны, то они это могли сделать в такой форме, которая бы не носила характера борьбы против украинцев.

Следует особо подчеркнуть, что польские элементы относятся враждебно к украинцам там, где они чувствуют крепкую почву под ногами и где невозможно их уличить в этом.

В городах, особенно во Львове, польские управляющие домов, совместно с польским «Бюро труда», составили большие списки на женщин, т. н. неработающих, в основном украинок, и те были в принудительном порядке отправлены в Германию.

«...Поляки стараются спровоцировать украинцев на антигерманскую деятельность, а потом обвиняют украинцев в проведении такой работы.

В с. Добрянца, Перемышлянского уезда, поляки написали в сельское управление в Перемышль анонимное письмо о том, что они поехали в Германию только потому, что им мешают украинцы. Одновременно они также сообщили фамилии нескольких украинцев.

В г. Калуше арестован ЧИЖЕВСКИЙ, по донесению поляка ОКОНСКОГО, который не спускает глаз со всех служащих товарищества, в котором он работает ездовым».

Особенно озлобляет украинцев, по мнению украинских националистов, «экономический пресс», который поляки используют для упрочнения собственного положения, а именно:

«Львов получает товары из Варшавы, которыми снабжаются польские предприятия, представительства польских торговых и транспортных фирм, с их огромными штабами служащих.

Сюда все чаще прибывают разные польские служащие, инженеры, канцелярские работники, которые стремятся устроиться в Галиции, особенно во Львове».

Украинские националисты, разоблачая предательскую роль поляков против украинской националистической общественности, приводят в подтверждение своего вывода и такие факты:

«Польские подпольные группы не принимают массового участия в диверсионных действиях. Они маскируют свои планы, действительные цели и направляют внимание и бдительность немцев на украинцев, перелагая тем самым на них всю тяжесть ответственности за борьбу против режима и порядка».

И дальше об этом же пишется:

«В отдельных случаях поляки представляют украинцев неспособными людьми, без деловых качеств. Когда же подобные мотивы малосостоятельны, тогда появляется секретный материал (либо факты) органов немецкой полиции, безразлично каким путем приобретенный — провокаторским или другим, но этим уничтожают людей, якобы, не как украинцев, а как преступников, бандитов, злодеев, служащих НКВД, подпольных коммунистов, фактических сторонников БАНДЕРЫ, т. е. врагов германского государства.

Поляки «выкапывают», а немцы расследуют.

Ясно, что внешне речь идет о тяжелых преступлениях, носящих уголовных характер, а фактически речь идет о ликвидации украинского националистического движения».

Со стороны поляков имели место случаи и террористических проявлений по отношению к украинцам.

«9 августа 1942 года поляк КУШНИР Юзеф из с. Журауы, возле Перемышля, выстрелом из винтовки убил студента ВОВЧИШИНА Ивана (КУШНИР до сегодняшнего дня не уволен с работы).

27 августа в 17 час. в с. Чертория, вблизи Тарнополя, произошел несчастный случай — 18 человек ранено, среди которых 6 тяжело раненых. На грузовике, принадлежащем Тарнопольскому Городскому Управлению, ученики и ученицы одной гимназии ехали на концерт в Микулинец. Шофером был поляк».

Украинские националисты приводят такие факты, когда польские элементы в процессе повседневного общения с украинцами, в оскорбительной форме попирают их национальные чувства, применяя при этом физическое воздействие.

Так, в документе пишется:

«Поляки, управляющие недвижимым имуществом, их помощники, железнодорожные охранники и им подобные, дают чувствовать силу своих кулаков украинским крестьянам».

«При каждой возможности, а такую возможность легко найти, они приговаривают: «Вот тебе твоя Украина».

Об активной противоукраинской деятельности поляков, работающих в созданной немцами «польской полиции», украинские националисты говорят:

«Польская полиция подстрекает немцев против украинцев. Результаты известны — люди арестовываются и расстреливаются. Села Тарноватка и Майдан-Стоцкий уничтожены.

В селе Кундки бандиты похитили учителя-украинца и увезли его со всеми вещами. Что произошло с ним — неизвестно. Рассказывают, что похищают детей.

В селе Молодечное застрелен сельский староста, ехавший на работу. После похорон полиция оцепила село Берестя и расстреляла 7 украинцев, якобы, состоявших в союзе с бандитами. Это является травлей «польской полиции» против украинцев».

Такая деятельность поляков против украинцев дает возможность немцам вести борьбу против наиболее агрессивной части украинских националистов (бандеровцев) с наименьшей затратой своих собственных сил.

Оценивая это положение, бандеровцы дают такой анализ немецко-польским отношениям:

«Такая тактика поляков создала отношение доверия к ним со стороны германской администрации в Галиции.

Генерал-губернатор ФРАНК открыто заявил, что он доволен лояльным поведением поляков и отношением их к немецким властям.

Немцы понимают, что опираясь на поляков, они не смогут сделать многого. Но они знают, что поляки помогают им, если не полностью, то хотя бы частично, дезорганизуя попытки украинцев вести борьбу против их колониальной политики».

Такое положение подтверждается также и другим документов — дополнением к меморандуму украинских националистов из лагеря ОУН, поданным на имя Рейхскомиссара Восточных областей РОЗЕНБЕРГА, подписанным известным членом ОУН — АНДРИЕВСКИМ.

В меморандуме писалось:

«Внимательные наблюдатели немецко-украинских взаимоотношений утверждают, что такое впечатление возникает, в определенной степени, в результате привлечения к сотрудничеству с немецкими учреждениям чужонациональных или враждебно-настроенных к украинцам элементов (поляков на западно-украинских землях и русских на восточно-украинских землях и даже евреев, как это, например, имело место в хозяйственном учреждении в Вербе).

Деятельность и влияние этих элементов препятствует наладить немецко-украинские отношения в положительном направлении и вместо успокоительного влияния создают между украинцами и немцами напряженность».

Кроме изложенных выше фактов, наглядно характеризующих явно враждебное отношение и предательскую роль некоторой части поляков, необходимо также отметить, что украинские националисты, преподносят массам борьбу польских элементов против них, как содружество поляков с «большевистскими бандами», действующими, якобы, совместно с ними.

В «Кратком обзоре политического, общественного, культурного и экономического положения на «ЗУЗ» об этом приводятся следующие факты:

«Коммуна находится в союзе с поляками. С весны бродят польско-большевистские банды.

Диверсионное движение польско-большевистских банд распространилось из Полесья и Холмщины на Велье-Сокаль, Рава-Русскую и в глубь Галиции, на территорию районов: Перемышля (с. Ярке), Дрогобыча (Ждана Туга), Стрий, Рогатин-Бережаны, Злочев-Броды.

На Холмщине польско-большевистские диверсии направлены, главным образом, против наших людей (членов и сочувствующих), в основном, против сознательных и активных украинских граждан, из которых убиты: крестьянин БОЙКО из дер. Людрин, Грубашовского уезда, староста дер. Молодечно и др.

Банды нападают днем и ночью группами по 2—3 человека. На территории Перемышлянского района нападают на украинские потребительные общества и полицию. В других районах нападают на отдельных граждан.

Банды продолжают свою деятельность и даже ведут бои, жертвами которых падают невинные украинцы. Так было, например, в с. Париницах. Эти села немцы сожгли, много крестьян расстреляли».

В связи с этими фактами, украинские националисты приходят к такому выводу:

«Все вместе взятое дает основание определить, что мы, вероятно, имеем дело с широко распространенной польско-большевистской работой.

Распоряжение о чрезвычайном положении подтверждают трудности, царящие на Западно-Украинских землях».

«У одного из пойманных партизан-поляков вновь найден приказ руководства нелегальной организации по вопросу регистрации бывших солдат польской армии и мобилизации материальных и технических средств.

Это показывает, что имеются планы нелегальной подготовки к большим боям и вооруженным действиям.

Чувствуется, что внутри проводится организационная работа».

Основные планы польских элементов в Западной Украине украинские националисты оценивают так:

«Основные планы поляков на ЗУЗ уже ясны. Поляки стремятся создать на ЗУЗ революционные политические базы для борьбы с украинцами.

Такое положение на ЗУЗ создает в польско-украинских отношениях политическую напряженность. Кроме всех попыток немцев быстрого ополячения ЗУЗ, существует еще одна опасность, до сих пор не учитываемая — это поляки. И хотя, на первый взгляд, казалось, что эта угроза идет из Кракова, в действительности получилось, что из Варшавы...».

«...Поэтому неудивительно, когда оформляются такие настроения среди украинцев — «что это теперь за работа, лучше дали бы нам погулять пару часов, так как выдержать больше нельзя»...».

На основе изложенных фактов, можно прийти к выводу, что украинские националисты, в известной мере, правильно оценивают положение, деятельность и политическую линию польских элементов на территории Западной Украины.

Поляки, разными путями проникая в государственный, административный и торговый аппарат немецких властей, пытаются уже теперь создать для себя плацдарм, при наличии которого они смогли бы сохранить свое преобладающее влияние в Западной Украине, после разгрома гитлеровской Германии.

Не исключена возможность, что такая политическая линия проводится поляками по указаниям своего подпольного центра, пытающегося, таким образом, обеспечить себя на будущее.

Положение поляков в Западной Украине отличается от положения поляков, проживающих на территории коренной Польши.

Сами украинские националисты признают эту разницу и указывают на Холмщину и Люблин — места, где особенно пострадали поляки от террора немецких захватчиков.

Немецкие оккупанты, используя поляков в Западной Украине против украинских националистов, в то же время беспощадно расправляются с ними в Генерал-Губернаторстве, для чего частично используют против поляков тех же украинских националистов.

«Настроение поляков во многих населенных пунктах пессимистическое. Оно вызвано многочисленными арестами среди польского населения Генерал-Губернаторства.

Во Львове, Кринице и других городах поляки также арестовывались, но в меньшем количестве».

«26.8.42 г. все поляки из (пропуск в тексте) Шкотской, были арестованы. Также в Скарбовом Уряде поляки были арестованы. Имеют место случаи, когда поляки увольняются с работы (Калуш, Коломия)».

«В сентябре — октябре месяцах 1942 года, в разных городах Польши, были вооруженные восстания поляков, подавленные силами украинских казаков и полиции».

Многочисленные факты, полученные нами от различных источников, свидетельствуют о том, что значительная часть польского населения на территории бывшей Польши благожелательно относится к советским гражданам и всячески помогает им. Такое же отношение с их стороны отмечается и к нашим партизанским отрядам.

Поэтому неудивительно, когда украинские националисты, ссылаясь на существование партизанских отрядов и пытаясь представить их, как «польско-большевистские банды», стремятся направить украинское население против «большевистской Москвы».

Будучи чрезвычайно озлоблены против поляков, украинские националисты, особенно бандеровцы, начиная с 1942 года и до настоящего времени, во многих местах, уничтожают поляков.

Украинский штаб партизанского движения, на основе данных, полученных с оккупированной территории, в апреле месяце 1943 года ориентировал:

«Обращают на себя внимание разногласия между поляками и украинскими националистами по вопросу влияния на Западную Украину».

«Украинские националисты проводят массовый террор против польского населения.

В селах Владимирецкого и Высоцкого районов, в Степань, Деражно, Рафаловичи и др. сожжено 200 дворов и поголовно вырезано их польское население, вплоть до стариков и детей.

Мужчины-поляки тысячами со своими семьями скрываются в лесах.

В районных центрах Людвиполь, Костополь и др. местах Ровенской области, концентрируются вооруженные украинские националистические группы. (Руководит ими один из главарей — известный под псевдонимом «Тарас Бульба»).

Они уничтожают польское население.

Бандеровцы, дислоцирующиеся в Луцком районе, проводят ту же политику. Поляки бегут в г. Ровно, Краков.

Немцы используют обстановку, берут поляков в полицию для борьбы с украинскими националистами и партизанами».

В пошуках вихода из создавшегося положення, мало рахуваючись на захист німців, поляки прислали делегації от місцевого населення в наші партизанські отряди за допомогою и приглашением розміщатися в их селах.

Из документа, добытого нами в бывшем здании Харьковского гестапо в февралі м-це 1943 года известно, что поляками создана подпольная польская организация «Оборонцув польских» для защиты жизни и прав польского населения.

Влияние этой организации широко распространено среди польской молодежи.

Исходя из того, что отношения между украинцами и поляками на территории Западной Украины и Генерал-Губернаторства приобретают для нас серьезное политическое значение, нами внимательно изучается дальнейшее их развитие.

НАРОДНИЙ КОМИССАР
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

(САВЧЕНКО)⁴

«5» июля 1943 г.

№ 88/зБ

г. Калач

[нерозбірливо] области⁵

ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Стр. 421. Арк. 100—117. Оригінал. Машинопис⁶.

⁴ Савченко Сергій Романович (1904—1966 рр.). Из травня по листопад 1939 р. начальник 5-го відділу й заступник начальника управління прикордонних військ НКВС УРСР. У листопаді — грудні 1939 р. начальник управління НКВС Станіславської обл. З грудня 1939 до жовтня 1940 рр. начальник 5-го відділу й заступник начальника управління прикордонних військ НКВС УРСР. Из жовтня 1940 до 1 квітня 1941 рр. т. в. о. начальника 5-го відділу УДБ НКВС УРСР. Из 1 квітня 1941 р. заступник наркома держбезпеки, з 12 серпня 1941 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР. Из травня 1943 р. нарком / міністр держбезпеки УРСР. З серпня 1949 р. заступник голови Комітету інформації при МЗС СРСР. Из листопада 1951 р. начальник 1-го головного управління МДБ СРСР і заступник міністра держбезпеки СРСР. З березня 1953 р. перший заступник начальника 2-го головного управління МВС СРСР. Из травня 1953 р. на інших посадах. У лютому 1955 р. звільнений з органів держбезпеки за службовою невідповідністю.

⁵ Калач — місто у Воронежській обл.

⁶ Ліворуч угорі резолюція: «т. [...] В лит[ерное] дело по польской линии. 13.7.43 г.». Підпис нерозбірливий.

№ 2

**Спецповідомлення народному комісару держбезпеки УРСР С. Савченку
щодо створення німцями в Луцьку та Рожищах польської поліції**

20 січня 1944 р.

НКГБ ССРСР

СОВ. СЕКРЕТНО

«20» янв. 1944 г.

Р а з о с л а т ь:

СПЕЦСООБЩЕНИЕ

т. Меркулову⁷

т. Кобулову⁸

т. Федотову⁹

т. Савченко

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

Нач. « 4 » Управления НКГБ ССРСР
(СУДОПЛАТОВ)¹⁰ [нідпис]

ТОВ. САВЧЕНКО

Из района Ровно, УССР

«Поляки, проживающие в мест. Рафаловке, Пшебражах, Рожищах, в последнее время резко изменили свое отношение к советским партизанам и перешли полностью на службу к немцам. В Луцке и Рожищах создана польская полиция, которая усердно выполняет приказы немцев по истреблению русского и украинского населения западных областей УССР. Поляки разъезжают по украинским селам, сжигают их, убивают население и совершают грабежи. За последнее время поляками сожжены с. Тростянец, Омелено и разграблены сс. Хапнево и Климентовки.

В Пшебражах немцами создан отряд поляков численностью до 1200, имеющих на вооружении две 45-мм пушки, станковые и ручные пулеметы и винтовки.

⁷ Меркулов Всеволод Миколайович (1895—1953 рр.). Комісар державної безпеки 3-го рангу. В 1938—1943 рр. перший заступник народного комісара внутрішніх справ СРСР, одночасно, до 1941 р., начальник ГУДБ НКВС СРСР. У 1941 і в 1943—1946 рр. народний комісар / міністр державної безпеки СРСР. Розстріляний разом із Л. Берією у грудні 1953 р.

⁸ Кобулов Богдан Захарович (1904—1953 рр.). У 1938—1941 рр. начальник ГЕУ НКВС СРСР, член спеціальної колегії, згодом заступник народного комісара внутрішніх справ СРСР. У 1943—1945 рр. перший заступник наркома державної безпеки СРСР. Розстріляний у грудні 1953 р.

⁹ Федотов Петро Васильович (1900—1963 рр.). У 1939—1946 рр. послідовно начальник 2-го відділу ГУДБ НКВС СРСР, 2-го управління НКВС—НКДБ—МДБ СРСР, згодом заступник міністра державної безпеки СРСР і начальник 1-го головного управління МДБ СРСР.

¹⁰ Судоплатов Павло Анатолійович (1907—1996 рр.). У 1942—1947 рр. очільник 4-го управління (терор і диверсії в тилу противника) НКВС—НКДБ СРСР, згодом начальник послідовно відділу «Ф» (робота на території держав, куди зайшла Червона армія, збір інформації від громадян, які перебували в полоні чи були інтерновані у країнах Європи), «С» (координація розвідувальної роботи щодо атомної проблеми), «ДР» (диверсійно-розвідувальний напрям, планування спецоперацій під час війни) НКВС—МДБ СРСР. У вересні 1950 — липні 1953 рр. начальник «бюро № 1» (спецоперації за кордоном). Заарештований 1953 р. у «справі Берії». В 1958 р. засуджений до 15 років ув'язнення, позбавлений звання генерал-лейтенанта. Звільнений 1968 р., у 1992 р. реабілітований.

Поляки розпрострають среди населення провокаційні слухи о якобы совершенных советскими партизанами убийствах польского населения.

Организаторами репрессий над украинцами является в Пшебражах староста ШИДНЕВИЧ и комендант РАБИНОВСКИЙ, а также поляки ЦИГЕЛЬСКИЙ, ВАСИЛЕВСКИЙ, КРАМАЛОВ и КИСЛЕВАПОЛЬКО.

ПАНАС»¹¹

НАЧАЛЬНИК ГРУППЫ 4 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СССР

(СЕРЕБРЯНСКИЙ)¹²

ГДА СБУ, Київ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 985. Арк. 4. Копія. Машинопис¹³.

№ 3

Протокол допиту С. Цихуса¹⁴

9 квітня 1944 р.

Протокол допроса

Обвиняемого Цихус Станислава Федоровича

от 9 апреля 1944 года

Допрос начат в 10 часов 33 мин.

Вопрос: Сколько человек насчитывалось в Вашем отряде?

Ответ: У меня, как коменданта Эльжбетинской пляцувки, в отряде насчитывалось 30 человек, из них было вооруженных 24 человека. Мне так же подчинялись коменданты: села Васильевка — Габрех Болеслав¹⁵ и с. Ретувка — Ляхэто Антон, т. к. я был комендантом от «СД», отвечающий за эти три села. Кроме этого, я имел у себя заступника Эльжбетинской пляцувки — Кшевеля Станислава, замещающего меня во время моего отсутствия. При необходимости я имел право направить на выполнение какого-либо поручения любого мужчину, проживающего в с. Эльжбетине или в Васильевке и Ретувке.

Вопрос: Какой численности отряды имели коменданты сел Васильевка и Ретувка?

Ответ: Отдельных отрядов в Васильевке и Ретувке не было, я назвал численность отряда всех трех сел. Отмечаю, что я следствию не точно заявил, что (Граб)

¹¹ Псевдонім агента, на підставі повідомлення від котрого підготовлено цей документ.

¹² Серебрянский Яків Ісакович (справжнє прізвище Бергман; 1892—1956 рр.). У 1919—1921 і 1923—1938 рр. в органах ВНК—ОДПУ—НКВС (підпільник «Яша», зокрема в Палестині, Бельгії, Франції, США). Після повернення до СРСР заарештований наприкінці 1938 й засуджений у липні 1941 р. до страти. Звільнений у серпні 1941 р., реабілітований. Із жовтня 1941 знову в НКВС СРСР. У 1942—1945 рр. послідовно начальник групи 4-го управління НКВС—НКДБ СРСР, співробітник 4-го управління НКДБ СРСР. У 1953 р. заарештований, помер у в'язниці.

¹³ На документі резолюції: «т. Макарову. Для исполнениа. Сидоров. З.П.44.; т. Радзивилл. По резолюции наркома. Макаров. З.П.44 г.; Исполнено. Радзивилл».

¹⁴ Публікується вперше.

¹⁵ На нижньому березі першого аркуша зроблено запис: «Исправленному слову “Болеслав” и зачеркнутому “(Граб)” верить [підписи]».

Габрих и Ляжэто были коменданты, они были моими помощниками, имели у себя по 8 вооруженных человек из нашего отряда пляцувки.

Вопрос: Когда Вы производили нападение на село Свозы?

Ответ: Нападение на село Свозы было произведено в начале августа 1943 года.

Вопрос: Расскажите подробно, как это происходило?

Ответ: Нападение на с. Свозы началось утром часов в 6 или 7, при помощи других польских пляцувок, как-то: Ольгановской, Сеторовской, Волнянской, Ново-Дубищенской, Торновольской, Дмитровской и Рожищенской. Кроме того в нападении участвовала польская районная полиция. Всего в нападении участвовало примерно 200—250 человек. Из моей пляцувки участвовало 15 вооруженных человек. Нападая на село Свозы, мы стреляли зажигательными пулями, потому в селе возникли пожары, население из села бежало, бежали и те украинцы, которые имели оружие и стреляли по нас. Когда кончилась перестрелка, мы наступающие занялись ограблением села, забирая коров, свиней, лошадей и повозки и все это забрали с собою, а потом раздали полякам, не имеющих коровы или лошади.

Так из с. Васильевка жители: Дывец Станислав получил 2 лошади, повозку и муку, одну свинью; Кавяк Владислав получил лошадь, повозку, свинью и муку; Наливайко Осип — корову и муку.

Из с. Эльжбетин получили: Радетский Осип — лошадь и повозку; Радетский Бронислав — корову; Сарева Михаил — корову; Мых Болислав — корову.

Из с. Ретовка получили: Саковский Александр — лошадь и повозку; Тосек Осип — повозку; Воинская Софья — повозку; Дудо Чеслав — свинью; Шибинский Степан — повозку; Забарный Мечислав — сапоги, муку; Рузик Станислав — получил разную одежду; Мажец — муку; Шевчук Иван — взял что-то из одежды; Славковский Иван, Паршевский Петр взяли разную одежду, то же взял и Адамович Иван.

Разную одежду и продукты питания в селе Свозы брали кто хотел из нападавших и увозили домой.

Во время нападения, из жителей села было нами убито примерно человек 25 мужчин, женщин и детей, из них вооруженных только 5 человек.

Вопрос: Сколько жителей села Свозы было расстреляно после нападения?

Ответ: Этого я не видел, чтобы производился расстрел.

Вопрос: Кого Вы лично расстреляли из жителей села Свозы?

Ответ: Во время нападения на с. Свозы я в копе жита увидел спрятавшуюся женщину — не знаю ее фамилию, которую я лично расстрелял.

Вопрос: Что именно Вы награбили для себя из имущества жителей с. Свозы?

Ответ: Во время ограбления жителей с. Свозы, я из имущества и вещей для себя ничего не взял, т. к. у меня было в достатке своего.

Вопрос: Расскажите подробно, в чем выразилось практическое участие в нападении Ваших односельчан: Мачемжека Мечислава Игнатьевича и Кшеваня Станислава Якубовича?

Ответ: Во время нападения на село Свозы, Мачемжек Мечислав Игнатьевич, расстрелял жителя с. Свозы, фамилию его не знаю, в момент того, когда этот мужчина бежал из села, чтобы скрыться от нападающих. Кроме этого Мачемжек занимался грабежом и взял себе лично велосипед, принадлежащий кому-то из жителей села Свозы. Больше ничего он не делал.

Вопрос: В отношении велосипеда Вы даёте неточные показания. Требую правдиво пояснить это.

Ответ: Действительно, я в отношении велосипеда следствию заявил неправильно, когда мы возвращались из с. Свозы, то около одной хаты в кустарнике, я увидел велосипед и сказал Мачемжеку, чтобы он взял его и отвел на пляцкувку с. Эльжбетин, что им было и сделано. Велосипед использовался в переездах при проверке постов, также на нем ездили в г. Рожище, в частности я ездил к шефу СД — Шуберту, к коменданту полиции — Мосиевскому.

Вопрос: Продолжайте рассказывать о участии в нападении на с. Свозы Кшевеля С.Я.

Ответ: Кшевеля Станислав о том, что мы готовимся напасть на с. Свозы, хорошо знал и боясь за то, чтобы не было сожжено его сбоже (урожай) в с. Алешкевичи, он ушел быстро туда. Когда мы проходили через село Алешкевичи, то я там видел стоявшего Кшевеля, который разговаривал с головой села — Косенюком, так они и остались, а я пошел по направлению к селу Свозы и больше не видел Кшевеля, потому о его практическом участии в нападении, ничего сказать не могу, т. к. не видел, что именно он делал во время нападения и рассказов об этом не слышал.

Вопрос: Кто произвел тяжелое ранение Зайчуку Фоме?

Ответ: Этого сказать я не могу — не знаю.

Вопрос: Когда Вы еще участвовали в нападениях и ограблении мирного населения?

Ответ: Примерно в сентябре 1943 г., я лично принимал участие в нападении на село Суск Киверецкого района Волынской области, в составе Райполиции, куда нам удалось заехать без выстрела. Отобрав у части мирных жителей села Суск свиней, поехали обратно, но нас встретила банда бендеровцев и отбила у нас свиней.

Допрос закончен в 15 часов 40 мин. Протокол мне вслух прочитан, с моих слов записано правильно, в чем и расписываюсь

[підпис Цихус Станіслав]

Допросил: Следователь УНКГБ по Волынской обл.

Мл. лейтенант госбезопасности

[підпис]

(Мишкилев)

ГДА СБУ, Луцьк. Ф. 4. Спр. 1113. Арк. 24—25 зв. Оригінал. Рукотис.

№ 4

**Доповідна записка про спільні дії УПА
та АК у східних воєводствах Польщі¹⁶**

27 жовтня 1945 р.

НАЧАЛЬНИКУ ГЛАВНОГО УПРАВЛЕНИЯ НКВД СССР
ПО ББ¹⁷ — ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТУ

тов. ЛЕОНТЬЕВУ¹⁸

О ходе эвакуации украинского населения с территории
Польши на территорию Украинской ССР

По состоянию на 1 октября 1945 г. на территории Польши учтено 120.744 хозяйств украинского населения или 468.432 человека.

Из них изъявили желание эвакуироваться на территорию УССР 81.260 хозяйств или 313.161 человек.

Эвакуировано — 66.784 хозяйств или 255.706 человек.

В Хелмском, Белгорайском, Томашувском, Н-Сончанском, Горлицком и Грубешувском уездах эвакуация проведена на 70—90 %. Остались лишь смешанные хозяйства, в которых муж или жена являются поляками и хозяйства, имеющие большие родственные связи с польскими семьями, а также кулацкий и прочий антисоветский элемент.

За последнее время на территории Польши отмечена активизация деятельности банд УПА и организаций «АК», которые, стремясь сорвать эвакуацию, проводят антисоветскую агитацию, а также диверсионную и террористическую деятельность, направленную на срыв мероприятий по эвакуации. Так:

В ночь на 15 сентября с. г. объединенные банды УПА и АК обстреляли железнодорожные станции Олешница и Новая Гребля, где в ожидании отправки находилось около 2000 эвакуирующихся хозяйств украинцев, в результате чего здание станции Олешница сгорело, а на станции Новая Гребля имелись жертвы среди эвакуируемых.

16 сентября с. г. в селе Долгобычев, Грубешувского района, бандитами убит шестидесятилетний КОВАЛЕНКО, записавшийся на выезд в УССР.

20 и 22 сентября с. г. бандитами взорваны 2 железнодорожных моста между станциями Любачев — Рава Русская и Любачев — Башня.

В период с 15 по 22 сентября с. г. бандитами сожжены постройки в селениях Сухая Воля, Старое и Дыхнов.

¹⁶ Публікується вперше.

¹⁷ Боротьба з бандитизмом.

¹⁸ Леонтьев Александр Михайлович (1902—1960 рр.). У вересні 1943 — грудні 1944 рр. начальник відділу по боротьбі з бандитизмом НКВС СРСР. Із 1 грудня 1944 до 10 березня 1947 рр. очільник Головного управління по боротьбі з бандитизмом НКВС—МВС СРСР. У 1947—1949 рр. керівник Головного управління міліції (ГУМ) МВС СРСР. У 1949—1953 рр. начальник ГУМ МДБ СРСР. Від травня 1953 до травня 1954 рр. заступник начальника Управління прикордонних військ МВС Ленінградського округу. З травня 1954 р. у відставці у зв'язку з хворобою.

24 сентября с. г. в селе Млыны, Ярославского уезда, банда совершила нападение на помещение, где производилось оформление документации эвакуируемых, в результате чего убиты — заместитель райуполномоченного по эвакуации майор КАТЕРИНИЧ и два активиста.

В этом же селе бандиты сожгли постройки 80-ти хозяйств украинцев, записавшихся на выезд в УССР.

Командование УПА на территории Польши дало указание распустить действующие на территории Польши так называемые территориальные части Н.О. (народная оборона), СБ (сельские боевки) и Б.К. (боевые кусты) и предложило их участникам эвакуироваться в УССР и по месту жительства уйти в подполье, где проводить к[онтр]-р[еволюционную] националистическую деятельность.

Остальным, так называемым регулярным частям УПА, предложено пока остаться на территории Польши для проведения диверсионных и террористических актов, а после окончания эвакуации также перейти на территорию Западной Украины, где продолжать свою деятельность.

Прилагаю копии 3-х листовок УПА и «АК», призывающих к срыву эвакуации и к борьбе против Советской власти.

Польские органы власти, совместно с аппаратом Главного Уполномоченного Правительства УССР, проводят дальнейшие мероприятия по обеспечению нормального хода и завершения эвакуации.

ЗАМЕСТИТЕЛЬ НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ
ДЕЛ УССР — ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ

Т. СТРОКАЧ¹⁹

«27» октября 1945 года

8/156875

гор. К и е в

ГДА СБУ, Київ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 45—47. Оригінал. Машинопис.

№ 5

Протокол допиту В. Мельника²⁰

10 квітня 1946 р.

Протокол допроса
обвиняемого Мельник Владимира Николаевича

от 10 апреля 1946 года гор. Чортков

Допрос начал в 10 часов 15 минут

Вопрос: Что вам известно о связи организации украинских националистов с польскими подпольными организациями?

Ответ: В мае 1945 года после прошедшей в ОУН реорганизации повитовый эсбист «Вадим» был назначен руководителем СБ Монастырский районно-

¹⁹ Строкач Тимофій Амвросійович (1903—1963 рр.). У 1941—1946 рр. заступник народного комиссара внутрішніх справ УРСР. У 1942—1945 рр. начальник Українського штабу партизанського руху. В 1946—1956 рр. міністр внутрішніх справ УРСР.

²⁰ Публікується вперше.

го провода ОУН, а я, Мельник, руководителем боевки СБ этого же провода. Перед нашим отходом в Монастырский район я с «Вадимом» в лесу Коропецкого района получали указания по оуновской работе от руководителя СБ Бучачского надрайонного провода «Тараса».

Дав нам указание по уничтожению советского актива в Монастырском районе, «Тарас» заявил, что весной 1945 года между высшим проводом ОУН и проводом польской организации АК (Армия Краева) заключен договор о совместной борьбе против Советской власти. В связи с этим высший Провод ОУН издал приказ не проводить террористических актов в отношении польского населения.

Как говорил нам «Тарас», высший провод АК, заключая договор о совместной борьбе с Советской властью согласился с тем, чтобы карательные органы ОУН СБ (служба безпеки) уничтожали советских активистов из числа польского населения. К такой категории лиц относятся: бойцы истребительных батальонов, служащие советских учреждений и другие активисты, мешающие проводить работу организации украинских националистов. Причем, чтобы обосновать уничтожение того или иного лица польской национальности, это лицо должно быть допрошено и должен быть составлен протокол допроса, в котором намечаемое к уничтожению лицо должно сознаться в сотрудничестве с органами Советской власти.

Это необходимо делать потому, говорил «Тарас», что в случае провала АК сможет потребовать на каком основании уничтожен тот или другой человек польской национальности.

«Тарас» нам также говорил, что согласно указания высшего провода ОУН на территории Галичины проводники ОУН, начиная с высшего и кончая районным проводником, имеют право договариваться с проводниками АК о совместной борьбе с большевиками.

В июне 1945 года, будучи уже руководителем боевки СБ Монастырского районного провода ОУН я совместно с районным проводником «Остапом» и руководителем СБ «Вадимом» находился в лесу, что недалеко села Слобидка Горишная, Монастырского района.

В беседе с «Вадимом» и мной районный проводник «Остап» подтвердил о том, что имеется указание высшего провода ОУН о том, что районные проводники могут в борьбе против большевиков контактировать свою работу с руководителями территориальной сетки АК.

Вопрос: Чем обосновывал высший провод ОУН соглашение с проводом АК и совместной борьбе с Советской властью?

Ответ: Надрайонный руководитель СБ «Тарас» и районный проводник ОУН «Остап» говорили, что организация украинских националистов и польская АК имеют одинаковые задачи — это борьба с большевиками, которых считали своими основными врагами в результате и последовал договор о совместной борьбе этих двух организаций против Советской власти.

Вопрос: Что было сделано практически в части контакта ОУН и АК против Советской власти?

Ответ: Конкретных фактов такого контакта я не знаю, но мне известно, что со стороны районного проводника ОУН «Остапа» и руководителя СБ «Вадима» были попытки к установлению связей с руководителями территориальной сетки АК в Монастырийском районе.

Примерно, в конце июня 1945 года руководитель СБ «Вадим» ходил с отчетом о проделанной нами работе в надрайонный провод ОУН к «Тарасу», находившемуся в лесах Коропецкого района.

Возвратившись от «Тараса» «Вадим» рассказывал районному проводнику «Остапу» в моем присутствии о том, что в лесах Коропецкого района оперирует польская боевка АК в количестве около пятидесяти человек и что «Тарас» разрешил «Вадиму» установить с руководителем этой боевки связь для контактирования работы.

«Остап» и «Вадим» договорились найти связь к руководителю боевки АК через польские села Коростятын, Коропецкого района, или же через село Нова Гута, Монастырийского района. Установление связи через эти села намечалось потому, что в лесах возле села Коростятын оперировала польская боевка АК, а в селе Новая Гута польское население враждебно относилось к Советской власти, ни один из жителей этого села не пошел ни в истребительные батальоны, ни работать в советские учреждения. Это все дало возможность СБ подозревать, что в этом селе помещается какой-то провод АК.

«Остап» и «Вадим» говорили, что если им удастся установить связь с руководителями провода АК, или с руководителями их боевки, то они договорятся с ними о возможности оперирования польской боевки на территории Монастырийского района, но с ведома районного провода ОУН. Как говорили «Остап» и «Вадим», что после установления связи с боевкой АК они смогут обещать снабдить ее одеждой и продуктами питания.

«Остап» тогда же говорил, что ему известно о том, что согласно договора высшего провода ОУН с проводом АК на территорию Польши ОУН перебросила много сотен УПА, для операции на польской территории совместно с вооруженными отрядами АК против частей Красной Армии.

В связи с тем, что в июне и июле 1945 года начался массовый выезд польского населения на запад в Польшу и многие поляки из сел Коростятын и Новая Гута выехали, связь с польским подпольем Монастырийским районным проводом ОУН установлена не была.

Допрос закончен в 14 часов 30 минут.

Протокол прочел, показания записаны с моих слов.

[підпис]

Допросил:

Зам. нач. следственного отдела УМГБ
майор — [підпис] (Сивак)

ГДА СБУ, Тернопіль. Ф. 6. Спр. 4846. Арк. 53—57. Оригінал. Рукопис.

№ 6

Звернення до Й. Сталіна жителів сіл Червоногорода та Нирків Тлустенського р-ну Тернопільської обл. щодо терористичної діяльності польської банди, яку опікувала місцева міліція. 1947 р.²¹

Копія с копии

ЗАЯВЛЕНИЕ

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ТОВАРИЩУ СТАЛИНУ.

Мы жители села Червоногорода и села Ныркова, района Тлусте, Тернопольской области, пишем к Вам тов. СТАЛИН, как отцу и просим заняться нами. Мы просим забрать от нас бандитов, которые в феврале 1945 года в Червоногороде убивали наших детей родных, жен и мужей. В Червоногороде был председателем ГЖИБОВСКИЙ Николай, который являлся главным пособником бандитов: ВЕРБИЦКОГО Стеха, ВЫСОЦКОГО Стаха, ПРИХОТКО Мечеслава, ШУБЫ и ПОПЕЛЯ Стаха, заведующего мельницей. К ним присоединились из села Ныркова ЗЮЛКОВСКИЙ, ФРИТКО, ЗЮЛКОВСКИЙ Ян, ВЫСОЦКИЙ Мартин, СТАХЕРА Стах, ЖОЛИНСКИЙ Стах, ВИЛЕЦКИЙ Лелик. Эти бандиты (11 человек) собрали еще много дезертиров и вооруженные начали приходиться в села Ныркова и Нагоряны. Они совершили нападение на людей, грабили их, забирали у них коров, свиней, лошадей, муку, кожухи, полотно и обувь. Потерпевшие стали просить польского ксендза ЮРАША, проживающего в Ныркове, чтобы он сказал Червоногородцам, чтобы они не грабили украинцев. Ксендз ЮРАШ посрамил бандитов, за что 2-го февраля ВЕРБИЦКИЙ и ВЫСОЦКИЙ Стах задушили его.

Поляки жили в Ныркове и украинцы им ничего не делали, а поляки проживавшие в Червоногороде приходили по ночам и убивали украинцев, на которых они были злы. Они также убили две польские семьи ЯКУБОВСКИХ и ОЗИМИНСКИХ за то, что они не хотели идти жить в Червоногород. ВЕРБИЦКИЙ Стах, ВЫСОЦКИЙ Стах и ГЖИБОВСКИЙ Николай имели своих палачей — ОВОДА Яна, ОВОДА Стаха, которые убивали людей. Эти нападения и грабежи были в 1944 году. 2-го февраля 1945 г. украинцы из Ныркова и Нагорян направились в Червоногород, чтобы забрать там свое имущество, которое было у них похищено. Однако по выходе украинцев из деревень Нырково и Нагоряны по ним открыли пулеметный огонь жители Червоногорода и в течение 2-х ночей червоногородцы обстреливали из пулеметов Нырково и Нагоряны. Украинцы были вынуждены вернуться обратно, а ВЕРБИЦКИЙ Стах, ГЖИБОВСКИЙ и остальные бандиты сами начали сжигать наши дома и убивать наши семьи. ВЫСОЦКИЙ Стах убивал моего мужа КОРЧИНСКОГО и дочь СВИДЕРСКУЮ Янку, т. к. она, увидев, что ВЫСОЦКИЙ убил КОРЧИНСКОГО — начала кричать. Мой дом они сожгли. Убитых нельзя

²¹ Публікується вперше.

было зарывать и они сгорели. ВЫСОЦКИЙ Стах ранил из автомата директора школы СТАХУРСКОГО, который умер от ран. ПОПЕЛЬ Стах убил жену КИРГАНОВИЧА, БЕЛЕЦКИЙ Лелек убил ГЕРЧИНУ Павлину и ее ребенка, ВИНЯРСКУЮ Марту и ее ребенка, ГРОБОВЕЦКИЙ Мариан убил СЮТАК Марию, ЗЮЛКОВСКИЙ Фритко убил КРАСОВСКОГО.

ЗЮЛКОВСКИЙ Фритко, СТАХЕРА Стах, ЗЮЛКОВСКИЙ Ян, ВЕРБИЦКИЙ Стах, ВЫСОЦКИЙ Юзеф, ЖОЛИНСКИЙ Стах, ПАВЕЛЬСКИЙ и ПОПЕЛЬ Стах, окружили дом, в котором жили 20 человек и подожгли его, а сами стояли и наблюдали, чтобы никто не мог выйти оттуда. Только троим удалось бежать и остаться в живых.

В мельнице ИЛЬНИЦКОЙ Мариан и ШУБА убили ЖЕПКИЙ Екатерину, которая точно знала, что они грабили государственное зерно и они боялись, что она их выдаст.

От рук польских бандитов в Червоногороде погибло больше 50 человек и сожжено село. Коровы наши сгорели и мы остались без ничего. Приехавшее начальство из Тлуста предложило ГЖИБОВСКОМУ, чтобы он зерно, находящееся в мельнице, раздал погорельцам. Но они это зерно забрали себе, а нам ничего не дали.

МИРУШИНСКИЙ Бронислав выстрелом тяжело ранил МАЛАНИЧА и тот перед смертью сказал отцу своему Яну, кто его убил, а бандиты сказали начальнику НКВД, который был в Червоногороде, что МАЛАНИЧА убили крестьяне из села Нагоряны. Начальник собрал этих бандитов и пошел с ними в Нагоряны. Эти бандиты собрали невинных людей, привели в Червоногород и 14 дней мучали их в подвале. У этих людей забрали коров, свиней, лошадей и одежду. Невинные люди очень пострадали от бандитов из Червоногорода. Наибольшее потерпело село Нырково.

Мы народ темный, бедный и потерпевший, написали донесение в Министерство в Варшаву. Но из нашего дела ничего не получится, ибо эти бандиты пригрозили нам, что если кто-либо из нас будет заявлять, то они убьют нас и мы их боимся, ибо они уже здесь убили парня. Суд на стороне бандитов ВЕРБИЦКОГО, ВЫСОЦКОГО Стаха, ВЫСОЦКОГО Мариана, ГЖИБОВСКОГО, ЗЮЛКОВСКОГО, МАСЛЯНКЕВИЧА, СТАХЕРА, ПОПЕЛЯ и не хочет их судить, а мы свидетели вынуждены удирать от своих хат. Мы здесь нигде не имеем никакого права. Эти бандиты вступили здесь в партию, но они изменники, ибо они действуют на две стороны. Они помогают Ок-овцам и принадлежат к АК. Они большие изменники. ВЕРБИЦКИЙ Стах еще в 1920 году завел во Львове 120 человек большевиков и передал их в плен, где они погибли. ВЕРБИЦКИЙ женился на немке еще при старой Польше, а во время оккупации отдавал немцам наших коров. А наших детей высылал в Германию.

В 1944 г., когда шли бои, ВЕРБИЦКИЙ, ВЫСОЦКИЙ, ГЖИБИНСКИЙ, ПРИХИТКА помогали немцам убивать красноармейцев. Немцы оставили в Червоногороде своего офицера, 8 пулеметов, много гранат и другого оружия. Когда Советский Союз произвел призыв в армию ВЕЖБИЦКИЙ, ВЫСОЦКИЙ и ГЖИБИНСКИЙ дали этому немцу фальшивые документы

и послали его в армию, как шпиона. Столько людей они перебили там и удрали из района Тлесте, ибо их должны были там судить.

Эти бандиты связались здесь с большой бандой и в 1945 году в селе Любша убили 9 красноармейцев и сбросили их в воду. Это сделали БУРКОВСКИЙ Владислав, ОРБАНЮК, СТАХЕРА Павел, СТАХЕРА Филипп, ЯКИМЧУК Бронислав, ЯСИНСКИЙ Людвик, ЗЮЛКОВСКИЙ Фритко, СТАХЕРА Павел. Их привез из Брига СТАХЕРА Павел и они занимались грабежом.

Эти бандиты ныне связаны с милицией, поэтому и милиция помогает им убивать. 6-го ноября 1945 г. милиция незаконно арестовала офицера Красной Армии, которого днем убили. Убил его начальник милиции КОНЕЧНЫЙ Тедеуш, его заместитель милиционер МОНЧКА и СТАХЕРА Стах, а показали, что офицер был пьян, удирали и сам себя застрелил. Это же неправда.

Мы все подписавшие это письмо, пишем истинную правду и можем подписать его не чернилами, а своей кровью.

Дорогой наш народный комиссар, отец СТАЛИН, мы Вас очень просим забрать от нас этих палачей, у которых руки в крови наших детей и близких. Мы пишем все в сокращенном виде. Наступит ли тот час, когда мы сможем спокойно ходить и не бояться таких палачей.

Пусть живет наш Великий, Дорогой, Народный комиссар товарищ СТАЛИН.

Еще раз просим, заберите этих бандитов с их семьями, чтобы их нигде не было. Мы же за это подпишемся, но нас больше не вызывайте, как свидетелей, ибо бандиты убьют нас и наших детей, т. к. всех не заберете. Пусть села Нырково и Нагоряны покажут, как они потерпели от банды красногорода, чтобы здесь было спокойно, то нужно забрать из села Смеховицы уезда Бриг, Гжибинского Николая, Вербицкого Стаха, Прихотко Мечислава, Овода Яна, Овода Бронислава. Из села Любша, уезда Бриг, Броцлавского воеводства — Высоцкого Стаха, Стереха Павла, Бурковского Владимира, Стахера Филиппа (его сын Стах ушел в банду). Попеля Стаха, Орбанюка, Ясинского Любвиго, Зелковского Фратко, Высоцкого Мариана Маслянкевича, быв. Секретарь Райвоенкомата в Тлесте. ВЫСОЦКИЙ и МАСЛЯНКЕВИЧ давали бандитам за сало, мед и муку, водку — документы и бандиты не шли в Армию. МАСЛЕНКЕВИЧ не имел права переезжать в Польшу.

Подписи свидетелей: ОКУНСКАЯ Стефания — меня заперли в подвале и хотели убить, а ребенка, которому было три недели пришлось оставить у брата жены и если бы не русские военные, то меня убили бы в Червоногороде.

БЕЛИНСКАЯ, КУРГАНЕВИЧ, КАМИЗАЛЯ, ГРЕТЧИН Михаил, СТАСИШИНА Екатерина, КУЧЕР Антони, КАРАСОВСКАЯ, ЧЕРЕШНЯВСКИЙ, ЯЦКО, БОБРИК, МАЛАНИЧ, ШУШКЕВИЧ Ян, ВИШНЕЦКИЙ.

Если дело пойдет хорошо, если нас не убьют, то мы сообщим еще об одном деле. Польша, село Любша, район Бриг, над Одером, Броцлавское воеводство.

ПЕРЕВЕЛ — капитан ДНЕПРОВ.

ВЕРНО:

ГДА СБУ, Київ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 50—52. Копія з копії. Машинопис.

№ 7

**Довідка з розшукових справ
на Б. Кучинського та П. Кучинського**²²

3 листопада 1959 р.

Сов. секретно

Экз. № 2

СПРАВКА

По розыскным делам №№ 33 и 34

По розыскному делу № 33 разыскивается —

КУЧИНСКИЙ Бронислав Карлович, 1920 года рождения, уроженец села Соломка, Костопольского района (бывшего Александрийского района), Ровенской области.

По розыскному делу № 34 разыскивается —

КУЧИНСКИЙ Петр Карлович, 1916 года рождения, уроженец села Яновка, бывшего Александрийского района, Ровенской области.

В период немецкой оккупации Александрийского района, Ровенской области, в 1943 году КУЧИНСКИЙ Петр Карлович и его брат КУЧИНСКИЙ Бронислав Карлович добровольно поступили в немецкие карательные органы (полицию), которая была организована из числа поляков, где КУЧИНСКИЙ Петр Карлович служил комендантом полиции, а его брат КУЧИНСКИЙ Бронислав Карлович рядовым полицейским.

За период службы в полиции с 1943 по 1944 год КУЧИНСКИЙ П.К. и КУЧИНСКИЙ Б.К. принимали активное участие с немцами в арестах местного украинского населения, в массовом уничтожении населения сел Соломка и Глажевая бывшего Александрийского района, Ровенской области. Всего за период службы в полиции КУЧИНСКОГО П.К. и КУЧИНСКОГО Б.К. в селах Соломка и Глажевая с их участием было расстреляно до 100 человек местных жителей и сожжено полностью село Соломка и т[ак] н[азываемая] лесничевка, в которых погорели трупы расстрелянных.

Зверские действия в уничтожении местного населения немецким карательным органом «СД» при участии КУЧИНСКОГО П.К. и КУЧИНСКОГО Б.К. подтверждаются свидетельскими показаниями:

Свидетель ОСТАПОВИЧ Михаил Степанович от 20/VIII.1949 года показал:

«О предательской деятельности КУЧИНСКОГО Петра и его брата Бронислава за период их службы в полиции мне известно, что оба они принимали активное участие в арестах и расстрелах местных жителей сел Глажевая и Соломка, Александрийского района, Ровенской области.

О предательской деятельности КУЧИНСКОГО Петра и КУЧИНСКОГО Бронислава расскажу такой факт, при котором я был свидетелем: с 1940 года я работал лесником на так называемой даче Соломка, где работал и при немецкой оккупации с 1941 года по 1944 год. В период немецкой оккупации в 1943 году,

²² Публікується вперше.

летом в период жнив, немцы, польская полиция и стоявшие по железной дороге казачьи войска, как их называли жители «власовцы», производили расстрелы местных украинских жителей. В это же время в моем лесничестве — усадьбе, я проживал в это время прямо в лесу, укрывалось много местных жителей из с. Глажевой. Тут были дети, взрослые мужчины, женщины и старики. В настоящее время, числа и месяца точно не могу сказать, однако помню, что это было примерно после жнив 1943 год, в один из дней немецкое гестапо, которое находилось в местечке Александрии, польская полиция и казачьи (власовские) войска окружили мою усадьбу в лесу, где находилось много местного украинского населения из села Глажевой и несколько гестаповцев приказали всем из моего дома выходить. Я вышел первым. Выйдя из квартиры, я около своего дома видел стоявших с гестаповцами КУЧИНСКОГО Петра и его брата КУЧИНСКОГО Бронислава. Оба последних были одеты в гестаповскую форму и имели при себе немецкие автоматы. От дома немцы меня отвели в сторону и стали спрашивать кто я такой. На это я им ответил, что я работаю лесником и здесь живу с семьей и в подтверждение показал выданные в лесничестве документы, удостоверяющие, что я лесник. Эти документы немцы взяли и стали избивать, не говоря причины. Когда меня немцы отвели в сторону, то оба КУЧИНСКИХ остались около дома. Немцы сильно меня избили, а затем посадили в подводу, которая стояла здесь же неподалеку в лесу, куда привели и мою семью. Затем немцы расстреливали местных жителей, которые были у меня в лесничестве.

Находясь на подводе, я хорошо слышал стрельбу, которая продолжалась от 11 часов утра и до 2-3 часов дня. Затем, после расстрела, немцы отъехали с километр от места расстрела, остановили подводы, которые их везли, в том числе и меня, а сами пошли в село Соломка. Когда немцы шли в село Соломка я видел, как вместе с ними пошли КУЧИНСКИЙ Петр и его брат КУЧИНСКИЙ Бронислав. В селе Соломка также расстреливали население, а затем подожгли село, которое сгорело почти полностью. Возвращаясь в лесничевку с с. Соломок, немцы зашли в мою лесничевку и подожгли двор и надворные постройки, где и погорели трупы расстрелянных людей. После этого я возвратился в м. Александрию, где и проживаю сейчас.

Кроме этого факта мне со слов жителя с. Глажевая — РАДЧУКА Филиппа Павловича известно, что летом 1943 года до этого расстрела, КУЧИНСКИЙ Петр совместно с немцами в селе Глажевая арестовали местных жителей, которых впоследствии передали в гестапо при м. Александрии, где были они все расстреляны».

Свидетель КОМАРОВА Екатерина Игнатьевна 20/IV.1949 года показала: «О преступной деятельности КУЧИНСКОГО Петра мне известен такой факт. Примерно летом, или в начале осени 1943 г. немецкие войска «СС» с польской полицией расстреливали местных украинских жителей. Местные жители стали укрываться от немцев, так из с. Глажевой в начале осени 1943 г. местные жители укрывались в лесничевке лесника ОСТАПОВИЧА. Об этом стало известно, от кого не знаю, и немецкие войска «СС» и польская полиция окружили

лесничевку ОСТАПОВИЧА. В этой облаве принимал участие и КУЧИНСКИЙ Петр с польской полицией, он в ней был как бы старший, знал хорошо немецкий язык и разговорную немецкую речь и приказания немцев переводил полякам, служившим вместе с ним в полиции. В лесничевке ОСТАПОВИЧА укрывались целые семьи местных жителей села Глажевая. Здесь немцы и поляки, в числе их и КУЧИНСКИЙ, произвели расстрел этих жителей в сарае ОСТАПОВИЧА (лесника), а после расстрела всех людей подожгли сарай, где и погорели трупы, только нескольким лицам удалось спастись бегством и остаться в живых. Всего здесь было расстреляно 62—63 человека из жителей села Глажевой. После расстрела КУЧИНСКИЙ с польской полицией и немецкими войсками «СС» поехали в село Соломка, Александрийского района, Ровенской области, где расстреляли две семьи и сожгли полностью село Соломка. Я в это время проживала в местечке Александрии и после этого расстрела ко мне на квартиру пришел КУЧИНСКИЙ Петр и рассказал, что он только возвратился с немцами из лесничевки ОСТАПОВИЧА, где расстреляли многих жителей села Глажевая за то, что они укрывались в лесу, т. е. в лесничевке ОСТАПОВИЧА, а затем добавил, что и в Соломках расстреляли две семьи. КУЧИНСКИЙ ко мне пришел чтобы отдать свое белье для стирки, где мне об этом рассказал.

Кроме него впоследствии все жители говорили, что он с немцами расстреливал людей и сожгли село Соломки.

Другого мне о предательской деятельности КУЧИНСКОГО Петра ничего не известно».

Свидетель ОСТАПОВИЧ Александра Павловна, 1911 года рождения 28/IV.1949 года на допросе показала:

«О предательской деятельности КУЧИНСКОГО Петра в период немецкой оккупации и службы его в полиции мне известно, что он и его брат, звать не знаю, служил с 1943 по 1944 год в польской полиции, носил форму и оружие, принимал активное участие в карательных действиях с немцами по уничтожению местного украинского населения, арестовывал с немцами жителей села Глажевая, Александрийского района, Ровенской области, которые впоследствии были расстреляны в м. Александрия.

Один из фактов расстрела местного населения, где участвовал КУЧИНСКИЙ Петр и его брат, я была очевидцем. Это было осенью 1943 года, месяца не помню, я со своим мужем ОСТАПОВИЧЕМ Михайлом проживали в лесу, т[ак] н[азываемая] дача-Соломка, где он служил лесником. В 1943 году немцы и польская полиция поголовно уничтожали местное население и жители сел прятались в лесах. В лесу, где мы проживали, в нашей усадьбе укрывались целые семьи жителей села Глажевая, Александрийского района, Ровенской области. Здесь были женщины, дети, старики и мужчины. В один из дней нашу усадьбу окружили немцы. Тот час, как мы увидели с мужем, что немцы окружили, раздалась автоматная очередь по окнам и около головы у меня пролетела пуля и ожгла волосы, а ребенка, который был у меня на руках, оглушило. После чего немцы ворвались в дом и взяли моего мужа, отвели в лес и сильно избili. Когда немцы повели моего

мужа, я выбежала во двор за ним, меня немцы отогнали и один немецкий офицер стал со мной разговаривать. Так как немец ничего не понимал по русски, к нам подошел КУЧИНСКИЙ Петр, одетый в немецкую форму с автоматом и перевел мою речь офицеру и сказал, что я являюсь женой лесника, которого только забрали. После этого офицер приказал мужа положить на повозку и посадить нашу всю семью. Когда я увидела КУЧИНСКОГО, я поняла, что это он привел немцев в нашу усадьбу, ибо немцы без проводника не ходили по лесу, а КУЧИНСКИЙ был местный житель и хорошо знал все лесные дороги.

Когда нас всех посадили в повозку, которая стояла в лесу, немцы стали расстреливать подряд всех местных жителей села Глажевая, которые укрывались в нашей лесничевке, там же был и КУЧИНСКИЙ, однако как происходил расстрел я не видела, потому что нас отвезли в лес и все время охранялись немцами.

После расстрела в нашей усадьбе жителей села Глажевая, какое количество было сказать точно не могу, немцы трупы сожгли в доме и надворных постройках, которые они подожгли.

В этот же день немцы полностью сожгли село Соломка и расстреляли многих жителей, которые не скрылись в лесу.

В этом расстреле у меня в усадьбе немцы расстреляли моих родственников — ВЕРЕМЧУК Федосию, ВЕРЕМЧУК Анну Максимовну, ВАСИЛЕЙКО Марию Григорьевну, БУРЛАК Ольгу Григорьевну, ВАСИЛЕЙКО Степаниду Ивановну и других хорошо знакомых.

Кроме этого факта мне известно со слов моего брата, проживающего в с. Глажевая — РАДЧУК Филиппа Павловича, что КУЧИНСКИЙ Петр принимал участие с немцами в аресте шестерых жителей села Глажевая, из них я помню следующих: мой брат — РАДЧУК Иван Павлович, ФЕДЮРА Михаил Григорьевич, ЛИТВИНЕЦ по уличному Менька и др. не знаю. Это происходило летом 1943 года, примерно в июне месяце, еще до расстрела жителей в нашей лесничевке».

Свидетель ЛИТВИНЕЦ Ольга Игнатьевна 17/VI.1949 года показала:

«В начале 1943 года я совместно со своим мужем ЛИТВИНЕЦ Федором Ивановичем и его братом ЛИТВИНЕЦ Емельяном Ивановичем заседали за селом Глажевая, где мы проживали, поле, как помню сейчас, мы сеяли просо. Во время работы я увидела, что из села Глажевая в нашем направлении едут польские полицейские, которые служили в немецкой полиции. Их называли польскими полицейскими потому, что все полицейские были набраны немцами на службу из польской национальности. Увидев полицейских, я хотела бежать в село, чтобы спрятать свою свинью, так как полицейские часто грабили население. Однако только я стала бежать в село, как меня они остановили. Среди полицейских я опознала был КУЧИНСКИЙ, имя и отчество не знаю, он проживал до войны в селе Соломка. После моего задержания полицейские стали кричать моему мужу и наставили на него оружие. Муж подошел к ним ничего не подозревая, тогда КУЧИНСКИЙ ударил его, а другие полицейские (я их не знаю, они все были поляки) стали избивать моего мужа, брата — ЛИТВИНЕЦ Емельяна, а затем повели впереди себя моего мужа и ЛИТВИНЕЦ Емельяна в село Глажевая.

Когда полицейские позвали моего мужа к себе, он подошел. КУЧИНСКИЙ его узнал и сказал: «Это тот бандит, который у нас забирал оружие...» и с этими словами они стали бить. Поясняю, что с 1939 по 1941 год мой муж ЛИТВИНЕЦ Федор работал в милиции и с самого начала он по роду службы ходил, это было в 1939 г., в село Соломка, где проживали поляки и отбирал у них имеющееся оружие. За это КУЧИНСКИЙ арестовал мужа и брата его.

Как я выше сказала, моего мужа и ЛИТВИНЕЦ Емельяна арестовали и повели в село Глажевая. Я, боясь, чтобы меня полицейские тоже не забрали, в село не пошла. Впоследствии мне люди рассказывали, что полицейские их в селе избивали, а затем повязали и на повозках (они приезжали повозками из с. Александрии) повезли в местечко Александрию в районную полицию, где в этот же день их расстреляли на еврейском кладбище».

Свидетель ФЕДЮРА Абрам Антонович 11 ноября 1953 года показал:

«О преступной деятельности КУЧИНСКОГО Петра Карловича в период немецкой оккупации мне известно, что он весной 1943 года, проживая в с. Соломки, вступил в немецкую полицию, которая в то время размещалась в м. Александрии. Весной 1943 года КУЧИНСКИЙ Петр вместе с немцами на трех машинах приехали в с. Глажевая прямо к моему дому. КУЧИНСКИЙ Петр, подойдя ко мне, спросил: «А где твои сыны». Я ответил, что они куда-то ушли. Тогда лично КУЧИНСКИЙ взял меня, затащил в клуню и начал избивать руками и ногами, избил до потери сознания. КУЧИНСКИЙ с немцами уехал в Александрию».

По имеющимся материалам видно, что КУЧИНСКИЙ П.К. и КУЧИНСКИЙ Б.К. при отступлении немцев в 1944 году бежали с ними и до освобождения Советской Армией территории Польши проживали в м. Домарадзе Кросенской области (Польша), после чего в порядке репатриации были возвращены в Советский Союз с направлением по прежнему месту жительства в село Соломка, Александрийского района, Ровенской области, о чем свидетельствует фильтрационное дело на КУЧИНСКОГО П.К., проходившего фильтрацию 27/IX.1944 г.

КУЧИНСКИЙ П.К., после прохождения фильтрации, к прежнему месту жительства не возвратился.

СТ. ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННИЙ КОСТОПОЛЬСКОГО
РАЙАППАРАТА КГБ ПО РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТИ
КАПИТАН [підпис]

(КАРАСЕВ)

«3» ноября 1959 г.

г. Костополь.

ГДА СБУ, Київ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9764. Арк. 92—98. Оригінал, 2-й примірник. Машинопис.

“POLES... ARE TRYING... TO CREATE A BRIDGEHEAD”:
THE POLISH-UKRAINIAN CONFLICT 1942—1947
IN THE DOCUMENTS OF THE SOVIET STATE SECURITY AGENCIES

The aim of the publication is to identify and present previously unknown archival documents on the history of the Polish-Ukrainian conflict of 1942—1947 from the Soviet state security agencies archives. The compilers' tasks aim to stimulate further research and discussions to find ways of understanding between Ukrainian and Polish historians in overcoming the common tragic pages of the past. **The methodology** is based on the principles of historicism and critical analysis of sources with a comprehensive presentation of the entire multiplicity of newly discovered historical facts and events under specific historical circumstances. **The scientific novelty** lies in the comprehension of the documents of the communist secret services as an obligatory source component of unbiased research strategies for studying the Polish-Ukrainian conflict of 1942—1947. **Conclusions.** The newly discovered archival records prove that the course of the Polish-Ukrainian conflict in the 1940s was complex and multifaceted and cannot be explained by simplistic and straightforward narratives. The Soviet secret services at least monitored the confrontation between Poles and Ukrainians. According to their documents, the precondition for the tragedy was the interwar policy of the Second Polish Republic, and the cause was the German occupation regime policy. At the same time, it is difficult to narrow down the parties in the conflict to the UPA (UIA) or the Armia Krajowa and to identify only the opposing side as the perpetrators of the victims. The active actions of the German occupation administration, Soviet partisans, and agents contributed to further escalating the confrontation. Despite significant casualties, both sides tried to establish cooperation.

Keywords: *Polish-Ukrainian conflict, German occupation, OUN (Organisation of Ukrainian Nationalists), UPA (Ukrainian Insurgent Army), AK (Armia Krajowa), NKVD, historical dialogue, archival documents, Branch State Archive of Security Services of Ukraine.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.236>
УДК 94(477:44)“18/19”(092)

Олексій ЯСЬ

доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України,
провідний науковий співробітник, відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
alexuyas@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

СВІТЛО Й ТІНІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ ІЛЬКА БОРЩАКА

Рецензія на книгу: *Вадим Ададуrow. «Переставлючи слова у століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщака*

Львів: Вид-во УКУ, 2024. 540 с.

Тексти продукують багатоманітні рефлексії, думки, асоціації, враження й почування, з яких вимальовується рецепція тієї чи іншої праці. Нова книга Вадима Ададуrowа генерує дивні, часом зовсім несподівані відчуття. Вона мимоволі нав'язує образ Аріадни, котра торує читачеві шлях заплутаними, химерними, розгалуженими лабіринтами ідентичностей героя його оповіді — Ілька Борщака (1894—1959 рр.).

Постать цього історика й публіциста доволі знана у сучасній українській історіографії. Навіть більше, входження до широкого обігу еміграційної та діаспорної спадщини, забороненої за радянських часів, причинилося до постання своєрідного ореола І. Борщака як одного з найцікавіших українських інтелектуалів. Уважалося, що він найуспішніше інтегрувався до французького акаде-

Цитування: Ясь О. Світло й тіні інтелектуальної біографії Ілька Борщака [Рец. на кн.: Ададуrow В. «Переставлючи слова у століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщака. Львів: Вид-во УКУ, 2024. 540 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 236—243. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.236>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

мічного та культурного світу, а його доробок розглядався майже як взірцевий.

Недаремно В. Ададуrow звертає увагу на знакові сюжети творчих практик І. Борщака — західництво України й українофільство Заходу [С. 13]. Саме ці ідеї виявилися надзвичайно привабливими для українських інтелектуалів ХХ ст., які перетворили героя згаданої книжки на дуже симпатичну постать у світли культурної та навіть наукової рецепції. Тип паче, що І. Борщак доклав неабияких зусиль для конструювання як свого блискучого прижиттєвого реноме, так і помертвого сприйняття.

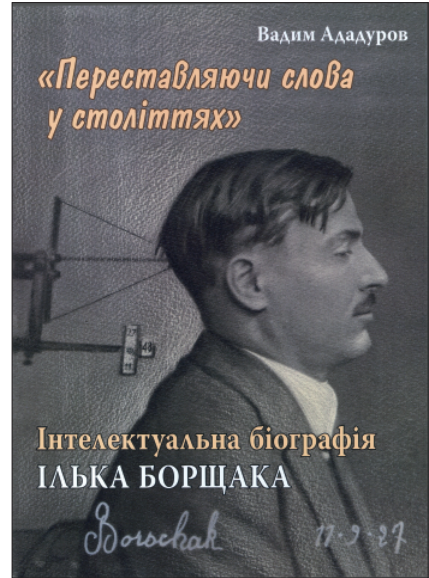
Здавалося б, що на такому обнадійливому тлі І. Борщак незабаром посяде почесне місце в пантеоні відомих українських інтелектуалів. Та не так сталося, як гадалося... Його образ і творча спадщина, котрі приваблювали багатьох учених із різними устремліннями й зацікавленнями, продукували дедалі більше питань, сумнівів, суперечностей, прогалин, аніж якихось конкретних відповідей, пояснень і рефлексій.

Герой авторської оповіді виявився надзвичайно талановитим і плідним містифікатором. Він не тільки перекручував, «підправляв», «доповнював» історичні джерела, а й тотально фальшував свою життєву історію та інтелектуальну біографію. Масштаб містифікацій І. Борщака такий вражаючий, що він однозначно претендує на лаври запізнілого українського Макферсона!

У цьому фокусі його фігура дуже цікава та своєрідна. Адже вона представляє український проєкт першої половини ХХ ст. не тільки з перспективи конструювання ідентичностей, а й з іншого, несподіваного ракурсу, передусім у світли його привабливості для просування життєвих сценаріїв і наративних стратегій. Це дозволяє побачити розмаїті впливи українських національно-визвольних змагань початку ХХ ст., особливо коли йдеться про плекання міфологічного й ідеального на персональному рівні.

Звісно, відповідні суспільні мотиви та ідеали в тому чи іншому вигляді побутують практично в усіх національно-державних проєктах, насамперед на зорі їх конституювання. Та особливо вони затребувані на культурних обширах націй із тривалою «бездержавною», точніше «скривдженою» історією. Власне, саме ці етно- й соціокультурні передумови, сполучені з модернізаційними зрушеннями на зорі ХХ ст. вможливили феномен І. Борщака.

Систематичне й послідовне розплутування його містифікацій значною мірою визначило архітектоніку книжки В. Ададуrowa. В основу композиції покладена комбінація трьох розповідей про «різний соціоантропологічний досвід» героя студії: его-нاراتивів І. Борщака, викладів про нього очевидців і сучасни-

ків, урешті-решт інституційних джерел [С. 23]. Автор характеризує таке поєднання як джерелознавчу відповідь на складний виклик, який постав у царині історіографії. Сполучення таких різних ракурсів дозволило представити цю постать у порівняльному світлі, а не у блискучому флері згенерованих уявлень.

Композиційно праця В. Ададунова складається з п'яти базових частин: «Ілля Баршак перед Ільком Борщак: археологія ідентичностей 1894—1919 рр.»; «Перше французьке десятиліття: спокуса політики»; «Друге французьке десятиліття: конструювання іміджу вченого-українознавця»; «Третє французьке десятиліття: конструювання образу патріота Франції»; «Четверте французьке десятиліття: організатор інтелектуальної мережі українознавців».

Кожна з частин поділяється на три чи чотири розділи, які закінчуються виокремленими підсумками. В останніх подається авторська візія на ключову проблему або питання відповідної частини книжки, як-от «“Лабіринт ідентичностей” Іллі Баршака: соціокультурні реінкарнації та психічні девіації» (до част. 1); «Чи був Боршак комуністом?» (до част. 2); «Публікаційні стратегії Боршака в цифрах» (до част. 3); «Наративна ідентичність як засіб суспільної легітимації» (до част. 4); «Смерть як маркер прикінцевої соціальної ідентифікації індивіда» (до част. 5).

Між третьою й четвертою частинами книжки В. Ададунова включена інтермедія — «Як science стала fiction, або Майстерність історичного містифікатора». Це доповнююча частина видання, котра привідкриває завісу з робітні історичних містифікацій І. Боршака. Три розділи інтермедії промовисто демонструють розмаїття його практик як спотворювача історичних джерел: «Сильветка Івана Мазепи авторства Жана-Казимира де Балюза / Ілька Боршака (1704 / 1932)»; «Портрет Петра Конашевича-Сагайдачного пера Олів'є де Марконне / Ілька Боршака (1618 / 1932)»; «Вольтер, Руссо і не тільки: українізація Ільком Борщак: теми французького Просвітництва».

Доречно також згадати про авторський вступ — «Інтелектуал у “лабіринті ідентичностей”» та післямову, перелік використаних джерел і літератури, іменний покажчик, список світлин, індекс основних паризьких адрес І. Боршака із зазначенням років їх відвідин. Окрім того, у книжці подано дуже прикметні додатки.

Один із цих додатків — «декалог» І. Боршака у вигляді десяти заповідей історика, укладений автором на основі його текстів — як опублікованих праць, так і розмаїтого епістолярію. Цей додаток надто корисний для розуміння поглядів І. Боршака, котрі часто-густо химерним чином співіснували з його наративними стратегіями. Особливо дивовижним виглядають його пізнавальні настанови, як-от довіряти тільки джерелам, не осучаснювати, не фальсифікувати джерела, не вірити історичним міфам, не вважати науковцями компіляторів і плагіаторів, визнавати власні помилки, критично ставитися до наукової продукції тощо [С. 456—458]. Проте декларуючі такі принципи публічно чи приватно, він свідомо порушував їх у своїх текстах і практиках.

Інший додаток — тексти з архіву й редакційного портфеля І. Боршака, а саме епістолярії і публіцистика українських діячів прорадянського спрямування Івана Кулика та Мирослава Ірчана.

Така досить складна будова книжки продиктована як колоритністю постаті І. Борщака, так і діапазоном його містифікацій. Зрештою насичена палітра інтелектуальної біографії вимагала від автора виняткової вправності, передусім уміння дошукуватися неоднозначних відповідей на численні питання, продираючись крізь запутане мереживо сфальшованих, спотворених і перекручених свідчень.

Зауважимо, що В. Ададунова як історика вирізняє винятковий джерельний ригоризм. Це виявилось не тільки в найширшому охопленні наявних свідчень для конструювання інтелектуальної біографії І. Борщака, а й їх прочитанні та тлумаченні. Тим паче, що існувала вповні очевидна загроза потрапити в полон до привабливих еґо-нарративних проєкцій головного героя, завдяки яким переважно формувалися й циркулювали його атрактивні образи.

Варто особливо підкреслити, що написання цієї книжки стало для В. Ададунова справжнім викликом упродовж цілої низки років. Адже автор мусив розгадати вкрай каверзний біографічний ребус ілюзорного й реального. Це потребувало дуже складних і багаторічних пошуків джерел, їх компаративного зіставлення.

Отож джерельну основу інтелектуальної біографії І. Борщака склали фонди 32 установ у 9 країнах [С. 26]. Почасти про обсяг евристичних практик і стратегії потракткування джерельного матеріалу читач може дізнатися з розвідки В. Ададунова, вміщеної в «Українському історичному журналі» 2020 р. [1, С. 139—168].

Утім, попри величезний науковий апарат і непохитний сцієнтизм автора, його книжка сприймається як захоплюючий роман, що мотивує читача невпинно стежити за сюжетами цієї незвичайної життєвої історії. Навіть більше, джерельна насиченість викладу передає самобутній просторово-часовий колорит інтелектуальної біографії, котра немов у калейдоскопі представляє розгортання життєвих сценаріїв і поворотів. Варто наголосити, що ця студія виявляє авторське сприйняття свого героя не у вигляді чорно-білого поділу, а розмаїтої кольорової палітри зі своєрідною грою світла й тіні.

У фокусі пояснювальної стратегії В. Ададунова ідея чотирьох національних ідентифікацій І. Борщака, котрі допомагають представити мотиви та причини його вражаючих метаморфоз. За висловом автора, «юдей Елліягу Лейб-Гершович Баршак перед Першою світовою війною, православний росіянин Ілья Константинович Баршак перед Революцією, українець Ісай Костевич Баршак у добу УНР — усе це та сама особа, тільки схована під різними соціальними масками» [С. 15]. І, врешті, великий злам 1919 р., коли герой оповіді — недавній канцелярист дипломатичної місії УНР розпочинає свій самостійний дрейф на еміґрації [С. 87—88], який увінчався його «переродженням» у славнозвісного Ілька Борщака — блискучого українського історика-емігранта й публіциста.

На перший погляд, ці перетворення І. Борщака вписуються в модель множинних етнокультурних ідентичностей як чергування викликів і вимог кількох хвиль модернізації, які в імперському й постімперському просторах часто-густо накладалися в історичному часі. Секуляризація талановитої й амбітної особистості з традиційного середовища — популярна стратегія юдеїв-вихрестів, котрі прагнули обійти писані й неписані обмеження в ієрархічній будові соціального

світу імперії Романових, досягнення нових можливостей, що їх творила революція як екстремальна версія модернізації збуреного війною суспільства. Саме революційний поворот причинився до перетворення майбутнього І. Борщака на адепта українського національного відродження [С. 82].

Проте В. Ададуrow потрактує етнокультурні метаморфози героя книжки з різних перспектив. Приміром, він згадує про підліткову кризу ідентичностей молодих євреїв, яку свого часу розглядав психолог Е. Еріксон [С. 66], або «стигми ідентичності», котру соціолог Е. Гоффман уважав різновидом психологічної травми [С. 61]. Та провідну роль у таких метаморфозах відігравали нарративні стратегії і практики І. Борщака. Тож автор влучно маркує їх як ідеальний приклад нарративної ідентичності в дусі філософа П. Рікера [С. 91].

У широкому сенсі еґо-нарлативи І. Борщака значною мірою були вможливлені революційними й еміґраційними соціокультурними передумовами. Вони дозволяли більш вільно поширювати ретушовані відомості про себе, а де-факто продукувати власні містифікації з мінімальним ризиком викриття. Навіть більше, перша половина ХХ ст. вирізнялася творенням масових суспільств, в яких авто- чи еґо-нарлативи ставали популярним і важливим способом саморепрезентації та самоствердження інтелектуала в культурному просторі.

Недаремно автор книжки добре ілюструє привабливість Франції як взірця громадянської нації для І. Борщака. Тож останній уявляв «ідеальну Україну» саме як громадянську, а не етнічну націю [С. 18]. Таке соціо- й етнокультурне середовище було досить сприятливим тереном для нарлативних містифікацій.

Якщо взяти до уваги запити та потреби української еміґраційної спільноти міжвоєнної доби, масово травмованої поразкою Української революції 1917—1921 рр., то нарлативні стратегії героя книжки В. Ададуrowа здобули майже ідеального адресата. Причому йдеться про спільноту, дуже чутливу й апріорі прихильну до ідеалізації та міфологізації національної минувшини.

За рецептом І. Борщака містифікація історії «орґанічно» доповнювалася ретушуванням власного образу як автора-патріота. Конструюванню цього образу не завадило навіть його змінюваність, котре відображало праґматичну мотивацію. Не випадково він відігравав свою роль як агент радянського інформаційного впливу, що залишило помітний присмак в еміґраційних колах. У певному сенсі І. Борщак творив своєрідну міфореальність, яка сполучала викривлення власної життєвої історії з перекручуванням української минувшини різних епох, особливо французьких сюжетів.

В. Ададуrow із різних контекстів і перспектив демонструє, як його герой свідомо фальшував своє походження, рік народження та навіть наявність наукового ступеня — «доктора права й літературних мистецтв», виписаного на його візитці 1926 р. [С. 91]. І. Борщак подавав себе як офіцера часів Першої світової війни, ба більше кавалера хреста Св. Георгія — найвищої імперської нагороди за військову звитягу [С. 39], хоч жодного дня не був на фронті. Принагідно міг репрезентувати себе як колишнього старшину армії УНР [С. 144]. Ефект правдоподібності досягався за рахунок переказування реальних фактів з інших життєвих історій, які вмонтовувалися в потрібний контекст його еґо-нарлатива.

Проте пелена містифікацій поширювалася не тільки на самого І. Борщака, а й на його родинне оточення. Скажімо, свою дружину Софію Словіцьку (уроджену фон дер-Лайвнівц) він подавав як випускницю Вищих жіночих курсів у С.-Петербургу й водночас як фрейліну імператорського двору, котра начебто демонструвала там традиції української культури. Насправді, як показує автор, фрейліною була її троюрідна сестра [С. 106—107, 156].

Більше того, І. Борщак свідомо містифікував свою комунікацію, насамперед із відомими особами. Його стратегію представлення таких сюжетів В. Ададуrow метафорично означає в душі Є. Гедройця — «слон і я» [С. 124]. Визначній особі відводилася роль своєрідного тла, котре добре демонструвало його чесноти й досягнення. Саме за такою стратегією І. Борщак подавав візію взаємин зі М. Скрипником і М. Грушевським [С. 120—128], які підносилися до рівня містифікованої «уявленої спільноти» — «України Скрипника і Грушевського» [С. 230].

Однак студія В. Ададуrowa — це не тільки оповідь про дуже обдарованого й талановитого нарциса-міфотворця. Це — історія про напрочуд складний, суперечливий, багатогарбовий світ інтелектуала за часів кардинальних глобальних трансформацій: революції 1917—1921 рр., Першої та Другої світових катастроф, біполярного поділу планети, численних соціокультурних колізій і модернізаційних переломів.

Життєві й фахові стратегії І. Борщака, втілені в його наративних ідентичностях, є цікавим випадком гібридного сполучення ілюзорного та дійсного, ідеального й реального, вигаданого та фактичного. Вони генерують свого роду псевдопам'ять і відображають співіснування різних станів героя книжки В. Ададуrowa. Парадоксально, але впродовж усього його життя не бракувало осіб, як продемонстрував автор, котрі принаймні адекватно оцінювали І. Борщака як людину, вченого та діяча (приміром В. Липинський) [С. 138].

У світлі викладу В. Ададуrowa І. Борщак постає безперечно як талановита особистість, відкривач низки відомих автентичних джерел, передусім «Діарію» Пилипа Орлика. Він був фундатором повоєнної інтелектуальної мережі українознавців, редактором неперіодичних видань «Соборна Україна» (1946—1947 рр.) та «Україна» (1949—1953 рр.). Саме І. Борщак став ініціатором започаткування курсу української мови, котрий викладав у паризькій Національній школі живих східних мов [С. 262, 441—442].

Однак довгі тіні інтелектуальної біографії І. Борщака, майстерно опрацьованої автором, репрезентують його також як творця багатьох популярних містифікацій, як-от «участі» Івана Сірка в облозі фортеці Дюнкерк, куртуазного листування Івана Мазепи з Мотрею Кочубей, «укладання» П. Орликом «Виводу прав» як першого міжнародного маніфесту незалежної України¹, приписування французькому імператорові наміру створити державу запорожців і кримських татар під назвою Наполеоніда [3, С. 39—50] та низки ін.

¹ О. Субтельний відзначав, що так і не зміг віднайти оригінал документа за посиланням І. Борщака (див.: [2, С. 30—31]).

І. Борщак ще на початку 1920-х рр. планував представити як реальні, так і містифіковані сюжети у вигляді великої оповіді «Франція й Україна: Історичні студії та нариси франко-українських взаємин у минулому» (у шести розлогіх частинах) від Анни Ярославни до нового часу. Цей проєкт був реалізований майже повністю. В. Ададуrow характеризує три типи спотворення історичних свідчень, властивих І. Борщаківі: неточне (через брак фахового вишколу) чи зумисне кривотлумачення тексту документальних джерел під час перекладу; вставляння в ті чи інші документи уривків, аби сфабрикувати ілюзію «заангажованості» їхніх авторів у справу незалежності України; вигадкування документів, яких ніколи не існувало [С. 295—296].

На цьому місці вповні обґрунтовано постає питання про мотивацію, котра спричинила такі масштабні та наскрізні містифікації. На відміну від предромантиків або романтиків, які творили «ідеальні джерела» — апокрифи задля того, аби якнайкраще декодувати народний / національний дух, І. Борщак мав інші спонукальні причини. За візією В. Ададуrowа, його містифікації у Франції — осередку західної цивілізації були зорієнтовані на «інтелектуальну та матеріальну капіталізацію» [С. 111] для себе і свого просування. За висловом автора, «йому було все одно, від кого брати гроші» [С. 137].

Отож містифікації І. Борщака у жодному разі не передбачали якоїсь вищої мети на зразок історичного месіанства, котре приписували народам предромантики та романтики. Його спотворення не вмотивовувалися й політичними причинами чи світоглядними колізіями на кшталт неоромантиків перших десятиліть ХХ ст. Скажімо, як у випадку з класократичною пропозицією В. Липинського, в якій міфологічні компоненти відіграли певну роль в конструкції «ідеальної держави».

І. Борщак відрізнявся від містифікаторів-романтиків або конструкторів політичної міфології, хоч його міфотворчість мала схоже легітимацийне призначення для еміграційної спільноти. Вірогідно, продукована ним історична міфореальність була очевидним продовженням його наративної ідентичності та її псевдопам'яті. У цьому світі він постає як інтелектуал зі множинними ідентичностями доби масового суспільства, його швидкоплинних і часто-густо руйнівних модернізацій, що суттєво піднесли роль і значення наративних стратегій у саморепрезентації особистості.

Інтелектуальна біографія Ілька Борщака хоч-не-хоч примушує замислитися про той покров міфотворчості, котрий огортав його впродовж більшої частини буття. Водночас студія В. Ададуrowа спонукає з іншого боку подивитися на історію українського проєкту першої половини ХХ ст., його атрактивність, варіативність сприйняття, перехресні впливи та засвоєні взірці й багато інших чинників, передумов, обставин, які вможливили феномен Ілька Борщака як містифікатора. Ця праця демонструє, як ширилися неочікувані, проте самобутні плоди модернізаційних перетворень на перехрестях ментальних шарів, світоглядних підвалин і культурних настанов. Навіть більше, завдяки авторові низка вживаних абстракцій, як-от модернізація й наративна ідентичність, постають у вигляді вповні конкретних уявлень. Для мене книжка Вадима Ададуrowа є не тільки поважною фаховою роботою, а й у багатьох сенсах — взірцевою студією.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Adadurov, V. Labirynty identychnosti odnogo ukrainskoho intelektuala: Illia Barshak pered Ilkom Borshchakom. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. № 6: 139-168. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.06.139> [in Ukrainian].
[Ададуров В. Лабіринти ідентичності одного українського інтелектуала: Ілля Баршак перед Ілком Борщаком. *Український історичний журнал*. 2020. № 6. С. 139—168. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.06.139>].
2. Subtelny, O. *The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century*. New York, 1981.
3. Adadurov, V. “Napoleonida” na Skhodi Yevropy: Uivlennia, proekty ta diialnist uriadu Frantsii shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii na pochatku XIX st. 2-he vyd., dop. i pererobl. Lviv, 2018 [in Ukrainian].
[Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії на початку XIX ст. 2-ге вид., доп. і переробл. Львів, 2018].

Надійшла / Received 13.03.2024

Oleksii Yas

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
alexyas@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

LIGHTS AND SHADOWS OF INTELLECTUAL
BIOGRAPHY OF ILKO BORSHCHAK

Book review:

Vadym Adadurov. “Rearranging Words in the Centuries”:
An Intellectual Biography of Ilko Borshchak
Lviv: UCU Publishing House, 2024. 540 p.

IV ПАНЕЛЬНА ДИСКУСІЯ «ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ЕКОНОМІЧНИЙ ФРОНТ»

Війна, яку розв'язала РФ проти України, — випробування та виклик для всіх ділянок життя нашої держави. Одним із найвідчутніших випробувань вона стала для економіки. Масштаб втрат і руйнувань вражає, вони співрозмірні зі шкодою від Другої світової. Енергетичний сектор і промисловість, сільське господарство, соціальна сфера зазнали втрат, що суттєво вплинули на їх подальше функціонування. У зв'язку з цим є необхідність проведення академічних досліджень, які почали б узагальнювати напрацювання фахівців у вивченні втрат та впливу війни на економіку України.

30 червня 2023 р. відділ воєнно-історичних досліджень та сектор новітньої історії й політики Інституту історії України НАН України провели в онлайн-форматі панельну дискусію, присвячену проблемам впливу війни на економіку України. Захід викликав інтерес у широкого кола фахівців, у тому числі представників академічної науки, професорсько-викладацького складу вишів, працівників музеїв, військовиків, дослідників воєнної історії. Зазначимо, що попередні панельні дискусії (19—20 травня, 2 грудня 2022, 28 лютого 2023 рр.) присвячувалися спробам рефлексії подій, які призвели до відкритого вторгнення РФ в Україну.

З вітальним словом до учасників панельної дискусії звернувся директор Інституту історії України НАН України академік НАНУ *Валерій Смолий*, котрий наголосив, що війна РФ має загарбницький характер і спрямована передусім на підрив економічного та військового потенціалу України. Удари російських

Цитування: Коляструк О. IV панельна дискусія «Війна Росії проти України: економічний фронт». *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 244—247. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.244>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

військ по промислових підприємствах мали на меті максимальні збитки для нашої економіки. Крім руйнації промислового виробництва, війна завдає неправної шкоди довкіллю. Страждає малий бізнес. За оцінкою Європейської бізнес-асоціації, на квітень 2022 р. лише третина приватних підприємств України продовжували працювати у звичному режимі, решта ж змушені були обмежити географію діяльності, закрити офіси, скоротити торгівельні точки. Втрат зазнала енергетична галузь. Відчутним ударом для економіки стало блокування експорту зерна морем тощо.

Впливу війни на економіку тимчасово окупованих територій, зокрема Кримського півострова, присвячувалася доповідь «Мілітаризація економіки Криму після анексії (2014—2023 рр.)» мол. наук. співроб. ІУ НАН України *Тараса Шульги* (сектор новітньої історії та політики). Аналізувалось, яким чином окупаційна влада формувала економічну кон'юнктуру. Йшлося про збільшення замовлень для військової сфери на захоплених підприємствах, про значне зростання держзамовлення. Доповідач акцентував увагу на мілітаризації економіки Криму як спробі зробити її залежною від держави-агресорки.

Чи не однією з найвідчутніших для українського суспільства стала спроба ворога знищити енергетичну незалежність України. Завідувач відділу військово-історичних досліджень ІУ НАН України д-р іст. наук, проф. *Олександр Лисенко* свій виступ «Російська стратегія енергетичного паралічу України: задум, способи реалізації, результати» присвятив намаганням РФ паралізувати економіку нашої країни, завдавши удару по критично важливих елементах енергетичної інфраструктури. Доповідач наголосив на реакції суспільства на цю спробу, яка виявилася прямо протилежною очікуванням ворога. Окремо варто відзначити тезу про необхідність структурної перебудови енергетичної сфери України, пошук альтернативних джерел енергії.

Доповідь «Війна і сільська економіка: виробничі трансформації та матеріальні втрати» виголосив завідувач сектору новітньої історії й політики ІУ НАН України д-р іст. наук, проф. *Сергій Падалка*. Історично склалося, що для нашої країни сільське господарство було одним із провідних напрямів розвитку економіки. Війна не лише завдала величезних матеріальних втрат цій галузі (зруйновані виробництва, заміновані площі), вона змусила шукати нові способи для експортної діяльності аграрної сфери, по-новому налагоджувати логістику, адаптуватися до незнаних досі викликів.

У своїй доповіді «Основні напрями діяльності Державної спеціальної служби транспорту під час російсько-української війни» начальник військово-наукового відділу ДССТ МО України *Анатолій Поліщук* розкрив специфіку роботи відомства в нових умовах, показав важливість його у відновленні й забезпеченні функціонуванні критичної інфраструктури.

Одна з найбільших проблем полягає в оцінюванні воєнних збитків. Канд. юрид. наук, ст. офіцер відділу історії воєнної економіки України Центру досліджень воєнної історії ЗС України *Сергій Сівков* у доповіді «Методології та проблематика оцінки збитків, завданих унаслідок широкомасштабного вторг-

нення Росії в Україну», розкрив питання формування методологічних засад у цій роботі.

Окрім прямих економічних втрат, війна спричинила появу нових соціальних груп, таких, як внутрішньо переміщені особи, ветерани та ін. Проблемам навантаження на соціальну сферу України, впливу вимушених переселенців на ринки праці, житла, розвиток бізнесу присвячувався виступ канд. іст. наук, наукового співробітника ІУ НАН України *Олександра Коляструка* (сектор новітньої історії й політики).

Директор Миколаївського військово-історичного музею канд. іст. наук, доц. *Віктор Погромський* свою доповідь «Гуманітарно-допомоговий аспект як чинник економічної резистентності України під час російської агресії» присвятив питанням допомоги з боку іноземних держав. Провівши вдалі паралелі з історичним минулим, коли міжнародні організації робили посильний внесок у збереження життя населення, зокрема під час голоду 1921—1923 рр., доповідач розповів про те, яким чином впливає допомога від іноземних партнерів на забезпечення вітальних потреб українських міст.

Докторка іст. наук, професорка кафедри міжнародних відносин та суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України *Олена Любовець* у своєму виступі «Підтримка України європейськими країнами в умовах війни з РФ» зробила огляд проблем, з якими зіштовхнулися в європейських державах вимушені переселенці з України. Авторка представила кількісно-якісний портрет українського біженця, охарактеризувала міграційний вплив на економіку та суспільства країн, які допомагають Україні у війні.

У доповіді «Співробітництво між Україною та спеціалізованими установами ООН в аграрній сфері в умовах російської агресії» д-р іст. наук, канд. юрид. наук, проф. кафедри міжнародних відносин та суспільних наук НУБіП України *Василь Стрілець* розкрив, як на цю співпрацю вплинуло відкрите вторгнення, адже наша країна як одна з провідних експортерок сільськогосподарської продукції у світі тепер сама опинилася у скрутному становищі і змушена була користуватися економічною допомогою. Втім навіть за таких умов Україна значною мірою сприяла підтримці гуманітарних операцій ООН у рамках Чорноморської зернової ініціативи.

У виступі канд. іст. наук, ст. наук. співроб. ІУ НАН України *Володимира Молчанова* (відділ історії України ХІХ — початку ХХ ст.) «Економічні фактори воєнних поразок Російської імперії: на прикладі Кримської кампанії ХІХ ст. і війни Росії проти України ХХІ ст.» було вказано на спільні риси провалів росіян у цих збройних катаклізмах, які призвели до колосальних матеріальних та людських жертв. Головними причинами, серед іншого, названо ініціативу Росії у здійсненні збройної агресії (що, відповідно, спонукало уряди і громадськість іноземних держав усіяко допомагати жертвам), технічну, технологічну відсталість, значну роль корупції і «казнокрадства» не лише в російській армії, а й у виробництві озброєнь, транспортному забезпеченні, під час ухвалення стратегічних рішень, засилля пропаганди та ін.

Учасники панельної дискусії у своїх доповідях актуалізували важливі питання, присвячені економічним аспектам війни РФ проти України. Висловлені тези спонукають до продовження дискусії. Вивчення проблематики впливу воєнних подій на економіку нашої країни вкрай важливе для сьогодення, оскільки дозволяє систематизувати та узагальнити матеріал, який у майбутньому може бути використаний у практичній площині при розробці заходів, спрямованих на відновлення економічного потенціалу України і визначення стратегій його розвитку.

Надійшла / Received 27.03.2024

Олександр КОЛЯСТРУК

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Oleksandr KOLLASTRUK

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ДО 85-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА КУЧЕРА

Володимир Іванович Кучер народився 5 квітня 1939 р. на Полтавщині у с. Зінці. У 1963—1968 рр. здобував вищу освіту в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка (спеціальність «Історія»). В Інституті історії АН УРСР (нині Інститут історії України НАН України) 1974 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1944» (науковий керівник д-р іст. наук, проф. В.І. Клоков), а в 1986 р. там само — докторську «Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941—1944». Упродовж 1968—1991 рр. обіймав посади стажиста-дослідника, молодшого, старшого, провідного наукового співробітника, завідувача про-

блемної групи з історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР, у 1992—2004 рр. — провідного, головного наукового співробітника Інституту національних досліджень і політології НАН України (нині Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України).

Із січня 2004 р. Володимир Іванович працює на посаді головного наукового співробітника сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки (ННСГБ)

Цитування: Вергунов В. До 85-річчя доктора історичних наук, професора Володимира Кучера. *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 248—250.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Національної академії аграрних наук України (НААН України). Вчений бере участь у створенні вітчизняної наукової школи істориків науки, підготовці наукових кадрів через процедурні механізми захисту кандидатських і докторських дисертацій, зокрема опонування, рецензування, членство у спецрадах (Д 26.373.01 у ННСГБ НААН, Д 27.053.01 в Університеті Григорія Сковороди в Переяславі), безпосереднє наукове керівництво (4 кандидати наук). Також є членом редколегій видань «Історія науки і біографістика», «Вісник аграрної історії», а в попередні роки — «Українського історичного журналу», «Історичного журналу» та ін.

До кола наукових інтересів ювіляра належить дослідження проблем політичної історії України ХХ ст., зокрема національно-визвольної боротьби українського народу в міжвоєнний і воєнний періоди, діяльність політичних партій, організацій та рухів, а також висвітлення участі українців у Другій світовій війні, їхнього внеску у знищення нацизму й фашизму. Зокрема у праці «Україна у Другій світовій війні (1939—1945 рр.» (2004 р.) на нових методологічних підходах із залученням раніше недоступних архівних матеріалів розкрито замовчувані, або й сфальсифіковані радянською владою факти, події та наслідки війни.

Серед публікацій професора В.І. Кучера останніх років — видання «У пошуках радянської моделі аграрної науки: До 100-річчя першого Всеукраїнського з'їзду, 1920 рік». Учений проаналізував матеріали агрономічного з'їзду з питань наукового забезпечення розвитку сільського господарства, що сприяє формуванню уявлень про погляди і пріоритети державних діячів, науковців та практиків аграрної галузі того часу. У 2022 р. підготовлено й опубліковано монографію «Науково-організаційне забезпечення тваринництва України в роки Другої світової війни». Можливо, не випадково ця праця з'явилася в розпал повномасштабної російсько-української війни, умовно поєднавши минуле з сьогоденням. На основі вивчення архівних документів та аналізу праць учасників подій В.І. Кучер відтворив розвиток українського тваринництва напередодні й під час воєнного лихоліття, за повоєнної відбудови.

Загальним питанням розвитку, а конкретніше становлення вітчизняної аграрної науки та дослідної справи в контексті суспільно-політичного й соціально-економічного життя країни 1920-х рр., В.І. Кучер присвятив низку системних публікацій. Вагомий внесок ученого у створення джерелознавчої бази вивчення історії розвитку аграрного дослідництва в Україні та його управлінських ланок через активну участь в укладанні близько 20 збірників документів і матеріалів, які сприяють конструюванню картини еволюційного поступу галузі. Загалом ювілярові належить авторство понад 350 наукових публікацій, серед яких 22 одноосібні й колективні монографії, праці з історії України міжвоєнного та воєнного періодів, національно-визвольної боротьби українського народу, соціально-політичної історії, минулого аграрної науки, біографістики тощо.

Вагомий особистий внесок професора В.І. Кучера в розвиток історичної науки, особливі заслуги перед українським народом відзначено багатьма нагородами, серед яких медаль «Ветеран праці» (1987 р.), нагрудний знак «Відмінник осві-

ти України» (2009 р.), трудова відзнака «Знак пошани» Міністерства аграрної політики та продовольства України (2011 р.), Почесна відзнака НААН України (2011 р.), почесні грамоти Верховної Ради України (2014 р.) та Кабінету Міністрів України (2019 р.). У 2022 р. ювіляр удостоєний державної стипендії видатним діячам науки.

Зі вдячністю й пошануванням за творчі напрацювання, фахову ерудицію, дружню підтримку та плідну співпрацю вітаємо шановного Володимира Івановича з 85-річчям! Зичимо незламності духу, творчих сил, стійкого здоров'я, енергії, незмінного успіху і здобутків у спільній справі відстоювання й побудови міцної, незалежної України!

Надійшло / Received 01.04.2024

Віктор ВЕРГУНОВ (Київ)

Viktor VERHUNOV (Kyiv)

ДО 75-РІЧЧЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ, ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА РЕЄНТА

Олександрові Петровичу Реєнту — 75. Його ювілей — це далеко вже не особисте свято. Коли ми, історики-колеги, пишемо про вченого такого масштабу, закономірно виникає потреба осмислення ролі людей, котрі не тільки досліджують історію, а й творять її своєю професійною майстерністю і громадянською активністю.

Номо historicus — людина історична. У цих двох словах, що складають давно відомі поняття, котрі визначають людину в її еволюційному розвитку, для нас міститься відразу кілька значень. У першому «людина історична» — це людина минулого (як відносно близького, так і далекого), яка останнім часом стала центральним об'єктом історичних досліджень в українській науці. В іншому значенні «людина історична» — це ще й людина, котра вивчає історію, розповідає про минуле і про людей, що в ньому жили. Для професійного історика час характеризується набагато більшою глибиною та протяжністю, ніж для інших, наповнюється набагато складнішим і різноманітнішим змістом. *Номо sapiens historicus* бачить себе та своїх сучасників у кінці довгої черги поколінь, що змінюють одне одного.

Цитування: Лисенко О., Удод О. До 75-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Олександра Реєнта. *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 251—256.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Наші реляції, окреслені темою «людини історичної», адресується в день 75-річчя українському історикові О.П. Реєнту, позаяк саме він наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. багато прикладався до ствердження напряму історичної антропології, коли на перший план досліджень вийшла «людина минулого». Ми також говоримо про іншу його іпостась як «людини історичної» — дослідника історії, людини, що живе історією й робить усе, аби дух історизму як головну ознаку самоідентифікації нації прищепити всім українцям. Саме у вказаний період, коли вкотре вирішувалася доля української державності, когорта вітчизняних науковців підставили своє потужне інтелектуальне плече державотворчим процесам, забезпечивши зведення надійного підмурку суверенної України.

Зрозуміти й по-справжньому оцінити життєву місію О.П. Реєнта можливо лише за умови адекватного сприйняття особливостей того часу, коли він зростав як особистість і формувався як професійний історик. Власне, біографія ювіляра як людини кількох епох символізує оті непрості стосунки вченого з часом, коли неодноразово поставало питання існування самого фаху історика. Знаний історіограф Я.С. Калакура узагальнив взаємини історика з часом, своєю епохою в поколінневій характеристиці українських істориків. У функціонуванні історії як суспільного феномену й наукової галузі ніколи не може бути порожнечі, або «пропащого часу» чи непродуктивної епохи. Подібні негативні оцінки даються, як правило, заднім числом тими, хто не жив у ті часи, а тому доволі часто хибують на тенденційність і суб'єктивізм. Історико-наукова кар'єра О.П. Реєнта розпочалася у середині 1970-х рр. Про колективний портрет істориків цієї доби неодноразово згадувалось у новітній історіографії. Це те покоління, яке, за влучною оцінкою Я.С. Калакури, професійно та ідейно почало формуватися за хрущовської «відлиги», критики культу особи, яке повірило деклараціям тодішніх партійних лідерів про те, що повернення до теорії і практики сталінізму не буде, і боляче переживало брежневську ресталінізацію та поновлення репресій в ідеологічній сфері, що зачепило й історичну науку. Покоління українських радянських істориків 1960—1980-х рр., яке сприяло входженню О.П. Реєнта у світ історичної науки, і життя та діяльність котрого супроводжувалися відомими труднощами. Адже це покоління пережило по три, а навіть і чотири суспільно-політичні трансформації («відлига», «застій», «перебудова», незалежність України). У поколінневій структурі Я.С. Калакури — це історики третього покоління. Хто ті історики третього покоління? За власною його оцінкою — це інтелектуальне ядро сучасного історіографічного процесу, представлене найбільш відомими сьогодні постатями. На їхню долю в 1990-х рр. випав основний тягар відродження національних традицій української історіографії, формування нового бачення історії України й підготовки нової генерації дослідників. Саме завдяки більшості представників цього покоління за інтелектуальної допомоги діаспорних істориків на рубежі 1990 — початку 2000-х рр. формувалася цілісність сучасного наукового образу історичної України.

Інтелектуальна біографія й наукова кар'єра О.П. Реєнта є моделлю «стандартної» життєвої траєкторії українського вченого. «Стандартної» у розумінні тих неписаних правил, які спонтанно сформувалися в науковому середовищі (за

відсутності формалізованих стандартів історика, що є, наприклад, у США), а саме — базова освіта на авторитетному історичному факультеті, аспірантура, кандидатська й докторська дисертації, наукова діяльність в академічному інституті (від молодшого наукового співробітника до завідувача відділу та заступника директора установи), обрання до Національної академії наук України. Така наукова кар'єра не знає поспіху, перестрибування через якийсь щабель і гарантує вченому компетентність у всіх аспектах наукової й освітньо-педагогічної діяльності: архівний пошук, написання індивідуальних і колективних праць, наукове керівництво, реалізація великих науково-методологічних проєктів, досвід управлінської діяльності, менеджменту в науці тощо.

На формування світогляду історика, його наукових зацікавлень вирішальне значення справляє соціально-культурне середовище та мала батьківщина, де народився й виріс учений. Для Олександра Петровича — це с. Дяківці Літинської селищної громади на Вінниччині. Саме тут він успадкував те, що найбільше характеризує його предків, — лідерські якості, працелюбність, природжене відчуття справедливості.

Alma mater для О.П. Реєнта — це Київський державний педагогічний інститут ім. О.М. Горького (тепер Український державний університет ім. М. Драгоманова). Спеціальність історика-дослідника та історика-викладача (диплом із відзнакою) він здобув у 1975 р. Долучився до творення ще однієї славної сторінки тих часів — студентських будівельних загонів, які стали справжньою школою виховання, соціалізації, мужніння молоді.

1977-й рік став визначальним у науковій біографії О.П. Реєнта, адже тоді він вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР. Науковим керівником кандидатської дисертації став академік М.І. Супруненко, визнаний спеціаліст з української історії 1917—1920 рр., автор синтетичного курсу з історії України. Академічна школа М.І. Супруненка прищепила О.П. Реєнту вміння ретельного опрацювання джерел, історичного аналізу, творення синтетичних наративів. У 1981 р. була захищена кандидатська дисертація на тему «Робітничий клас радянської України на завершальному етапі громадянської війни (1920 р.)», а в 1984 р. О.П. Реєнт став старшим науковим співробітником академічного Інституту історії. Впродовж 1990—1991 рр. науковець ретельно опрацював джерела в архівах і бібліотеках Москви, де зосереджувалися основні масиви документів з української історії періоду 1917—1920 рр. У 1994 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Робітники України в 1917—1920 рр.: соціально-політичні та економічні зміни». Того ж року призначений на посаду заступника директора Інституту історії України. Новий період його наукової й організаторської діяльності розпочався 1998 р., коли вчений очолив відділ історії України ХІХ — початку ХХ ст.

Цілісне уявлення про Олександра Петровича дає його історіографічний портрет. Він відомий як один із провідних вітчизняних фахівців з історії України ХІХ — початку ХХ ст., автор численних наукових концепцій, які підвели надійний методологічний підмурок до розуміння української історії імперської доби. Синтетична праця О.П. Реєнта «Соціально-економічні та політичні транс-

формації в Україні (кінець XVIII — перші десятиліття XX ст.» (у 2-х кн., 2021 р.) є класичним нарративом, що зафіксував правомірність застосування теорії імперіалізму до української історії.

Особливості наукової школи члена-кореспондента НАНУ О.П. Реєнта визначає формування новітньої парадигми «довгого» XIX ст., синтетичне осмислення провідних тенденцій політичного, економічного, соціокультурного життя в добу модернізаційних процесів, національно-визвольного руху на всіх українських землях у складі Австро-Угорської й Російської імперій. Крім того, в рамках оновленої методології здійснюється комплексна реконструкція процесу формування української політичної нації, інтерпретуються суперечливі події Першої світової війни, що стали доленосними для українського народу. Іманентною властивістю наукової школи є постійне розширення емпіричного поля та пошук і застосування новітнього інструментарію його опрацювання, інтеграція сюжетів вітчизняної історії в європейський та світовий контексти. Теоретичний фундамент цієї наукової школи обґрунтований у численних публікаціях ученого. Серед здобувачів й учнів Олександра Петровича — понад 50 фахівців (Б. Андрусишин, С. Борчук, В. Великочий, Т. Гончарук, С. Корновенко, О. Лисенко, В. Орлик, А. Павко, Ю. Присяжнюк, Л. Синявська, А. Скрипник, І. Срібняк, І. Фареній, О. Вільшанська, Т. Євсєва, І. Ільницький, В. Милько, І. Романько, В. Шевченко, Б. Янишин та багато інших).

Значний сегмент діяльності вченого пов'язаний з історичною дидактикою. Університетська історична освіта, історія у середній школі, історико-просвітницькі проекти, історія в позашкільній освіті (Мала академія наук, олімпіади, конкурси) завжди перебувають у сфері його живого зацікавлення. О.П. Реєнт став автором (разом зі своїми колегами й учнями О.В. Малій, І.А. Колядою та ін.) найкращого підручника з історії України XIX ст. Його підручники десятки років були основними в 11-річній школі, вийшли великими тиражами та перекладені мовами національних меншин (російською, польською, угорською, румунською й ін.).

О.П. Реєнту притаманні найкращі якості наукового менеджменту, що виявляються в кількох різних векторах. Виконання обов'язків заступника директора академічного Інституту історії України (від 1994 р.) потребувало послідовності й наполегливості в реалізації виробленої керівництвом установи стратегії розвитку, чіткого планування бюджету часу, виконання багатьох адміністративних функцій, уміння поєднувати наукову та повсякденну управлінську діяльність, підвищеної уваги до потреб співробітників, адже йшлося про непрості часи початкового етапу державного будівництва у суверенній Україні, пошук науковими інституціями власного місця у цих процесах. Предметом його особливих турбот як заступника головного редактора у складні 1990-ті рр. стали активізація роботи «Українського історичного журналу», оновлення матеріальної бази комп'ютерно-видавничого відділу, а також комп'ютеризація всіх підрозділів інституту. Водночас не залишилися без належної уваги проблеми бібліотеки, поліграфічної дільниці й комплекс поточних справ, можливо, менш помітних, але важливих і необхідних для життєдіяльності наукової установи.

Завдяки зусиллям ученого налагоджувалася співпраця з різними науковими, освітніми закладами, громадськими об'єднаннями. Олександр Петрович ініціював резонансний проєкт «Україна Соборна», в руслі якого на державному рівні було проведено низку міжнародних наукових конференцій у кількох університетах нашої країни — Прикарпатському національному ім. В. Стефаника, Переяслав-Хмельницькому ім. Г. Сковороди, Черкаському національному ім. Б. Хмельницького, а також видано кілька збірників статей і книжок.

У грудні 1997 р. президія Всеукраїнської атестаційної комісії України призначила О.П. Реєнта головою Експертної ради ВАК з історичних наук. Ці обов'язки він виконував у 1997—2001 рр., обирався членом президії ВАК України в 2009—2011 рр. та членом Державної атестаційної колегії МОН України в 2011—2015 рр. За його участі здійснено кваліфіковане експертне оцінювання десятків кандидатських і докторських дисертацій.

Упродовж тривалого часу очолював конкурсну комісію з історичного краєзнавства в Малій академії наук України. Багато аматорів, які отримували консультації та рекомендації під час підготовки й захисту конкурсних робіт, із часом знайшли своє місце у професії, стали вченими, викладачами, педагогами середньої та вищої школи.

Чимало зусиль член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт віддає Національній спілці краєзнавців України, яку він очолив 2012 р. Продовжуючи найкращі традиції свого попередника — академіка НАНУ П.Т. Тронька, Олександр Петрович зумів помітно поживити її діяльність завдяки оптимізації організаційно-структурної та наукової складових, активізації обласних осередків НСКУ, регулярним історико-краєзнавчим поїздкам членів правління на місця, зустрічам із краєзнавцями, викладачами, студентською й учнівською молоддю, систематичному висвітленню щоденної роботи спілчан на вебсайті НСКУ.

Очільник спілки постійно працює над розвитком теоретичних основ краєзнавства. В низці публікацій він окреслив магістральні напрями краєзнавчих досліджень. На пропозицію О.П. Реєнта підготовлено «Програму розвитку краєзнавства до 2025 р.», в якій викладено першочергові завдання та перспективи краєзнавчого руху. Також підготовлено підручник для студентів вищої школи «Основи краєзнавства». Здійснюється проєкт «Електронний каталог краєзнавчих видань України», а в галузі музейного краєзнавства запроваджено медіа-проєкт «Музейні скарби України».

Зусиллями керівника НСКУ активізувалася видавнича діяльність спілки. Вперше за участі всіх регіональних організацій здійснено унікальне видання, присвячене 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка — «Україна Тараса Шевченка», опубліковано збірник документів і матеріалів науково-краєзнавчих експедицій спілки 2009—2013 рр., довідник «Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі», підготовлено до друку «Літопис Національної спілки краєзнавців України 2008—2018 рр.», готуються «Історія краєзнавчого руху в Україні», «Енциклопедія краєзнавства» та інші видання.

Значний сегмент творчого доробку вченого становлять напрацювання військово-історичного змісту. В низці праць історика викристалізувалися сучасні концептуальні підходи до аналізу подій Першої світової війни в українсько-центричній парадигмі, а також антропологічні виміри збройних екстрем такого масштабу. В концентрованому вигляді ці напрацювання представлені у спеціальних публікаціях ювіляра.

Олександр Петрович сповнений енергії і творчих задумів. У його планах — нові дослідницькі й суспільно вагомі проекти, спрямовані на популяризацію історичного знання, підтримання високого морально-психологічного стану цивільних громадян і військовослужбовців ЗС України, національної стійкості в нинішніх воєнних умовах, розвиток української політичної нації і громадянського суспільства. Зростання ролі гуманітарного знання загалом та історії і краєзнавства зокрема, створює нові горизонти для наступних креативних зусиль у цьому напрямі.

Хочеться побажати вельмишановному ювілярові здоров'я, наснаги в реалізації всіх його задумів, а також надійних соратників та вірних однодумців на цьому нелегкому шляху!

Надійшло / Received 01.04.2024

Олександр ЛИСЕНКО (Київ)

Oleksandr LYSENKO (Kyiv)

Олександр УДОД (Київ)

Oleksandr UDOD (Kyiv)